MICHAEL HEINRICH · KAPİTAL'E GİRİŞ

Kapital'e Giriş

Michael Heinrich

İngilizceden Çeviren: **Koray R. Yılmaz**

Yordam Kitap

Michael Heinrich (4 Temmuz 1957 -)

Alman iktisatçı. Almanca yayınlanan Marksist dergi *PROKLA*'nın baş editörlüğünü yapmıştır. *The Science of Value: Marx's Critique of Political Economy between Scientific Revolution and Classical Tradition* ve *Capital and Critique: After the "New Reading" of Marx* (Werner Bonefeld ile birlikte) kitaplarının derleyicisi ve yazarıdır. Heinrich, esas olarak Almanca yazmasına rağmen İngilizce literatürde yayımladığı makalelerle son otuz yılda uluslararası Marksist tartışmalarda önde gelen ve önemli katkıları olan bir isim olmuştur.

Çevirmenin Notu

Türkçe basımı *Kapital*'in yayımlanmasının yüz ellinci yılına denk gelen Michael Heinrich'in bu çalışmasının Türkiye'de *Kapital*'e, Marx'a ve Marksizme dair tartışmaları zenginleştirmesini, "yeni okumaları" cesaretlendirmesini dilerim. Elimde Heinrich'in kitabı olduğu hâlde Yordam Kitap'a gidip, bu kitabın Türkçeye kazandırılması gerektiğini, bu işi üstlenebileceğimi ifade ettikten sonra, yaşamını kaybetmeden bir süre önce Nail Hoca'nın da Heinrich'in bu kitabının Türkçeye kazandırılması gerektiğini ifade etmiş olduğunu öğrenmek beni özellikle mutlu etti. Naçizane emeğimi, sevgili hocam Nail Satlıgan'ın aziz anısına ithaf etmek isterim.

Eserin Orijinal Adı

An Introduction to Three Volumes of Karl Marx's Capital
(Monthly Review Press, New York, 2012)

Yordam Kitap: 290 • ***Kapital'e* Giriş** • Michael Heinrich
ISBN 978-605-172-173-6 • *Çeviri:* Koray R. Yılmaz • *Redaksiyon:* Oktar Türel
Düzeltme: Günnur Aksakal • *Kapak ve İç Tasarım:* Savaş Çekiç
Sayfa Düzeni: Gönül Göner • *Birinci Basım:* Şubat 2017
© Michael Heinrich, 2004 © Yordam Kitap, 2016

Yordam Kitap Basın ve Yayın Tic. Ltd. Şti. (Sertifika No: 10829)
Çatalçeşme Sokağı Gendaş Han No: 19 Kat:3 34110 Cağaloğlu - İstanbul
Tel: 0212 528 19 10 • **Faks:** 0212 528 19 09
W: www. yordamkitap.com • **E:** info@yordamkitap. com
www. facebook.com/YordamKitap • www.twitter.com/YordamKitap

Baskı: **Yazın Basın Yayın Matbaacılık Turizm Tic.Ltd.Şti.** (Sertifika No: 12028)
İ.O.S.B. Çevre Sanayi Sitesi 8. Blok No: 38-40-42-44
Başakşehir-İstanbul
Tel: 0212 565 01 22

Kapital'e Giriş

Michael Heinrich

İngilizceden Çeviren:
Koray R. Yılmaz

İÇİNDEKİLER

Önsöz 9

1 Kapitalizm ve Marksizm 15

2 Ekonomi Politiğin Eleştirisinde Eleştirinin Konusu 32

3 Değer, Emek, Para 44

4 Sermaye, Artık Değer ve Sömürü 90

5 Kapitalist Üretim Süreci 111

6 Sermayenin Dolaşımı 148

7 Kâr, Ortalama Kâr ve "Kâr Oranlarının Düşme Eğilimi Yasası" 159

8 Faiz, Kredi ve "Hayalî Sermaye" 174

9 Kriz 191

10 Burjuva Toplumunda Toplumsal İlişkilerin Fetişizmi 202

11 Devlet ve Sermaye 226

12 Metanın, Paranın ve Devletin Ötesinde Bir Toplum: Komünizm .. 250

Kaynakça 257

Notlar 262

Dizin 270

Türkçe Basıma Önsöz

Elinizdeki kitap 2004 yılında Almanca olarak yayımlandığında "Önsöz"de, 1990'ların sonlarıyla birlikte protesto hareketlerinin artmakta olduğunu vurgulamıştım. Kapitalizmin 1990'lardaki sözüm ona zaferi beraberinde barış ve refahtan ziyade süregiden sömürü, krizler ve savaş getirmişti. 2012 yılındaki İngilizce basımın önsözünde ise kapitalist dünyayı ciddi bir şekilde sarsan, Batı Avrupa ve ABD'deki protestoculara da ilham veren Arap dünyasındaki yeni protesto hareketlerine ve 2008 krizine değinebildim. Birkaç yıl sonra, bugün artık bu krizin kimi sonuçlarını görebiliriz. Kriz, Avrupa Birliği'nde hem devlet borcu hem de euro krizine yol açtı. Göreli olarak zayıf olan Güney Avrupa devletleri, özellikle de Yunanistan üzerinde, çok sayıda insanın hayat standardında bir gerilemeye yol açan çok güçlü bir ekonomik baskı söz konusuyken, özellikle Alman ekonomisi ve Alman devleti (devlet borçlarına neredeyse sıfır faiz ödeyerek) bu krizden muazzam faydalar elde etti ve etmeye de devam ediyor. Bu süre içerisinde 2011 Arap Baharı ile birlikte yükselen umutlar yok edildi ve alışılageldiği biçimde dışarıdan birçok kesimin müdahil olmasıyla birlikte Suriye'de kanlı bir iç savaş ortaya çıktı. Milyonlarca sığınmacı yalnızca Suriye'yi değil bölgenin diğer ülkelerini de terk etme çabası içerisinde. Avrupa Birliği'nde çok sayıda sığınmacının görülmeye başlaması, Birliğin üyeleri arasındaki devasa ekonomik ve siya-

sal farkları hızla görünür hâle getirdi. Pek çok ülkede milliyetçi, sağ partiler süratle ivme kazanmaya başladı.

İster radikal, isterse ılımlı olsun sol açısından oldukça zor bir dönem. Diğer yandan yeni bir kapitalist saldırı dalgası da fark edilebilir durumda: Gerek Asya Devletleri ve ABD arasında, gerekse de ABD ile AB arasında "Serbest Ticaret Antlaşmaları"na dair görüşmeler yürütülüyor. Daha çok refah vadetmesine rağmen bu süreç kapitalist işletmeler açısından daha fazla kâra, işçiler ve tüketiciler için ise daha az korumaya yol açacak.

Bu koşullar altında, burjuva devletinin ve kapitalizmin mekanizmalarını anlamak oldukça önemli. Elinizde tutmakta olduğunuz bu kitap, içinde bulunduğumuz güncel durumun bir analizini yapmayı vadetmiyor; kitap daha ziyade Marx'ın *Kapital*'inin üç cildine dair bir giriş çalışması. Marx'ın kendi çalışması da, içinde bulunulan güncel durumun bir analizini yapma amacında değildir. Yine de *Kapital* hâlâ böylesi bir analiz ortaya koyabilmek için en güçlü araçtır, bu nedenle de dikkatli bir çalışmayı hak etmektedir. Ancak, son 150 yıla bakıldığında, soldan yapılan *Kapital* okumalarında genellikle büyük bir basitleştirme olduğu söylenebilir. Bu çalışmada ben herhangi bir basitleştirme yapmaksızın, anlaşılabilir bir *Kapital* okuması ileri sürüyorum.

Türkiye, iktisadi ve siyasal anlamda zor bir dönemden geçiyor. Bu süreçte Türkiye'deki muhaliflerin ağır problemlerle karşı karşıya kaldığını ifade etmek yetersiz kalacaktır. Bu nedenle tüm bunlara rağmen bu giriş kitabının Türkçeye çevrilmesinden dolayı çok memnunum. Kitabın çevirisi için Koray Yılmaz'a ve Yordam Kitap'a çok teşekkür ederim. Umuyorum ki Marx'ın bugün ihtiyaç duyulan analizlerinin daha açık kılınmasına bir katkısı olur.

M. H.

İngilizce Basıma Önsöz

Protesto yeniden başlıyor. 2011 yılında Arap dünyasını sarsan "Arap Baharı", en azından kendi halkları için yenilmez sanılan bir dizi devlet başkanını alaşağı etti. Yaz geldiğinde Batı Avrupa'nın birçok ülkesinde kitleler Arap Baharı eylemlerinden esinlendi. Hükümetlerin politikalarını protesto amacıyla kamusal mekânları işgal ettiler. 2011 sonbaharında ise New York'ta, pek çok başka ülkede de "İşgal" eylemlerine yol açan, "Wall Street'i İşgal Et" hareketi başladı. 2008 bankacılık krizi ile birlikte son on yıl zarfında her zamankinden daha fazla insan kapitalizmi sorguladı: Kapitalizm gerçekten de destekçilerinin taahhüt ettiği gibi çoğunluk için refah ve özgürlük sağlayan bir sistem midir? Yoksa kapitalizm yalnızca %1'e refah sağlayan, %99'a ise farklı düzeylerde ekonomik baskı ve sefalet getiren bir sistem midir? Geleneksel solun dışında bile kapitalizmin yıkıcı sonuçları üzerine tartışmalar yürütülmektedir.

Elbette ki bu, geçmişe hızla bir bakışla kanıtlanır bir mesele değildir. 1990'ların başında, Sovyetler Birliği çöktükten sonra, sanki kapitalizm alternatifi olmayan ekonomik ve sosyal bir model olarak nihai ve küresel bir zafer kazanmış gibi göründü. Solda her zaman Sovyetler'in "reel sosyalizm"inde kapitalizme arzu edilen bir alternatif görmeyen çok sayıda kişi olmasına rağmen, bu gibi ayrımlar çok da önemli görünmedi. Çoğu

insan için, kapitalist piyasa ekonomisinin ötesinde bir toplum tümüyle gerçek dışı bir ütopya olarak görüldü. Protesto yerine, uzlaşma ve teslimiyet hüküm sürdü.

Ancak diğer yandan –ve özellikle– 1990'lar, kapitalizmin aşikâr olan "nihai zafer"inden sonra bile, kriz süreçleri ve yoksullaştırma ile kol kola devam ettiğini gösterdi; Kosova, Afganistan ve Birinci Irak savaşı gelişmiş kapitalist ülkelerin yalnızca dolaylı olarak değil doğrudan da karıştığı savaşların hiçbir şekilde geçmişe ait bir şey olmadığını gösterdi. Tüm bunlar yeni "küreselleşme karşıtı" hareket ve diğer toplumsal hareketler tarafından farklı biçimlerde ele alındı ve eleştiri için bir kalkış noktası oluşturdu. Başlangıçta bu eleştiriler tekil sorunlara odaklandı ve sistem içinde kalan sınırlı talepler ortaya koydu. Dahası, eleştiriler sıklıkla basit bir siyah-beyaz ahlakçılığına dayandı. Ancak bu çatışmalar boyunca çağdaş kapitalizmin işleyiş tarzı, kapitalizm, devlet ve savaş arasındaki ilişki ve kapitalizm içinde gerçekte ne tarz değişikliklerin mümkün olabileceği hakkında temel sorular sorulmaya devam etti.

Sol teori yeniden önemli hâle geldi. Her dönüştürücü pratik mevcut olana dair belirli bir kavrayış ortaya koyar. Örneğin, "zincirlerinden boşanmış" bir kapitalizmi "ehlileştirmek" için elzem bir yöntem olarak Tobin vergisi uygulaması talep ediliyorsa (yani parasal işlemlerin vergilendirilmesi), bu ehlileşmiş ya da vahşi kapitalizm konusunda finansal piyasaların önemine dair açık ya da örtük belirli bir teorileştirmeyi gerektirir. Çağdaş kapitalizmin nasıl işlediği soyut bir akademik soru değildir. Bu sorunun yanıtı her antikapitalist hareket için birinci derecede önemlidir.

Bu nedenle 1990'ların sonlarından bu yana Antonio Negri ve Michael Hardt'ın *İmparatorluk*, Manuel Castells'in *Enformasyon Çağı* ya da David Graeber'in *Borç: 5000 Yıllık Tarih* çalışma-

ları gibi büyük teorik anlatıların yeniden *moda olması* şaşırtıcı değildir. Bu gibi kitaplar, politik olarak ve içerik bakımından çok farklı olmasına rağmen az ya da çok Marx'ın kategorilerini kullanırlar: Bu kategoriler kimi zaman çağdaş gelişmeleri analiz etmek için kullanılır, kimi zaman da modası geçmiş bulunarak eleştirilirler. Bugün eğer kapitalizm esaslı bir şekilde anlaşılmak isteniyorsa, Marx'ın *Kapital*'inden kaçılamayacağı açıktır. Ancak yalnızca bu üç kitapta değil diğer birçok eserde de ortak olan husus, Marx'ın kategorilerinin oldukça yüzeysel bir şekilde ele alınmasıdır: Genellikle bu kategoriler sadece içi boş ifadeler gibi görünür. Yalnızca bu gibi yüzeysellikleri eleştirmek için değil, her şeyden önemlisi yüz yılı aşkın bir zaman önce yazılmış olan *Kapital*, günümüzde yazılmış ve şatafatlı bir şekilde ambalajlanmış çalışmaların çoğundan birçok bakımdan daha çağdaş olduğu ve kapitalizmin daha kapsamlı bir analizini sunduğu için asıl metin ile de ilişkilenmek gerekir.

Kapital'i okumaya başladığımızda belirli zorluklarla karşılaşırız. Özellikle başlangıçta, metni anlamak çok kolay değildir. Üç cildin hacmi de muhtemelen caydırıcı bir unsurdur. Ancak, hiçbir koşulda sadece ilk cildin okunması ile yetinilmemelidir. Çünkü Marx araştırma nesnesini karşılıklı olarak birbirini gerektiren ve tamamlayan farklı soyutlama düzeylerinde sunar, ilk ciltte ele alınan değer teorisi ve artık değer ancak üçüncü cildin sonunda tamamen anlaşılabilir. *Kapital*'in yalnızca birinci cildi okunduktan sonra anlaşılacağı inancı sadece eksik değil aynı zamanda çarpıtılmıştır.

Marx'ın tüm bilimsel projesini nitelemek için kullandığı ve *Kapital*'in alt başlığında da ifade edilen iddiayı anlamak oldukça zorludur: "Ekonomi Politiğin Eleştirisi". 19. yüzyılda, *ekonomi politik* genel olarak bugün bizim iktisat dediğimiz şeye işaret ediyordu. "Ekonomi politiğin eleştirisi" kavramını kullanarak

Marx, yalnızca ekonomi politiğin yeni bir sunumu ile değil, daha ziyade yerleşmiş tüm iktisat biliminin kökten bir eleştirisi ile ilgilendiğini ileri sürer. Aklındaki siyasal ve toplumsal bir devrim olsa da Marx "bilimsel bir devrim" arzusundadır. Tüm bu zorluklara rağmen, *Kapital* okunmalıdır. Bu kitap, *Kapital*'i okumanın yerini tutamaz; sadece bir ilk yönelim sunma anlamına gelir. (*Kapital*'in ilk iki bölümü üzerine değer teorisi ile ilgilenen başka Marksist metinlerin yorumlanması ile geliştirilen detaylı bir yorum Heinrich [2009]'da bulunabilir. Bu çalışmanın 3. ile 7. bölüm arasını kapsayan devamı ise 2013 yılında yayımlanacaktır.)

Burada okuyucular, bu metnin karşısına, sermayenin doğası, kriz ve Marksçı teorinin amacı hakkında sahip oldukları belirli kabullerle çıktıklarının farkında olmalıdır. Okullar ve medya tarafından tartışma ve diyalog yoluyla, otomatik olarak oluşturulan bu kabuller, eleştirel olarak sorgulanmalıdır. Önemli olan sadece yeni bir şeyler ele almak değil, daha ziyade açık ve tanıdık görülen şeyleri de sorgulamaktır.

Bu sorgulama ilk bölüm ile başlamalıdır. Burada bir yandan, kapitalizmin gündelik algılarından farklı bir tanımını ortaya koyarken, diğer yandan da Marksizmin işçi hareketleri içindeki yerini tartıştık. Önemli olan gerçekte "Marksizm" gibi bir şeyin olmadığını göstermektir. Marksist teorinin esasının gerçekte ne olduğuna ilişkin sadece "Marksistler" ve "Marx eleştirmenleri" arasında değil, "Marksistler"in kendi aralarında da her zaman bir anlaşmazlık söz konusu olmuştur. *Kapital*'in konusunun belirlenmesine ayrılan hazırlık niteliğindeki ikinci bölümden sonra, takip eden bölümler genel hatlarıyla *Kapital*'in üç cildi boyunca geliştirilen tartışmanın yapısını izlemektedir: 3. bölümden 5. bölüme *Kapital*'in birinci cildinin, 6. bölümde *Kapital*'in ikinci cildinin, 7. bölümden 10. bölüme *Kapital*'in üçüncü cildinin içeriği ele alınır.

Marx, planlamasına rağmen ekonomi analizi kadar sistematik bir devlet analizi geliştirmedi. *Kapital*'de devlet üzerine çok az ifade bulunur. Ancak, devlet eleştirisi olmadan sermaye eleştirisi yalnızca eksik değildir, gerçekte yanlış anlamaları da davet eder. 11. bölüm bu nedenle devlet eleştirisi için kısaca bazı tespitler ortaya koyacaktır. 12. ve son bölüm Marx açısından sosyalizm ve komünizmin ne ifade ettiği ve neyi ifade etmediği üzerine kısa bir tartışma içerir.

Özellikle son birkaç on yılda, geleneksel Marksist "dünya görüşü"nün (*Wertanschauungsmarxismus*) (bu kavram için 1.3. alt bölümüne bakınız) pek çok indirgemeciliği eleştiriye konu oldu. Bu eleştiri, geleneksel perspektifin yaptığı gibi, Marx'ı sadece daha iyi bir iktisatçı olarak görmedi, Marx'ı asıl olarak değer ve dolayısıyla "fetişleştirme"nin aracılık ettiği toplumsal yapının bir eleştirmeni olarak okudu. Marx'ın ekonomi politiğin eleştirisi üzerine çalışmasının bu "yeni okuma"sı elinizdeki kitabın temellerini oluşturur. Bu nedenle benim sunumum Marx'ın teorisinin belirli bir yorumuna dayanır, diğerlerini dışlar. Bununla birlikte bu kitabın kapsamı içinde kalmak için, diğer yorumlarla ilişkilenmekten büyük ölçüde kaçınmak zorundaydım. Heinrich (1999)'da ekonomi politiğin eleştirisinden ne anladığımı daha detaylı olarak açıkladım. İlgili literatüre yönelik bir tartışma Heinrich (1999a)'da bulunabilir.

Üçüncü bölüm Marx'ın değer teorisiyle ilgilidir. Özellikle, teoriyi zaten anladığına inanan ve yalnızca kendilerini kriz ve kredi gibi temalar hakkında bilgilendirmek isteyen kişilerin bu bölümü daha dikkatli okumasını öneririm. Bu bölüm yalnızca takip eden şeyler için bir temel oluşturmaz; yukarıda bahsedilen Marx'ın çalışmasının "yeni okuması" da özellikle burada görünür olur.

Bu kitabın tamamlanmasında birçok destek aldım. Marcus Bröskamp, Alex Gallas, Jan Hoff, Martin Krzywdzinski, Ines Langemeyer, Henrik Lebuhn, Kolja Lindner, Urs Lindner, Arno Netzbandt, Bodo Niendl, Sabine Nuss, Alexis Petrioli, Thomas Sablowski, Dorothea Schmidt, Anne Steckner ve Ingo Stützle'e yoğun tartışmalar, önemli öneriler ve kimi kez taslak metnin tek tek bölümlerine yönelik yaptıkları birden çok eleştirel okuma için özel şükranlarımı sunarım.

İngilizce tercüme için, bu işi büyük bir coşku ve ilgi ile yapan Alex Locascio'ya çok teşekkür etmem gerekir. Aynı zamanda tercüme metnin ilk taslağını okudukları ve yorumladıkları için Chris Wright ve Jim Kincaid'e ve desteği için John Clegg'e de teşekkür etmeliyim. Ayrıca Monthly Review Yayınevi'nden Michael Yates'e taslağın tamamını çok dikkatli bir şekilde okuyup düzelttiği için özel olarak teşekkür ederim.

M. H.

1

Kapitalizm ve Marksizm

1.1. Kapitalizm Nedir?

Günümüz toplumları kendilerini farklı biçimlerde gösteren çeşitli tahakküm ve baskı ilişkileriyle örülmüştür. Asimetrik toplumsal cinsiyet ilişkileri, ırkçı ayrımcılık, toplumsal nüfuz farklılıklarıyla paralel muazzam mülkiyet sahipliği farklılıkları, antisemitik klişeler ve birtakım cinsel yönelimlere karşı ayrımcılıkla karşılaşıyoruz. Bugüne kadar bu tahakküm ilişkileri arasındaki bağlantılara, özellikle de bunlar arasında herhangi birinin diğerlerine göre daha asli olup olmadığı sorusuna ilişkin çok sayıda tartışma yürütülmüştür. Elinizdeki çalışmada, ekonomide kökleşmiş olan sömürü ve tahakküm ilişkileri ön plana taşınmışsa, bunun nedeni önemli tahakküm ilişkilerinin bunlardan ibaret olması değil, daha ziyade bütün tahakküm biçimlerinin aynı anda ele alınmasının imkânsız olmasıdır. Marx'ın ekonomi politik eleştirisi öncelikle kapitalist toplumun ekonomik yapıları ile ilgilidir ve bu nedenle bu çalışmanın merkezine onlar yerleştirilmiştir. Ancak *kapitalist üretim tarzının* temellerinin analizi ile *kapitalist toplumlar* hakkında belirleyici olan her şeyin zaten söylenmiş olduğu yanılsamasına kapılmamak gerekmektedir.

"Sınıflı bir toplumda" yaşayıp yaşamadığımız sorusu özellikle Almanya'da bir ihtilaf konusu gibi görünüyor. "Sınıf" kav-

ramının kullanımına bile karşı çıkılıyor. İngiltere'nin gericiler şahı eski başbakanı Margaret Thatcher "işçi sınıfından" bahsetmekte bir sorun görmemişken, Almanya'da sosyal demokratlar bile bu sözcüğü telaffuz etmede sıkıntı yaşıyor. Burada yalnızca "*Arbeitnehmer*", yani çalışanlar, "*Unternehmer*", yani girişimciler, "*Beamte*", yani memurlar ve hepsinden önemlisi "*Mittelschicht*" (bire bir çevirisiyle, sınıf kavramının hiçbir şekilde kullanılmamasına neden olan "orta düzey"), yani "orta sınıf" bulunuyor. Bununla birlikte sınıflardan bahsetmenin kendisi her zaman eleştirel bir tutum değildir. Bu söylenen yalnızca, sınıflar arasında bir denge arzulayan "toplumsal adalet" yaklaşımları için değil, aynı zamanda, burjuva siyasetini, toplumun geri kalanına karşı "yönetici sınıfın" bir çeşit komplosu olarak gören bazı sözde "solcu" kavrayışlar için de geçerlidir.

"Yönetilen" ve "sömürülen" bir sınıfın karşısında, bir yönetici (*ruling*) sınıfın varlığı, toplumun sadece "yurttaşlardan" ibaret olduğunu düşünen muhafazakâr bir sosyal bilgiler öğretmeni için şaşırtıcı olabilir, ancak bu olgu tek başına çok da bir şey ifade etmez. Bildiğimiz tüm toplumlar "sınıflı toplumlar"dır. "Sömürü" ilk bakışta sadece egemenlik altına alınan sınıfın sırf kendi geçimini değil, aynı zamanda yönetici sınıfın da geçimini sağlaması anlamına gelir. Bu sınıflar tarih boyunca kendilerini farklı biçimlerde ortaya koymuşlardır: Antik Yunan'da köle sahiplerinin karşısında köleler, Ortaçağ'da toprak sahiplerinin karşısında serfler vardı, kapitalizmde ise burjuvazinin yani mülk sahibi sınıfın karşısında, proletarya yani ücrete bağımlı işçiler vardır. Belirleyici olan, sınıf tahakkümünün ve sömürüsünün belirli bir toplumda *nasıl* işlediğidir. Bu noktada, kapitalizmin, kapitalizm öncesi toplumlardan iki yapısal unsur bağlamında kendini ayırdığını belirtmek gerekir:

1 Kapitalizm öncesi toplumlarda sömürü, bir *kişisel tahakküm ve bağımlılık ilişkisi*ne dayanıyordu: Köle, sahibinin mülküydü, serf ise kendi efendisine tabiydi. Efendi, hizmetkârı üzerinde dolaysız bir otoriteye sahipti. Bu otoriteye dayanarak "efendi", "hizmetkâr"ın ürettiği ürünlerin bir kısmına el koyardı. Kapitalist ilişkiler altında ise ücretli emekçiler kapitalistle bir sözleşme ilişkisine girer. Ücretli emekçi, *biçimsel olarak özgür*dür; yani işçileri bir sözleşme imzalamaya zorlayan herhangi bir dışsal güç söz konusu değildir ve sözleşmeler feshedilebilir niteliktedir. Aynı biçimde ücretli emekçi kapitalistlerle *biçimsel olarak da eşit*tir; gerçekte kapitalistler için büyük bir zenginliğe sahip olmanın verdiği üstünlükler söz konusudur ama hukuk açısından bakıldığında, soyluluğa dayanan toplumlarda olduğu gibi "doğuştan gelen" bir ayrıcalık yoktur. Gelişmiş kapitalist toplumlarda *kişisel* bir zorlama ilişkisi en azından bir kural olarak söz konusu değildir. Bu nedenle pek çok toplum kuramcısına, özgür ve eşit yurttaşlarıyla *burjuva toplumu*, Ortaçağ'ın kast ayrıcalıklarına ve kişisel bağımlılık ilişkilerine dayalı feodal toplumunun karşıtı olarak görünür. Bu durum sömürü olgusu için de geçerlidir; birçok ekonomist için, kapitalist toplumlarda sömürü benzeri şeyler söz konusu değildir; en azından Almanya'da "piyasa ekonomisi"nden söz etmeyi tercih ederler. Bu nedenle çeşitli "üretim faktörlerinin" (emek, sermaye, toprak) birlikte hareket ettikleri ve üretime katkıları nispetinde gelirden bir pay aldıkları (ücret, kâr, toprak rantı) ileri sürülür. Kapitalizmde tahakküm ve sömürünün tam da "mübadelenin tarafları" arasındaki biçimsel özgürlük ve eşitlik *marifetiyle tam olarak* nasıl gerçekleştiği daha sonra tartışılacaktır.

2 Kapitalizm öncesi toplumlarda, tahakküm altındaki sınıfın sömürüsü öncelikle yönetici sınıfın tüketimine hizmet etti. Böylelikle yönetici sınıfın üyeleri lüks bir yaşam sürdürdü. El koydukları zenginliği, kendilerini yüceltmek için, kamusal işlerde (Antik Yunan'daki tiyatro performansları, Antik Roma'daki oyunlar) ya da savaşmak amacıyla kullandılar. Üretim ise *doğrudan ihtiyacın karşılanmasına* hizmet etti: tahakküm altındaki sınıfın (cebren)

sınırlandırılmış ihtiyaçlarının yanı sıra yönetici sınıfın kapsamlı lüks ihtiyaçlarının ve savaş gereksinimlerinin karşılanmasına. Yönetici sınıfın el koyduğu zenginliği, sömürünün temellerini genişletmek için kullanması yalnızca, tüketimin daha fazla köle almak ve artan miktarda zenginlik üretmek için geri plana atılması gibi istisnai durumlarda söz konusuydu. Kapitalist ilişkiler altında ise üretim kapasitesinin artırılması saikiyle üretim yapılması tipik olan durumdur. Kapitalist girişimin kazancı, öncelikli olarak kapitalist için yaşamı daha konforlu bir hâle getirmeye hizmet etmez; bu kazanç daha ziyade, gelecekte daha fazla kazanç sağlamak amacıyla yeniden yatırıma yönlendirilir. Üretimin *dolaysız* amacı ihtiyaçların tatmini değil, *sermayenin değerlenmesi*dir; ihtiyaçların karşılanması ve böylece kapitalist için konforlu bir yaşam sağlanması bu sürecin amacı değil, sadece bir yan ürünüdür. Eğer kazanç yeterince büyükse, onun küçük bir kısmı, kapitalistin lüks yaşam biçimini finanse etmek için yeterli olacaktır. Kalan daha büyük kısım ise sermaye birikimi (genişlemesi) için kullanılabilir.

Kazancın, öncelikli olarak kapitalistin tüketimine değil de, sermayenin sürekli değerlenmesine hizmet etmesi, yani, gitgide daha çok birikime yönelik bu durmak bilmez hareket kulağa saçma gelebilir. Ancak asıl sorun bir kapitalistin deli gibi davranması değildir. Bireysel kapitalistler, kâr peşinde böylesi durmak bilmez bir hareketin (sürekli birikim, üretimin genişlemesi, yeni teknolojilere giriş vb.) içine girmeye rekabet nedeniyle *zorlanmaktadır*. Eğer birikim sürdürülmezse, eğer üretim aygıtları sürekli olarak yenilenmezse, bu kapitalistlerin sahip olduğu işletmeler daha ucuza mal üreten veya daha iyi ürünler imal eden rakipleri tarafından piyasadan silinme tehlikesi ile karşı karşıya kalırlar. Böylelikle sürekli birikim ve yenilik sürecinden geri çekilmeye kalkan bir kapitalist iflasla karşı karşıya kalır. Bu nedenle isteyip istememesinden bağımsız olarak bu sürece katılmaya zorlanır. Kapitalizmde "ölçüsüz kâr arayışı"

bireysel açıdan ahlaki bir zaaf değildir, daha ziyade bir kapitalist olarak yaşamını sürdürmek için bir zorunluluktur. İlerleyen bölümlerde daha açık olarak gösterileceği gibi, kapitalizm, işçilerin ve kapitalistlerin her ikisinin de tabi olduğu kısıtları üreten *sistemik* bir tahakküm ilişkisine dayalıdır. Bu nedenle, bir bütün olarak kapitalist sistem yerine bireysel kapitalistlerin "ölçüsüz kâr arayışını" hedefleyen bir eleştiri oldukça sınırlı olacaktır.

Sermaye kavramı ile biz, genel olarak –ileride daha eksiksiz bir açıklamasını yapacağız– belirli bir değerler toplamını, "değerlenme" amacını, yani bir artık oluşturmayı anlarız. Artık, çeşitli yollardan elde edilebilir. *Faiz-getiren sermaye* örneğinde, para, faiz karşılığında borç verilir. Faiz böylelikle bir artık oluşturur. *Tüccar sermayesi* örneğinde, ürün bir yerden ucuza satın alınır, başka bir yerde (veya başka bir zamanda) pahalıya satılır. Satın alma ve satış fiyatları arasındaki bu fark (ilgili işlem maliyetlerini çıkarırsak) artığı oluşturur. *Sanayi sermayesi* örneğinde, üretim sürecinin kendisi kapitalist bir doğrultuda örgütlenmiştir: Sermaye, üretim araçları (makineler, ham maddeler) ve emek-güçleri satın almak için yatırılır, böylece üretim süreci bir kapitalistin (ya da onun temsilcisinin) yönetimi altında gerçekleşir. Daha sonra üretilen ürünler satılır. Elde edilen gelir, kullanılan üretim araçlarının maliyeti ve ücretler toplamından yüksekse, başlangıçta yatırılan sermaye kendini yeniden üretmekle kalmamış aynı zamanda bir artık da sağlamış olur.

Yukarıda ifade edilen anlamıyla sermaye, –sanayi sermayesinden ziyade, faiz getiren sermaye ve tüccar sermayesi olarak– mübadele ve paranın olduğu hemen hemen bütün toplumlarda vardı, ancak ihtiyaç için üretim başat olduğundan bu toplumlarda sermaye asıl olarak ikincil bir rol oynamıştır. *Kapitalizm*den ilk olarak, ticaret ama daha önemlisi üretim ağırlıklı olarak kapitalist bir içerikte yürütüldüğü zaman, diğer bir deyişle ih-

tiyaç yönelimli üretimden ziyade kâr yönelimli üretimin başat olduğu koşullarda bahsedilebilir. Bu anlamda kapitalizm öncelikle bir modern Avrupa olgusudur.

Avrupa'da modern kapitalist gelişmenin kökleri ileri Ortaçağ'a kadar uzanır. İlk olarak, Ortaçağ Haçlı seferlerinin –yağma savaşları– ticaretin yayılmasında önemli bir rol üstlenmesiyle, dış ticaret kapitalist bir temelde örgütlendi. Önceleri, var olan malları bir başka yerde satmak için satın alan tüccarlar, adım adım üretimi kontrol altına almaya başladılar: Belirli malların üretimini başkalarına sipariş ettiler, ham maddelerin maliyetlerini karşıladılar ve satın aldıkları nihai ürünün fiyatını belirlediler.

Avrupa kültürünün gelişimi ve Avrupa sermayesi 16. ve 17. yüzyıllarda belirleyici bir yükseliş yaşadı. Okul kitaplarında genellikle "Keşifler Çağı" olarak tanımlanan bu süreci Marx aşağıdaki şekilde özetledi:

> Amerika'da altın ve gümüş madenlerinin keşfi, yerli halkın kökünün kazınması, köleleştirilmesi ve madenlerin bunların mezarı hâline getirilmesi, Doğu Hint Adalarının fethine ve yağmalanmasına başlanması, Afrika'nın, siyah derililerin ticari amaçlarla avlandığı alana çevrilmesi, bütün bunlar kapitalist üretim döneminin şafağının işaretleriydi... Avrupa'nın dışında doğrudan doğruya yağma, köleleştirme ve katletme ile ele geçirilen servet anavatana akmış ve orada sermayeye dönüşmüştü. (*Kapital,* 1: 718-721)

Avrupa'da kapitalist üretim başka coğrafyaları da etkisi altına aldı, manüfaktürler, fabrikalar ortaya çıktı ve tüccar kapitalistlerin yanı sıra, sanayi kapitalistleri giderek büyüyen üretim tesislerinde sürekli olarak artan miktarlarda emek gücü istihdam ederek kendilerini tarih sahnesine çıkardılar. Bu sanayi kapitalizmi, 18. yüzyılın sonları, 19. yüzyılın başlarında ilk olarak İngiltere'de gelişti. Fransa, Almanya ve Amerika Birleşik Devlet-

leri 19. yüzyılda İngiltere'yi takip ettiler. 20. yüzyılda neredeyse bütün dünyada derin bir kapitalistleşme süreci yaşandı, ancak "sosyalist bir sistem" inşa ederek kendilerini bu gelişmelerden ayırmaya çalışan Rusya ve Çin gibi birkaç ülke de söz konusuydu (bkz. 12. bölüm). Sovyetler Birliği'nin çöküşü ve Çin'in kapitalist piyasa ekonomisine yönelimi ile birlikte, 21. yüzyılın başında kapitalizm en azından coğrafi açıdan sınır tanımamaktadır. Dünya ölçeğinde kapitalizmden etkilenmeyen hiçbir coğrafya olmamasına rağmen, her bir coğrafyada derinlemesine bir kapitalistleşme süreci yaşandığı da söylenemez (Afrika kıtasının büyük bölümüne bakıldığında görüleceği gibi). Ancak bu durum sermayenin karşılaştığı dirençten ötürü değil, daha ziyade sermayenin değerlenme koşullarındaki elverişlilik farklılığı nedeniyledir. Sermaye her zaman kâr için en iyi olanakları kollar ve daha az kârlı olan mekânları şimdilik kendi hâline bırakır.

1.2. İşçi Hareketlerinin Doğuşu

Kayda değer büyüklükte bir zenginliğin yaratılması sanayi kapitalizminin gelişiminin tek ön koşulu değildi. Süreç, aynı zamanda emek-güçlerinin "özgürleşmesini" de gerektirdi. Artık feodal bağımlılık ilişkilerine tabi olmaktan kurtulan, biçimsel olarak özgür olan, böylece ilk defa kendi emek-güçlerini satma "olanağına" erişen insanlar, aynı zamanda her türlü gelir kaynağından da "özgür", yaşamlarını sürdürebilmek için ekim yapabilecekleri hiçbir toprağı olmayan ve böylece hayatta kalabilmek için emek-güçlerini satmaya zorlanan insanlardı.

Yoksullaştırılmış ya da topraklarından çıkartılmış küçük köylü çiftçiler (toprak sahipleri daha kârlı olduğu için çoğu kez tarlaları, otlaklara çevirmişti), altüst olmuş zanaatçılar ve gündelikçilerle birlikte, çoğu zaman en acımasız devlet şiddetiyle –"serseriler" ve "dilencilere" yapılan eziyetler ve sözde yoksul

evlerinin (*workhouse*) inşa edilmesi– kalıcı bir şekilde ücretli emek hâline getirilmeye zorlanan "proletaryanın" çekirdeğini oluşturdular. Marx'ın *Kapital*'de yazdığı gibi, modern kapitalizmin ortaya çıkışı barışçıl bir süreç değil, daha ziyade yoğun bir şiddet süreciydi.

> Eğer para, Augier'e göre, "bir yanağında doğuştan bir kan lekesi olduğu hâlde dünyaya geliyor"sa, bu durumda sermaye tepeden tırnağa kana ve pisliğe bulanmış olarak gelir (*Kapital*, 1:727).

19. yüzyılın başında Avrupa'da (ilk olarak İngiltere'de) sanayi kapitalizminin gelişmesinin bedeli çok sayıda insanın bu çarklara kurban edilmesiydi. On beş, on altı saate kadar çıkan iş günü ve altı, yedi yaşındaki çocukların çalışmaya zorlanması, tıpkı son derecede sağlıksız ve tehlikeli çalışma koşulları gibi yaygın bir durumdu ve ücretler herkes için ancak ölmeyecek kadardı.

Bu koşullara karşı dört bir yandan direnişler yükseldi. İşçiler daha yüksek ücretler ve daha iyi çalışma koşulları talep ettiler. Bu amaçlara erişmek için kullanılan araçlar dilekçe yazmaktan, grevlere ve militanca mücadeleye kadar çeşitlilik gösterdi. Grevler sıklıkla ordu ve polisin tertibi ile şiddetli bir biçimde bastırıldı. İlk sendikalar "isyancı" birlikler olarak sık sık rahatsız edildi, sendikaların liderleri çoğu kez suçlu olarak hüküm giydiler. Bütün bir 19. yüzyıl boyunca mücadeleler, sendikaların ve grevlerin meşru mücadele araçları olarak tanınması için yürütüldü.

Zamanla, aydın yurttaşlar ve hatta bireysel kapitalistler bile, sanayileşme süreci boyunca sürekli büyüyen proletaryanın büyük bir kısmının ancak sürünerek yaşayabildiği bu sefalet koşullarını eleştirdiler.

Nihayet devlet, erken yaşlarda, aşırı derecede uzun çalışma saatleri altında fabrikalarda çalışmış genç erkeklerin artık askerlik hizmeti için uygun olmadığını görmek zorunda kaldı.

Kısmen işçi sınıfının artan gücünün oluşturduğu baskı altında, kısmen de devlet ve sermayenin, emek gücü ve asker olarak sağlıklı sayılabilecek insanlara ihtiyacı olduğu düşüncesinden dolayı, "fabrika yasaları" İngiltere öncülüğünde 19. yüzyılda yürürlüğe konuldu. Çocuk emeği için geçerli olan en düşük çalışma yaşı yükseltilip çocuk işçiler için maksimum günlük çalışma süresi azaltılırken, çalışanlar için asgari düzeyde sağlık koruması şart koşuldu. Nihayetinde yetişkinler için çalışma zamanı sınırlandı. Çoğu sektörde önce on iki saatlik daha sonra da on saatlik iş günü uygulamasına başlandı.

19. yüzyıl boyunca işçi hareketleri güçlenerek büyüdü ve sendikalar, işçi birlikleri ve nihayet işçilerin politik partileri ortaya çıktı. Önceleri sadece mülkiyet sahipleriyle (daha doğrusu mülkiyet sahibi erkeklerle) sınırlanan genel oy hakkının yaygınlaşması ile birlikte, bu partilerin meclisteki payları da artmaya başladı. İşçi hareketlerinin amacına ilişkin soru tartışmanın kaynağını oluşturuyordu: Sorun sadece kapitalizmi reforme etmek mi yoksa onu ortadan kaldırmak mıydı? Aynı zamanda devletlerin ve hükümetlerin, tıpkı sermaye gibi, kavga edilmesi gereken bir karşı taraf mı olduğu yoksa sadece doğru bir perspektiften ikna edilmesi gereken, mümkün koalisyon ortakları mı olduğu sorusu da tartışıldı.

19. yüzyılın ilk dönemlerini takiben, kapitalizm analizlerinde, ütopyacı sosyalizm fikirlerinde, reform önerilerinde ve belirli amaçlara en iyi nasıl ulaşılacağına ilişkin stratejik taslaklarda bir artış ortaya çıktı. 19. yüzyılın ortalarından bu yana, Marx ve Engels bu tartışmalarda artan bir önem kazandılar. 19. yüzyılın sonuna doğru ise, Marx ve Engels hayatta değillerdi, ancak "Marksizm" uluslararası işçi hareketleri içinde başat bir konumdaydı. Ancak bu "Marksizm"in, Marx'ın teorisiyle ne kadar ilişkili olduğu o zaman bile tartışmalıydı.

1.3. Marx ve Marksizm

Karl Marx (1818-1883) Trier'de doğdu. Babası bir avukat, ailesi eğitimli bir küçük burjuva ailesiydi. Marx resmî olarak Bonn ve Berlin'de hukuk okudu ancak bunun ötesinde, zamanının hâkim felsefesi olan Hegel (1770-1831) felsefesi ve Hegel'in radikal takipçileri olan Genç Hegelciler'in düşünceleri ile yakından ilgilendi.

1842 ile 1843 yıllarında Marx, otoriter Prusya Monarşisi'nin karşısında liberal Rhineland burjuvazisinin bir organı olarak işlev gören *Rheinische Zeitung*'un editörüydü. Makalelerinde Prusya politikalarını, eleştirisine referans oluşturan Hegelci anlamda devletin "özü" kavramı, yani bütün sınıf çıkarlarının üstünde duran, "makul özgürlük" kavrayışı üzerinden eleştiriyordu. Bu gazetecilik süreci boyunca Marx, Hegel'in devlet felsefesini gitgide daha güvenilmez kılan ekonomik sorunlarla daha fazla ilgilenmeye başladı.

Hegel'in radikal eleştirmeni Ludvig Feuerbach'ın (1804-1872) etkisi altında Marx, Hegelci soyutlamalardan ziyade, "gerçek insanları" hareket noktası olarak almaya yöneldi. Böylece, sağlığında hiç yayımlanmayacak olan *1844 Ekonomik ve Felsefi El Yazmaları*'nı kaleme aldı. Bu metinlerde Marx, 20. yüzyılda sıra dışı bir ilgiyle karşılaşacak olan kendi "yabancılaşma teorisi"ni geliştirdi. Marx burada kapitalist ilişkiler altında insan türünün (*Gattungswesen*), yani gerçek insanın insani özünün – onları hayvanlardan ayıran şey yani emekleri yoluyla yetenek ve potansiyellerini geliştirmeleri– "yabancılaştığını" göstermeye girişti: Ücretli emekçi olarak insanlar ne kendi emek ürünlerine sahip olabilir ne de emek süreçlerini kontrol edebilirler, her ikisi de kapitalistin nizamına tabidir. *Komünizm*, kapitalizmin ilgası, Marx'ta bu nedenle yabancılaşmanın aşılması olarak, in-

san türünün (*Gattungswesen*) yeniden sahiplenilmesi, gerçek insanlar tarafından yaratılan insani öz olarak anlaşılmaktadır.

Marx, Barmen'de (bugün Wuppertal'ın bir parçası olan) bir fabrika sahibinin oğlu olan Friedrich Engels'i (1820-1895) *Rheinische Zeitung*'ta çalıştığı zamanlarında tanıdı. Engels 1842'de ailesi tarafından bir tüccar olarak eğitimini tamamlaması için İngiltere'ye gönderildi, Engels burada, İngiliz sanayi proletaryasının sefaletine tanıklık etti. 1844 yılının sonunda ise Marx ve Engels arasında hayatlarının sonuna kadar sürecek yakın bir dostluk başladı.

1845 yılında Marx ve Engels birlikte *Alman İdeolojisi*'ni (onlar hayattayken yayımlanmamıştır) kaleme aldılar. Bu çalışma sadece "radikal" Genç Hegelci felsefecilerle değil aynı zamanda Marx'ın daha sonradan yazacağı gibi "kendi eski felsefi bilinçleriyle de" hesaplaşma niyetiyle kaleme alındı (*MECW*, 29:264). Bu çalışmada, Marx'ın *Alman İdeolojisi*'nden kısa bir süre önce yazdığı *Feuerbach Üzerine Tezler*'de olduğu gibi, Marx ve Engels "yabancılaşma" ve "insan özü" kavramlarının özellikle felsefi algılanma biçimini eleştirdiler. İnsanların çalıştığı ve yaşadığı, gerçekten var olan toplumsal ilişkiler araştırmanın konusu hâline geldi. Bu süreci takiben insan türsel varlığı ya da insan özü gibi kavramlar Marx'ın çalışmalarında artık görünmez olur ve sadece, nadiren ve muğlak bir biçimde yabancılaşmadan bahsedilir. Marx'a ilişkin yapılan tartışmalarda ihtilaflı nokta, onun yabancılaşma teorisinden gerçekten vazgeçtiğine mi, yoksa sadece onu ön plana mı çıkarmadığına ilişkindir. "Genç" Marx ve "olgun" Marx'ın çalışmaları arasında kavramsal bir kopuşun olup olmadığına ilişkin tartışma öncelikle bu sorunla ilgilidir.

Marx ve Engels, Komünist Birliği adında kısa ömürlü, küçük bir devrimci grubun himayesinde kaleme alınan ve 1848 yılında, devrimlerin patlak vermesinden hemen önce yayımlanan program niteliğindeki *Komünist Manifesto* ile geniş bir ta-

nınırlık kazanacaklardı. *Komünist Manifesto*'da Marx ve Engels, kısa ve öz bir şekilde kapitalizmin yükselişini, burjuvazi ve proletarya arasında ortaya çıkan şiddetli uzlaşmazlığı ve proleter bir devrimin kaçınılmazlığını ana hatlarıyla ortaya koydular. Bu devrim, üretim araçları üzerindeki özel mülkiyetin ilgasına dayanan komünist bir topluma yol açacaktı.

1848 Devrimi'nin bastırılmasından sonra Marx, Almanya'dan ayrılmak zorunda kaldı. O zaman için *en ileri* kapitalist merkez ve aynı zamanda kapitalizmin gelişimi üzerine çalışılabilecek en doğru yer olan Londra'ya yerleşti. Dahası, Marx artık British Museum'un muazzam kütüphanesinden yararlanabilecekti.

Komünist Manifesto kapsamlı bir bilimsel bilgiden çok yaratıcı bir önsezinin ürünüydü (işçilerin mutlak yoksulluğu gibi bazı iddialar, daha sonra Marx tarafından düzeltilmiştir). Marx, iktisadi literatür ile ilgilenmeye 1840'larda başlamıştı ancak ekonomi politikle kapsamlı ve derin bilimsel meşguliyeti Londra'ya yerleştikten sonra oldu. Bu süreç, 1850'lerin sonlarında Marx'ı birden fazla ciltten oluşacak olan *Ekonomi Politiğin Eleştirisi* projesine yöneltti. 1857 yılından itibaren bir dizi kapsamlı el yazması ortaya kondu. Ancak hiçbiri Marx tarafından ne tamamlandı ne de yayımlandı (bunlar arasında 1857 tarihli *Giriş*, 1857-1858 tarihli *Grundrisse* ve 1861-1863 tarihli *Artık Değer Teorileri* yer almaktadır).

Marx bu proje üzerine hayatının sonuna kadar çalıştı ancak bu çalışmaların çok azı yayımlanacaktı. Başlangıç olarak, 1859 yılında *Ekonomi Politiğin Eleştirisine Katkı* adıyla, meta ve paraya ilişkin küçük bir metin yayımlandı ancak arkası gelmedi. Onun yerine 1867 yılında *Kapital*'in ilk cildi yayımlandı, 1872 yılında ise ilk cildin gözden geçirilmiş ikinci basımı piyasaya sürüldü. *Kapital*'in ikinci ve üçüncü ciltleri ise Marx'ın ölümünden sonra, sırasıyla 1885 ve 1894 yıllarında Friedrich Engels tarafından yayımlandı.

Marx kendini bilimsel çalışmalarla sınırlamadı; 1864 yılında, Londra Enternasyonal İşçi Birliği'nin etkili bir katılımcısıydı. Birliğin taslak tüzüğünün yanı sıra programatik fikirlerini de içeren "açılış konuşması" da yine Marx tarafından kurgulandı. Takip eden yıllarda da Enternasyonal Genel Konseyi'nin bir üyesi olarak, Enternasyonal'in politikaları üzerinde önemli bir etkiye sahipti. Enternasyonal, özellikle çeşitli ulusal seksiyonları aracılığıyla Sosyal Demokrat işçi partilerinin kurulmasını destekledi. Enternasyonal, 1870'lerde kısmen iç çatışmalardan ötürü, kısmen de tek tek partilerin yanı sıra merkezileşmiş bir organizasyonun varlığının gereksiz hâle gelmiş olması nedeniyle dağıtıldı.

Marx ve Engels, Sosyal Demokrat partiler için bir tür "beyin takımı" oldu: Çeşitli bilimsel ve politik konulara ilişkin görüşlerine başvurulmasının yanı sıra, çeşitli parti liderleriyle mektuplaştılar ve Sosyal Demokrat basın için makaleler kaleme aldılar. 1869'da kurulan, hızla gelişen ve kısa zaman içinde diğer partiler için bir model hâline gelen Alman Sosyal Demokrat Parti (SPD) içindeki etkileri muazzamdı.

Engels, Sosyal Demokrasi (SPD) için *Anti-Dühring* gibi bir dizi popüler metin kaleme aldı. Birçok dile çevrilen *Anti-Dühring* ve özellikle *Ütopyacı ve Bilimsel Sosyalizm* kitapları, Birinci Dünya Savaşı öncesi dönemde işçi hareketleri içinde en çok okunan kitaplar arasındaydı. Diğer yandan *Kapital* genellikle yalnızca küçük bir azınlık tarafından dikkate alındı. *Anti-Dühring*'de Engels, Berlin'de bir öğretim üyesi olan Eugen Dühring'in fikirleri ile münakaşaya girişti. Dühring yeni ve kapsamlı bir sosyalizm, ekonomi politik ve felsefe sistemi geliştirdiğini iddia etti ve Alman Sosyal Demokrasisi içerisinde hızla taraftar kazanmayı başardı.

Dühring'in başarısı işçi hareketi içinde, *Weltanschauung*, yani bir "dünya görüşü"ne, tüm sorulara yanıt veren ve bir yöne-

lim sunan, yaşadığımız dünyanın kapsamlı bir açıklamasına yönelik güçlü bir arzuya dayalıydı. Kapitalizmin erken döneminin yol açtığı berbat sonuçlar ortadan kaldırıldıktan ve ücrete bağımlı sınıfın kapitalizmde günlük varlığı az çok güvence altına alındıktan sonra özgül bir Sosyal Demokrat işçi kültürü gelişti: İşçi mahallelerinde işçilerin spor kulüpleri, koro toplulukları ve eğitim dernekleri ortaya çıktı. Yüceltilmiş burjuva toplumu ve burjuva kültürünün dışında, işçi sınıfı içerisinde bilinçli bir şekilde kendini burjuva karşıtından uzaklaştırmayı amaçlayan ancak genellikle bilinçsiz bir şekilde onun taklidiyle sonuçlanan paralel bir günlük yaşam ve kültür gelişti. Bu nedenledir ki uzun yıllardır SPD'nin başkanı olan August Bebel, 19. yüzyılın sonunda, tıpkı Kayzer Wilhelm II gibi küçük burjuvazi tarafından içten bir şekilde onurlandırıldı. Böylesi bir ortamda, işçi sınıfının ya hiç ya da yalnızca ikincil bir rol oynadığı egemen burjuva değerleri ve dünya görüşünün karşısında durabilen kapsamlı bir entelektüel yönelim ihtiyacı belirdi.

Engels *Anti-Dühring*'te sadece Dühring'i eleştirmediği, aynı zamanda "bilimsel sosyalizm" için "doğru" bir pozisyon da oluşturmaya çalıştığı ölçüde, Marksist dünya görüşünün Sosyal Demokrat propagandada minnettarlıkla benimsenen ve basitleştirilen temellerini de attı. Bu tür Marksizmin en önemli temsilcisi, Engels'in ölümünden sonra, Birinci Dünya Savaşı'na kadar en önde gelen Marksist teorisyen olarak değerlendirilen Karl Kautsky (1854-1938) oldu. 19. yüzyılın sonunda Marksizm adı altında sosyal demokrasiye egemen olan şey oldukça şematik bir dizi kavram koleksiyonundan ibaretti: kabaca örülmüş bir maddecilik, burjuva ilerleme inancı, Hegelci felsefenin aşırı basitleştirilmiş birkaç öğesi ve Marksçı terminolojinin dünyaya dair basit formüllere ve açıklamalara iliştirilmiş bir dizi öğesi. Bu popüler Marksizmin özellikle dikkat çeken yönü, oldukça kaba bir *ekonomizm* (ideoloji ve siyaset dolaysız olarak ekono-

mik çıkara indirgendi) ve onunla birlikte kapitalizmin sonunu ve proleter devrimi kaçınılmaz olaylar olarak değerlendiren keskin bir tarihsel *belirlenimcilik*ti. İşçi hareketi içinde yaygın olan Marksizmin ekonomi politik eleştirisi değil, özellikle kimlik oluşturucu bir rol oynayan bu "Marksist dünya görüşü" idi: "Marksist dünya görüşü" kişinin işçi ve sosyalist olarak yerini ortaya koydu ve tüm problemlere düşünülebilecek en basit biçimde açıklamalar getirdi.

Bu Marksist dünya görüşünün bir uzantısı ve daha ileri düzeyde basitleştirmeler "Marksizm-Leninizm" çerçevesi içinde gerçekleşti. 1914'ten sonra oldukça etkili olan Lenin (1870-1924) entelektüel olarak bu Marksist dünya görüşüne dayandı. Lenin bu tip bir "Marksizm"in abartılı özgüvenini açık açık ortaya koydu:

> Marx'ın doktrini çok güçlüdür çünkü doğrudur. O eksiksiz ve düzenlidir, insanı hiçbir boş inanç, hiçbir gericilik, burjuvazinin baskısının hiçbir savunusu ile uzlaşmayacak tutarlı bir dünya kavrayışıyla donatır (Lenin, *Marksizmin Üç Kaynağı ve Üç Bileşeni*).

1914'ten önce Lenin, Rosa Luxemburg'un (1871-1919) temsil ettiği sol kanat karşısında Karl Kautsky etrafındaki sosyal demokrat merkezi destekledi. Lenin'in sosyal demokrat merkezden kopuşu Birinci Dünya Savaşı'nın başlangıcında, SPD'nin, Alman hükümetinin talep ettiği savaş kredilerini onayladığı dönemde gerçekleşti. Bu olaydan sonra işçi hareketinde bölünme kendi seyrini izledi. Kısa bir dönem içinde Marksist teoriden ve kapitalizmi aşma amacından –teorik ve pratik olarak– uzaklaşacak olan Sosyal Demokrat bir kanat, Marksist bir dil ve devrimci retoriğin gelişmesini besleyen ama daha önemlisi Sovyetler Birliği'nin iç ve dış politikasındaki zikzakları gerekçelendirmek için (Hitler-Stalin Paktı döneminde olduğu üzere) var olan komünist kanadın karşısında yer aldı.

Lenin'in ölümünden sonra, işçi hareketinin komünist kanadı Lenin'i, Marksist bir "aziz"e dönüştürdü. Lenin'in, çoğu işçi hareketi içindeki güncel tartışmalar bağlamında kaleme alınmış olan polemik yazıları "Marksist bilim"in en yüksek ifadesi olarak onurlandırıldı ve var olan "Marksizm" ile dogmatik bir felsefe sistemi (Diyalektik Materyalizm), tarih (Tarihsel Maddecilik) ve ekonomi politik içinde birleştirildi: Marksizm-Leninizm. Marksist dünya görüşünün bu biçimi, her şeyin ötesinde, kimlik oluşturucu bir rol oynadı ve özellikle Sovyetler Birliği'nde partinin politik tahakkümünü meşrulaştırdı, açık bir tartışmanın önünü tıkadı.

Bugün Marx ve Marksçı teoriye ilişkin yaygın kanaatler –ister olumlu ister olumsuz olsun– asıl olarak bu Marksist dünya görüşüne dayanmaktadır. Bu çalışmanın okurları da, Marksçı teoriye ilişkin, bu görüşten türeyen kesin ve kendinden emin görünen fikirlere sahip olabilirler. Ancak Marx'ın, Fransız "Marksizm"inin açıklamalarından sonra damadı Paul Lafargue'a ifade ettiği düşünce, 20. yüzyıl boyunca "Marksizm-Leninizm" ya da "Marksizm" olarak adlandırılan yaklaşımların büyük bir çoğunluğu için de geçerlidir: "Kesin olan bir şey varsa, o da benim Marksist olmadığımdır" (*MECW*, 46:356).

Bununla birlikte, bu Marksist dünya görüşü, Marksizmin tek türü olarak kalmadı. İşçi hareketinin sosyal demokrat ve komünist kanat olarak ikiye bölünmesine karşılık, Birinci Dünya Savaşı sonrası var olan devrimci umutların sönmesi ile birlikte 1920'ler ve 1930'larda Marksist dünya görüşünün çeşitli (ve geniş bir skalada) "Marksist" eleştirileri gelişti. Diğerlerinin yanı sıra Karl Korsch, George Lukacs, Antonio Gramsci (*Hapishane Defterleri* adlı kitabı İkinci Dünya Savaşı sonrası basılmıştır), Anton Pannekoek yanı sıra Max Horkheimer, Theodor W. Adorno ve Herbert Marcuse tarafından kurulan Frankfurt

Okulu'yla ilişkili olan bu yeni akımlar, sonradan genellikle "Batı Marksizmi" ismi altında toplanmıştır.

Uzunca bir süre Batı Marksizmi, geleneksel Marksizmin yalnızca felsefi ve teorik, tarihsel temellerini eleştirdi: Diyalektik ve Tarihsel Materyalizm. Geleneksel Marksizmin, ekonomi politik eleştirisini sıklıkla "Marksist ekonomi politiğe" indirgediği ve eleştiri kavramının geniş anlamının yitirilmiş olduğu ancak 1960'lar ve 1970'lerde yeniden görünür oldu. Bu dönemde öğrenci hareketlerinin ve Vietnam Savaşı protestolarının bir sonucu olarak, işçi hareketinin geleneksel Sosyal Demokrat veya Komünist partilerinin dışında ve ötesinde sol hareketlerde bir yükselme ve Marx'ın teorisine ilişkin canlanan bir tartışma gözlendi. Bu kez Marx'ın ekonomi politik eleştirisi üzerine geniş kapsamlı bir tartışma ortaya çıktı. Louis Althusser ve arkadaşlarının yazdıklari bu bağlamda oldukça etkiliydi (Althusser 1965, Althusser/Balibar 1965). Üstelik bu tartışma artık *Kapital*'le de sınırlı değildi, Marx'ın *Grundrisse* gibi diğer eleştirel ekonomi yazıları da tartışmaya dâhil edildi. *Grundrisse*, özellikle Roman Rosdolsky'nin (1968) kitabı ile popülerlik kazandı. (Batı) Alman tartışması açısından, Hans-Georg Backhaus'ın yazıları (Backhaus, 1997'de bir araya getirildi) ve Helmut Reichelt'in (1970) kitabı merkezî bir rol oynadı; onlar Marx'ın bu metnin Önsöz'ünde bahsedilen eleştirel ekonomi yazılarının yeni bir okuması için taze bir enerji sağladılar. Elinizdeki bu çalışma da, bu "yeni Marx okuması"[2] kapsamında konumlanmıştır. Bu bölümde yalnızca üstü kapalı bir şekilde dile getirilen, bu yeni okuma ve geleneksel Marksist ekonomi politik arasındaki farklar, çalışmanın seyri boyunca daha açık hâle gelecektir.

2

Ekonomi Politiğin eleştirisinde Eleştirinin Konusu

Marx *Kapital*'de kapitalist üretim tarzını inceler. Bununla birlikte sorun, kapitalizmin *ne şekilde* çalışmanın konusunu oluşturduğudur: Metinde İngiltere'de kapitalist ilişkilerin gelişimini ele alan tarihsel pasajlar olduğu kadar, para ve sermayeye dair soyut teorik soruşturmalar da yer almaktadır. *Kapital* öncelikli olarak *kapitalist gelişme tarihinin* ana niteliklerine ya da kapitalizmin belirli bir *aşamasın*a ilişkin bir metin midir, yoksa sorun daha ziyade kapitalizmin *işleyiş biçiminin soyut-teorik bir serimlenmesi* midir? Soruyu daha genel bir düzeyde ifade edersek; tarih ve teorik serimleme ekonomi politiğin eleştirisinde birbiriyle nasıl ilişkilenmektedir?

Diğer bir soru, Marx'ın kapitalist üretim tarzını serimlemesi ile burjuva iktisat teorisi arasındaki ilişkiye ilişkindir: Marx, kapitalizmin işleyiş tarzına yönelik sadece başka bir teori mi ortaya koyuyor? Ekonomi politiğin eleştirisindeki "eleştiri" yalnızca Marx daha iyi bir teori sunabilsin diye, önceden var olan teorilerin yanlışlığının kanıtlanmasından mı ibarettir yoksa "eleştiri" çok daha kapsamlı bir iddiada mı bulunmaktadır? Daha genel bir formülasyonla ifade edersek; ekonomi politiğin eleştirisi çerçevesinde "eleştiri" ne anlama gelmektedir?

2.1. Teori ve Tarih

Engels, Marx okumasının "tarihsel" bir yöntemini önermişti. *Ekonomi Politiğin Eleştirisine Katkı* (1859) üzerine erken dönemli bir değerlendirmesinde Engels, Marx'ın sunduğu kategorilerin "mantıksal" serimlenmesi (*mantıksal* burada kavramsal, teorik anlamında) "gerçekte tarihsel metottan başka bir şey değildir, sadece tarihsel biçiminden ve araya giren olumsallıklardan arındırılmıştır" demektedir (*MECW*, 16:475). 1887'de *Kapital*'in birinci cildinin popüler bir özetini yayımlayan Karl Kautsky de, *Kapital*'in "esas olarak tarihsel bir çalışma olduğunu" yazdı.

20. yüzyılın başında, işçi hareketinin önde gelen figürleri arasında, kapitalizmin "emperyalizm" olarak adlandırılan yeni bir aşamaya girmiş olduğu ve Marx'ın *Kapital*'inin kapitalizmin, emperyalizmi önceleyen "rekabetçi kapitalizm" aşamasının bir analizini sunduğu yaklaşımı yaygın bir değerlendirmeye dönüştü. Bu nedenle Marx'ın araştırması, kapitalizmin bir sonraki –emperyalizm– aşaması analiz edilerek sürdürülmeliydi. Hilferding (1910), Luxemburg (1913) ve Lenin (1917) çeşitli açılardan bu işe giriştiler.

Marx'ın analizini bütünüyle reddetmediği ölçüde çağdaş iktisatçılardan, Marx'ın analizinin daha çok 19. yüzyıl için geçerli olduğu vurgusu sık sık duyulur. Ancak 20. yüzyılda ekonomik koşullar sözüm ona Marx'ın teorisinin açıklayamayacağı ölçüde değişiklikler göstermiştir (ekonomi bölümünde ondan çok az bahsedilmesinin nedeninin de bu olduğu söylenir). Marx'ın *Kapital*'ine ilişkin birçok Giriş kitabında tipik olan, Marx'ın böylesi bir "tarihselleştirici" okuması en azından, Marx'ın kendisinin *Kapital*'i kavrayışı ile taban tabana zıttır. *Kapital*'in birinci basımına önsözde Marx, araştırma konusuna ilişkin olarak şöyle yazar:

> Benim bu eserde inceleyeceğim şey, kapitalist üretim tarzı ve onunla uyuşan üretim ve dolaşım ilişkileridir. Bunların bugüne kadarki klasik yurdu İngiltere'dir. Teorimi geliştirirken başlıca örnek olarak İngiltere'den yararlanmamın sebebi budur… Aslına bakılırsa konu, kapitalist üretimin doğal yasalarından doğan toplumsal karşıtlıkların şu ya da bu derecede gelişmiş olması değildir. Burada bizatihi bu yasaların kendileri, yani katı bir zorunlulukla işleyen ve kendilerini ortaya koyan bu eğilimler söz konusudur. (*Kapital*, 1:18)

Burada Marx, ne kapitalizmin tarihiyle ne de onun özgül bir aşamasıyla değil, kapitalizmin "teorik" bir analiziyle ilgilendiğini açıkça vurgulamaktadır: İncelenen şey kapitalizmin asli belirleyicileridir, böylesi bir *kapitalizm*den bahsedilebilmesi için, bu belirleyicilerin, tarihsel çeşitliliklere aldırmadan aynı kalması gerekir. Bu nedenle resmedilen (tarihsel ya da coğrafi olarak) özgül bir kapitalizm değildir. Daha ziyade, Marx'ın, *Kapital*'in üçüncü cildinin sonunda ifade ettiği gibi "kapitalist üretim tarzının iç örgütlenişini, ideal ortalaması içerisinde ve olduğu gibi ortaya koymak durumundayız" (*Kapital*, 3:970).

Bu ifade ile Marx âdeta kendi anlatımının temel iddiasını formüle etmektedir. Bu iddianın gerçekleşip gerçekleşmediği ve Marx'ın gerçekte kapitalist üretim tarzını "ideal ortalaması içerisinde" sergilemeyi başarıp başaramadığı, Marx'ın anlatımını detaylı bir şekilde inceleyeceğimiz zaman ele alınacak bir konudur.

Yukarıda alıntılanan ifade, Marx'ın anlatımının soyutlama düzeyine açıklık kazandırmaktadır: Eğer analiz kapitalist üretim tarzının "ideal ortalaması" düzeyinde gerçekleştiriliyorsa gerçekten de kapitalizmin tarihine ya da belirli bir aşamasına yönelik yapılan herhangi bir araştırmanın temelinde yer alması gereken kategorileri sağlar.

Bugünü anlamak için tarih bilmek gerekliliği düşüncesinin ancak olayların tarihi söz konusu olduğunda bir haklılığı vardır,

bir toplumun yapısal tarihi açısından bu tespit geçerli değildir. Asıl durum bunun tersi yöndedir: belirli bir sosyal ve ekonomik yapının *oluşumunu* incelemek için *tamamlanmış* yapıyı zaten iyi biliyor olmak gerekmektedir. Ancak bu bilindiği takdirde tarihte ne arandığı bilinecektir. Marx bu yaklaşımı bir metafor yardımıyla ortaya koydu:

> İnsan anatomisi maymun anatomisi için bir anahtardır. Buna mukabil alt sınıf hayvan türlerinde bulunan daha üst formların emareleri, ancak hâlihazırda bu üst formlar biliniyorsa anlaşılabilir (*MECW*, 28:42).

Kapital'de yer alan "tarihsel" pasajların, ilgili kategorilerin (teorik) serimlenmesinden önce değil, sonra gelmesinin nedeni budur: Bunun için sermaye ilişkisinin ön koşulu olarak "özgür" ücretli emeğin oluşumuyla ilgili olan ünlü "İlk Birikim" bölümü, *Kapital*'in birinci cildinin başına değil, sonuna konmuştur. Bu tarihsel pasajlar, teorik anlatımı *inşa etmez*ler sadece onu *tamamlar*lar.

Kapital öncelikli olarak (kapitalizmin *gelişimi*yle ilgili) tarihsel bir çalışma değil, (*tam gelişmiş* bir kapitalizmi analiz eden) teorik bir çalışma olmasına rağmen, *Kapital*'deki serimleme, çağdaş iktisatta büyük ölçüde olduğu gibi tarih dışı bir serimleme değildir. İktisat, her toplumda var olan genel bir iktisadi faaliyet problemi varsayar –üretim yapılmalıdır; kıt kaynaklar dağıtılmalıdır vb.– Tüm tarihsel dönemler boyunca değişmeden kaldığı düşünülen bu problem, esas olarak aynı kategoriler kullanılarak ele alınır (bu nedenle bazı iktisatçılar Neandertal'in el baltasını bir tür sermaye olarak görür). Buna mukabil Marx, kapitalizmi, Antik köleci toplumlar ya da Ortaçağ'ın feodalizmi gibi diğer üretim tarzlarından kökten farklı, özel bir tarihsel üretim tarzı olarak kavrar. Bu bakımdan, bu özgül üretim tarzlarından her biri, geçerliliği, bu üretim tarzları ile sınırlı olan

kategorilerle tanımlanması gereken özgül ilişkiler içerir. Bu anlamda, kapitalist üretim tarzını tanımlayan kategoriler hiçbir surette tarih ötesi kategoriler değil aksine "tarihsel" kategorilerdir; bu kategoriler yalnızca kapitalizmin egemen üretim tarzı olduğu tarihsel evre için geçerlidir.

2.2. Teori ve Eleştiri

Marksist dünya görüşü içinde, Marx, "burjuva iktisadına", diğer bir deyişle kapitalizmi olumlayan iktisat okullarına karşı çıkabilen "Marksist ekonomi politiği" geliştirmiş, işçi hareketinin büyük iktisatçısı olarak telakki edildi: Marx güya, klasik ekonomi politiğin en önde gelen temsilcileri olan Adam Smith (1723-1790) ve David Ricardo'dan (1772-1823) emek değer teorisini devralmıştı. Emek değer teorisine göre, metaların değeri, üretimleri için gerekli olan emek zaman tarafından belirleniyordu. Marx iddiaya göre, klasik ekonomi politikçilerden farklı olarak, emek gücü sömürüsünün ve kapitalizmin kriz eğilimli doğasının bir teorisini geliştirmişti. Bu görüşe göre Marksist ekonomi politik ve klasik ekonomi politik arasında esasa ilişkin kategorik farklar yoktur. Bu iki yaklaşım arasındaki fark yalnızca onların *sonuçlarına* ilişkindir.

Çağdaş iktisadın yaklaşımı da temelde bu doğrultudadır: Teorisinin özü bakımından Marx, klasik okulun Smith ve Ricardo'dan farklı sonuçlara ulaşan bir temsilcisi olarak görülür. Klasik ekonomi politik, çağdaş iktisat tarafından eski moda olarak görüldüğü için (modern teori değerin emek tarafından belirlendiği düşüncesine veda etmiştir), günümüz iktisatçısı Marx üzerine ciddi ciddi kafa yorması gerektiğini düşünmez.

Diğer yandan *Kapital*'in alt başlığının açıkça ortaya koyduğu gibi, Marx'ın niyeti alternatif bir "ekonomi politik" inşa etmek değil, "ekonomi politiğin *eleştirisini*" yapmaktı. Bugün, yeni bir

bilimsel yaklaşım, eğer kendi varlığını gerekçelendirecek başka nedeni yoksa önceki teorilerin bir eleştirisini zaten içerir. Ancak Marx, böylesi bir eleştiriden çok daha fazlasıyla ilgilendi. Marx, yalnızca belirli teorilere yönelik bir eleştiri geliştirmeyi değil –*Kapital*'de eleştiri daha ziyade ekonomi politiğin *bütünlüğüne* yöneltildi– bütün bir bilgi alanının *kategorik varsayımlarını* eleştirmeyi arzuladı. Marx 1850'lerin sonunda Ferdinand Lassalle'a yazdığı bir mektupta bu eleştirinin kapsayıcı karakterini belirginleştirdi:

> Bugünlerde *İktisadi Kategorilerin Eleştirisi* üzerine çalışıyorum, ya da burjuva iktisadi sisteminin eleştirel bir sunumu da diyebilirsin. Bu burjuva iktisadi sisteminin hem bir sunumu hem de –bu nedenle– bir eleştirisidir. (*MECW*, 40:270; vurgu orijinalindedir)

Bu eleştiriler ekonomi politiğin en soyut kategorisi olan "değer" ile başlar. Marx, ekonomi politiğin, değerde ve değer büyüklüğünde saklı bulunan "içeriği" yani emek ve değer arasındaki ilişkiyi kavradığını teslim etmektedir. Bununla beraber ekonomi politik "bu içeriğin niye o biçimi aldığını; dolayısıyla emeğin kendisini niye değerle ve emek zaman cinsinden ölçüsünün kendisini niye emek ürününün değer büyüklüğüyle ortaya koyduğunu bir kez bile sormamıştır" (*Kapital*, 1:89-90). Marx genelde ekonomi politiğin sonuçlarını değil, ekonomi politiğin neyi açıklamayı amaçladığı ile neyi hiç de açıklanması gerekmeyen, apaçık kabul ettiği (emek ürününün meta biçimi gibi) arasındaki ayrım anlamında ekonomi politiğin *soru yöneltme* biçimini eleştirmektedir. Klasik ekonomi politiğin babası Adam Smith'in, insanın hayvandan farklı olarak "mübadele, takas ve değişim yönünde bir eğilimi" olduğu varsayımını yapması, klasik ekonomi politiğin, Marx'ın eleştirdiği bu özelliği ile ilgiliydi (1776; Smith, 25). Smith'in bu çerçevesinden bakıldığında, bü-

tün şeylerle metalar olarak ilişki kurmak genel bir insan davranışı olurdu.

Ekonomi politik içinde mübadele ve meta üretimi gibi toplumsal ilişkiler "doğallaştırılmış" ve "şeyleştirilmiştir", yani toplumsal ilişkiler, doğal benzeri durumlar, nihayetinde de şeylerin özellikleri olarak düşünülür (bu algılayışa göre şeyler belirli bir toplumsal yapıya dayanarak bir değişim değeri edinmezler, aksine bu değer onların kendilerinde mevcuttur). Toplumsal ilişkilerin böylesi bir doğallaştırılmasıyla, *şeyler* sanki *özneler*in bağımsız ve kendilerine içkin özelliklerine sahipmiş gibi görünürler.

Marx bu gibi durumları "saçma" olarak nitelendirir (*Kapital*, 1:86)[3] ve bir "hayalî nesnellik"ten (*gespenstige Gegenständlichkeit*) veya "esrarlı nitelik"ten (*okkulte Qualität*) bahseder. Marx'ın her iki durumda da ne demek istediği takip eden bölümlerde daha açık hâle gelecektir. Marksist dünya görüşü içinde, Marx'a yönelik burjuva eleştirilerinde olduğu gibi böylesi kavramlar genellikle ya göz ardı edildi ya da sadece Marx'ın üslubuna özgü özellikler olarak değerlendirildi. Ancak Marx, bu tanımlamalar yoluyla, ekonomi politiğin eleştirisinin temel meselesine, yani toplumsal ilişkilerin *doğallaştırılması ve şeyleştirilmesi*nin, hiçbir surette iktisatçıların bir hatasının sonucu olmadığı, asıl olarak burjuva toplumu üyelerinin gündelik pratiklerinin bir sonucu olarak kendiliğinden gelişen gerçekliğin görüntüsünün bir sonucu olduğuna odaklandı. *Kapital*'in üçüncü cildinin sonunda, Marx, bu nedenle burjuva toplumundaki insanların, "büyülenmiş, çarpıtılmış ve tepetaklak edilmiş bir dünyada" yaşadıklarını ve "gündelik hayatın dini" (*Kapital*, 3:969) olarak ifade ettiği bu durumun, sadece gündelik bilincin temeli olmadığını, aynı zamanda ekonomi politiğin kategorileri için bir zemin de oluşturduğunu tespit etmiştir.

Sorun yukarıda, ekonomi politiğin eleştirisi bağlamında "eleştiri"nin ne anlama geldiği şeklinde ortaya kondu. Bu nokta-

da geçici de olsa bir yanıt verilebilir: Eleştiri, ekonomi politiğin kategorilerini akla yatkın gösteren *kuramsal alan*ı (kendinden menkul görüşler ve kendiliğinden oluşan kanılar anlamında) yıkmayı amaçlar; ekonomi politiğin "saçmalığı" (*Verrücktheit*) açık kılınmalıdır. Burada algının eleştirisi ve algının nasıl mümkün olduğuna ilişkin soru, kapitalist üretim ilişkilerinin analizi ile birleşmektedir: Bir diğeri olmadan ikisi de mümkün değildir.[4]

Diğer yandan, Marx'ın *Kapital* ile niyetlendiği basitçe burjuva biliminin ve burjuva bilincinin eleştirisini yazmak değildi, aynı zamanda burjuva toplumsal ilişkilerinin bir eleştirisini de ortaya koymaktı. Bir mektubunda Marx, çalışmasını –pek de mütevazı olmayan bir biçimde– "şüphesiz, burjuvazinin (toprak sahipleri de dâhil) kafasına fırlatılmış taşların en korkuncu" olarak tarif etmişti" (*MECW*, 42:358).

Bu amaçla, Marx'ın niyeti kapitalist gelişmenin insani ve toplumsal maliyetlerine işaret etmekti. Marx kanıtlamaya çalışır ki, "kapitalist toplumda emeğin toplumsal üretkenliğini yükseltmeye yarayan bütün yöntemler, maliyetleri bireysel işçinin sırtına yıkılarak hayata geçirilir; üretimi geliştirmeye yönelik bütün araçlar [bir altüst oluşa uğrayarak], üreticinin egemenlik altına alınmasını ve sömürülmesini sağlayan araçlar hâline gelir." (*Kapital*, 1:623)*[5] Ya da başka bir pasajda dile getirdiği gibi:

---

* İlgili sonnotta yazar metnin Almancasında "diyalektik" kelimesinin geçmediğini vurgular. Ancak alıntı yapılan Fowles'ın İngilizce tercümesinde bu kelime kullanılır. Bizim bu çalışmada *Kapital* alıntıları için yararlandığımız Yordam Kitap'ın *Kapital* tercümesinde ise Almanca orijinale sadık kalınmış ve diyalektik kelimesi kullanılmamıştır. Ancak burada da, bizim alıntıda köşeli parantez içinde tercümeye eklemeyi uygun bulduğumuz "*inversion*" vurgusunu içeren ifade Türkçeleştirilmemiş görünüyor. Yazarın beş numaralı dipnotta, dikkat çektiği hususun anlaşılmasını sağlamak amacıyla Türkçe okur için, alıntılanan metnin içine köşeli parantezle bu ilave yapılmıştır. Metnin tamamı okunduğunda görülecektir ki bu ekleme Heinrich'in hem diyalektik hem de ters yüz edilme olgusunun anlaşılmasına verdiği önem açısından gereklidir. –*çev.*

> Bundan dolayı, kapitalist üretim, tekniği ve toplumsal üretim süreçlerinin birleşmesini, ancak, bütün zenginliğin iki kaynağını, toprağı ve işçiyi kurutarak ilerletir. (*Kapital*, 1:482)

Marx bu gibi yorumlarla *ahlaki* bir eleştiri yapmak niyetinde değildir. Marx kapitalizmi (ya da tekil kapitalistleri dahi) adaletin bazı ezelî ve ebedî normlarını çiğnediği için suçlamaz, daha ziyade o, kapitalizmin tekrar tekrar harekete geçen, *içkin bir yıkıcı potansiyeli* olduğu gerçeğine işaret etmeyi amaçlamaktadır (5. ve 9. bölümlere bakınız). Kapitalizm, işleyiş tarzından dolayı, işçilerin temel çıkarlarıyla daima bir çatışma içinde olmak zorundadır. Kapitalizmde işçi sınıfının bu temel çıkarları yalnızca geçici ve sınırlı bir biçimde korunabilir, bu durum yalnızca kapitalizm ortadan kaldırıldığı zaman kökten değiştirilebilir.

Marx, kapitalizmin dayatmalarına karşı güvenlikli bir varoluş ya da buna benzer ahlaki bir "hak" talebi geliştirmez. Onun yerine, kapitalist sistemin yıkıcı doğasına yönelik artan farkındalık (ahlaka başvurmaksızın gerçekleşebilecek olan) ile birlikte, işçi sınıfının sisteme karşı mücadeleyi *ahlaki* bir temelden ziyade kendi *çıkar*ına dayanarak yükselteceğini ümit eder. Ancak bu çıkar, kapitalizm içinde daha iyi bir duruma gelmeye dayalı bir çıkar değildir, yalnızca kapitalizmin aşılmasıyla gerçekleşebilecek olan iyi ve güvenli bir yaşama dayalı bir çıkardır.

2.3. Diyalektik-Marksist Bir "Rosetta Taşı" mı?

Ne zaman Marx'ın teorisinden bahsedilse, er ya da geç bir parola gibi *diyalektik* kelimesi (ya da diyalektik gelişme, diyalektik yöntem, diyalektik gösterim) ortaya çıkar, ancak çoğu örnekte bu kelimeyle tam olarak neyin kastedildiğine dair bir açıklama yoktur. Marksist siyasal partilerde en dikkat çekeni, tartışılan konu ne olursa olsun tartışmanın taraflarının birbirlerini sıklıkla "diyalektik olmayan bir kavrayışa" sahip olmakla

itham etmeleridir. Bugün de, Marksist çevrelerde insanlar, her şeyi açıklayacağı varsayılarak, bir şeylerin başka şeylerle "diyalektik bir ilişki" içinde olduğundan bahsederler. Bazen de biri, eleştirel bir sorgulama yaptığında, "şeyleri diyalektik olarak düşünmek" zorunda olduğu yönünde ukalaca bir uyarı ile karşılaşır. Bu durumda kişi sindirilmeye müsaade etmemeli ve hatta bu ukalaca yorumu yapan kişiye ısrarla "diyalektik" kavramından ne anladığını ya da bu "diyalektik bakış"ın nasıl bir şey olduğunu sorarak onun rahatını kaçırmalıdır. Diyalektik hakkındaki cafcaflı retorik, çoğu zaman her şeyin diğer her şeye bağlı olduğu, her şeyin etkileşim içinde bulunduğu ve oldukça karmaşık olduğu –çoğu zaman doğrudur ama gerçekte hiçbir şey söylemez– basit gerçeğine indirgenebilir.

Eğer diyalektik, daha az yüzeysel bir manada konuşulacaksa, bu kavramın iki farklı kullanımı arasında kabaca bir ayrım yapılabilir. İlk anlamında diyalektik, Engels'in *Anti-Dühring* adlı kitabında, "doğanın, insan toplumu ve düşüncesinin genel hareket ve gelişme yasalarının bilimi" olarak değerlendirilir (*MECW*, 25:131). Bu kavrayışa göre diyalektik gelişme, düzenli bir biçimde ve doğrusal bir tarzda ilerlemez, daha ziyade "çelişkilerle dolu bir hareket"tir. Bu hareketin kendine özgü önemi "niceliğin niteliğe dönüşümü" ve "yadsımanın yadsınması"dır.[6] Engels bu gibi genel önermelerle bireysel süreçlere dair hiçbir şeyin anlaşılmayacağı hususunda gayet açıkken[7], "Marksist dünya görüşü" çerçevesinde bu hiç de böyle değildi; gelişmenin genel bilimi olarak anlaşılan "diyalektik" sıklıkla her şeyin açıklanabildiği bir nevi "Rosetta Taşı" olarak görüldü.

Diyalektiğin ikinci bir kullanımı, ekonomi politik eleştirisinin serimlenme biçimi ile ilgilidir. Marx çeşitli vesilelerle kendi "diyalektik yöntemi"nden bahseder, böyle yaparak aynı zamanda da Hegel'in başarılarını över. Diyalektik, Hegel'in

felsefesinde merkezî bir rol oynadı. Ancak Marx, Hegel'in diyalektiği "gizemlileştirdiğini" ve bu nedenle kendi diyalektiğinin, Hegel'in diyalektiği ile aynı olmadığını ileri sürmektedir. Bu yöntem, kategorilerin "diyalektik sunumu" ile önem kazanır. Bu, bireysel kategorilerin sunumu boyunca birbirlerinden hareketle *açımlandığı* anlamına gelir: Kategoriler basitçe birbiri ardına ya da bir diğeri yanı sıra sunulmazlar, daha ziyade onların karşılıklı ilişkisi (bir kategorinin nasıl diğer bir kategorinin varlığını gerektirdiği) açığa çıkarılır. Dolayısıyla serimlemenin bu *yapısı* Marx için didaktik bir mesele değil, kati bir *tözel* anlama sahiptir.

Diğer yandan bu diyalektik gösterim, kesinlikle hazır bir "diyalektik yöntemin" ekonomi politiğin içeriğine "uygulanmasının" bir sonucu değildir. Ferdinand Lassalle, Marx'ın Engels'e takip eden satırları yazmasına neden olan böylesi bir "uygulamaya" niyetlendi: "Ceremesini bizzat çekerek öğrenecektir ki, eleştirinin bir bilimi diyalektik sunum yapabilecek bir noktaya vardırması, soyut ve hazır bir mantık sistemini bu türden bir sistemin belirsiz kavramlarına uyarlamaktan büsbütün farklı bir şeydir." (*MECW*, 40:261)

Diyalektik gösterimin ön koşulu, bir yöntemin *uygulanması* değildir (Marksist dünya görüşü içerisinde yaygın bir düşünce); daha ziyade bir önceki bölümde tartışılan *kategorik eleştiri*dir. Böylesi bir kategorik eleştiri, kategorilerin ilgili olduğu bilgi alanının özü ile tam ve detaylı bir yakınlık ve sıkı bir ilişki varsayar.

Bu nedenle Marx'ın "diyalektik sunumu"nun doğru bir tartışması ancak ifade edilen kategoriler hakkında bir şeyler biliniyorsa mümkündür: Marx'ın açıklamasının "diyalektik" karakteri ya da Marx'ın diyalektiği ile Hegel'in diyalektiği arasındaki ilişki hakkında, Marx'ın açıklaması ile ilişkilenmeden önce bir

şeyler söylenemez. Marx'ın açıklamasının sıklıkla "soyuttan somuta doğru bir ilerleme" (*MECW*, 28:38) olarak nitelendirilmesi de, Marx'ın *Kapital*'ini okumaya yeni başlayanlar için pek az şey ifade eder. Bütün bunların ötesinde, *Kapital*'deki sunumun gerçek yapısı (1857'deki "Giriş"ten kaynaklanan) bu formülün düşündürdüğünden çok daha karmaşıktır.

Marx, önsöz ve sonsöz dışında *Kapital*'de diyalektikten çok nadir bahseder. O, diyalektik gösterimi okuyucularının *Kapital*'i okumadan önce diyalektik ile ilgilenmiş olmasını beklemeksizin uygular. Yalnızca geriye dönüp bakıldıktan sonra, Marx'ın açıklamasında "diyalektiğin" ne anlama geldiği söylenebilir. Bu nedenle, çalışmamız diyalektik üzerine bir bölümle başlamıyor.

3

Değer, Emek, Para

3.1. Kullanım Değeri, Mübadele Değeri ve Değer

Marx'ın *Kapital*'deki amacı, kapitalist üretim tarzını analiz etmektir. Ancak analiz hemen sermaye ile başlamaz. İlk üç bölümde sadece meta ve paradan bahsedilir, sermaye ise açıkça dördüncü bölümden itibaren ele alınır. *Kapital* yukarıda bahsedilen tarihsel yöntem çerçevesinde okunduğunda, ilk üç bölüm kapitalizm öncesi "basit (ya da küçük) meta üretiminin" soyut bir tarifi olarak anlaşılır. Ancak ilk iki cümle bu bölümün kapitalizm öncesi koşullarla ilgili olmadığını açıkça ortaya koymaktadır:

> Kapitalist üretim tarzının egemen olduğu toplumların zenginliği "muazzam bir meta yığını" olarak görünür; bunun basit biçimi tek bir metadır. Bu nedenle, incelememiz, metanın analiziyle başlıyor. (*Kapital*, 1:49)

Marx burada *kapitalist* toplumsallaşmanın özgül bir yönünü vurgular: Kapitalist toplumda –ve yalnızca kapitalist toplumda– "meta" zenginliğin tipik biçimidir. Metalar (şimdilik mübadele edilmesi amaçlanan mallar olarak tanımlayabiliriz) başka toplumlarda da vardır ama yalnızca kapitalist toplumda malların büyük bir çoğunluğu metalardan oluşur. Erken Ortaçağ'ın feo-

dal toplumlarında az sayıda mal mübadele edilirdi; meta biçimi kural olmaktan ziyade bir istisnaydı. Mallar çoklukla tarımsal ürünlerden oluşurdu ve mübadele için değil, ya kişinin kendi kullanımı ya da toprak sahibine (soylular ya da Kilise) teslim edilmek için üretilirdi. Kapitalizme kadar ne mübadele, ne de malların meta biçimi genel geçer bir nitelik göstermez. Yalnızca kapitalizmle birlikte zenginlik, bir "meta yığını" biçimini alır ve yine yalnızca kapitalizm ile birlikte meta, zenginliğin "basit biçimi" hâline gelir. Marx'ın analiz etmeyi amaçladığı, işte bu meta, yani kapitalist toplumlardaki metadır.

Bir şey, yalnızca mübadele edilirse bir *meta* olarak tanımlanır. Meta, *kullanım değeri*nin yanı sıra bir *mübadele değeri*ne de sahiptir. Bir şeyin kullanım değeri, onun faydasından başka bir şey değildir; örneğin bir sandalyenin kullanım değeri, birinin ona oturabilmesinden ibarettir. Kullanım değeri, nesnenin mübadele edilip edilmediğinden bağımsızdır.

Eğer bir sandalye, iki keten bezi karşılığında değiştirilirse, o zaman sandalyenin mübadele değeri iki keten bezidir. Eğer bir sandalye, 100 yumurta ile değiştirilirse, o zaman sandalyenin mübadele değeri 100 yumurtadır. Eğer sandalye hiç değiştirilmez ve sadece oturmak için kullanılırsa, o zaman sandalye bir mübadele değerine sahip olmaz ve bu durumda zaten bir meta da değildir, sadece bir kullanım değeri vardır, az ya da çok rahat oturulabilen bir sandalyedir.

Bir meta olmak, dolayısıyla, bir kullanım değerinin yanı sıra bir mübadele değerine sahip olmak, şeylerin "doğal" değil, "toplumsal" bir özelliğidir. Sadece, şeylerin mübadele edildiği toplumlarda, onlar bir mübadele değerine sahiptir ve ancak bu durumda bir meta hâline gelirler. Marx'ın yazdığı gibi kullanım değerleri "toplumsal biçimi ne olursa olsun, servetin maddi içeriğini oluşturur" (*Kapital*, 1:50).

Bu vurguyla beraber son derece önemli bir ayrıma varırız. Şeylerin "içeriği" ("doğal biçim"i), "toplumsal biçim"inden ayrılmıştır – Marx yer yer bir "ekonomik biçim-belirlenimi"nden *(ökonomische Formbestimmung)* bahseder. Sandalyenin "doğal biçimi" basitçe onun maddi bileşimidir (örneğin, ağaçtan ya da metalden yapılması). Diğer yandan "toplumsal biçim", bu sandalyenin bir "meta" olması, mübadele edilir bir şey olması ve bu nedenle de bir "mübadele değerine" sahip olmasını ifade eder. Sandalyenin bir meta olması, bir şey olarak sandalyenin kendisine ait bir özellik değildir, aksine içinde var olduğu toplumun bir özelliğidir.

Tekil mübadele edimleri, bildiğimiz tüm toplum tiplerinde bulunur. Ancak kapitalist toplumun özgül yanı, hemen her şeyin mübadele edilmesidir. Bu durum, mübadele ilişkilerinin niceliksel boyutuna ilişkin sonuçlar üretir. Mübadele ilişkisi yalıtılmış bir olgu olduğunda, çeşitli nicel mübadele ilişkileri söz konusu olabilir: Bir sandalye, bir yerde iki keten bezi, başka bir yerde üç keten bezi karşılığında mübadele edilebilir. Ancak mübadele genel geçer olan biçim ise, o zaman tekil mübadele ilişkileri birbirleriyle belirli bir düzen içerisinde "eşleşmek" zorundadır: Yukarıdaki örnekte bir sandalye, iki keten bezi ya da 100 yumurta karşılığında mübadele edildi. Bu durumda iki keten bezi ile 100 yumurtanın da mübadele edilebilir olması gerekir. Neden böyledir? Eğer böyle olmasaydı, örneğin 100 yumurta sadece bir keten bezi ile mübadele edilebilseydi, o zaman bir dizi akıllıca mübadele işlemi yoluyla sürekli olarak kâr elde edilebilirdi: Bir keten bezi 100 yumurta ile 100 yumurta bir sandalye ile bir sandalye de iki keten bezi ile mübadele edilirdi. Salt mübadele yoluyla, eldeki keten bezi mevcudu ikiye katlanabilir, bir dizi uygun mübadele edimi üzerinden zenginlik sürekli olarak artırılabilirdi. Diğer yandan böylesi bir mübadele

ancak mübadele edimlerini karşılıklı olarak sürdürecek uygun bir partner bulunabildiği müddetçe mümkün olurdu. Kısa bir zaman sonra, piyasadaki diğer aktörler de aynı kârlı silsileyi izlemek isterdi ve bu mübadeleye diğer taraf olarak katılmayı isteyecek kimse kalmazdı. Mübadele ilişkileri yalnızca, kâr ve zararın yukarıdaki *silsile* üzerinden meydana gelme olasılığı dışlandığı zaman istikrarlı olabilir.

Mübadelenin bir kural olduğu *kapitalist* toplumlar için şöyle bir sonuca varılabilir: Aynı metanın farklı mübadele değerleri birbirleri için de bir mübadele değeri oluşturmak zorundadır: Eğer bir sandalye, iki keten bezi ile ya da 100 yumurta ile değiştirilebiliyorsa, o takdirde iki keten bezi de 100 yumurta ile değiştirilebilmelidir.

Şu hâlde, mübadele böylesi bir düzenliliğe sahip ise (mübadele ilişkisinin sorunsuz bir şekilde işlemesi için böyle olması gerekir), o zaman bir sandalye, iki keten bezi ve 100 yumurta arasında ortak olan şeyin ne olduğu sorulmalıdır. Bu sorunun gündelik deneyimden çıkarılan yanıtı, bu üç şeyin "aynı değere" sahip olduğudur. Mübadele deneyimi üzerinden, birçok şeyin değerini oldukça doğru bir şekilde biliriz. Eğer bir şeyin mübadeledeki değeri düşündüğümüzden farklı ise bu şeyin sadece "ucuz" ya da "pahalı" olduğu kararına varırız. Ancak bizim için problem, bu "değeri" neyin oluşturduğu ve onun değer büyüklüğünün nasıl belirlendiğidir.

Marx'tan uzun zaman önce iktisatçılar bu soru ile ilgilenmişler ve birbirleriyle esastan ayrılan iki farklı sonuca ulaşmışlardır. Yanıtlardan biri, şeylerin değerini, faydasının belirlediğidir. İnsanlar pek de işe yaramayacak bir şey için az para ödeyecek ya da hiç para ödemeyecekken, çok işe yarayacak bir şey için çok para ödemeye hazırdır. Bu "fayda değer teorisi", Adam Smith'in açıkça ifade etmiş olduğu büyük bir problemle karşı karşıyadır:

Su çok kullanılır, çok faydalı bir şeydir, su olmadan yaşayamayız, ancak suyun değeri çok düşüktür. Su ile karşılaştırıldığında elmasın faydası inanılmaz derecede düşük, ancak değeri oldukça yüksektir. Smith, bu nedenle, bir şeyin değerini onun faydalı olmasının belirleyemeyeceği sonucuna ulaştı. Dahası Smith, bir şeyin üretilmesi için gerekli olan emek miktarının onun değerini oluşturduğu kanaatine vardı. Bu ise değeri neyin oluşturduğuna ilişkin ikinci temel yanıttır.

Bu "emek değer teorisi" Marx'ın zamanında ekonomi politik içinde yaygın olan düşünceydi.[7] Yukarıdaki örneğimize uyarlandığında, emek değer teorisi bize bir sandalye, iki keten bezi ve 100 yumurtanın aynı değere sahip olduğunu, çünkü bunları üretmek için aynı miktarda emek gerektiğini söyler.

Emek değer teorisine yöneltilen iki açık itiraz söz konusudur. İlk itiraz, emek ürünü olmayan şeylerin de mübadele edilmesidir (örneğin işlenmemiş topraklar). İkinci itiraz ise, mübadele değerleri üretimleri için harcanan emek zamandan tamamen bağımsız olan emek ürünlerinin varlığıdır (örneğin sanat eserleri).

İlk noktaya ilişkin olarak, emek değer teorisinin yalnızca emek ürünü olan şeylerin değerini açıkladığı belirtilmelidir. Emek ürünü olmayan şeyler bir "değer"e sahip değildir. Bu şeyler mübadele edildiğinde, bir mübadele değerine ya da bir fiyata sahip olur ama bir değere sahip değildir, onların mübadele değerinin ayrı olarak açıklanması gerekir (Marx bunu *Kapital*'in 3. Cildinde yapmıştır).

İkinci itiraza ilişkin olarak ise şu söylenebilir: bir sanat ürünü elbette bir emek ürünüdür, ancak o normal metaların aksine biricik bir eserdir ve ondan yalnızca bir tane vardır. Satın alan kişinin bu ürün için ödemeye hazır olduğu fiyat, sanatçının harcadığı emek ile en ufak bir ilişkisi olmayan bir koleksiyoncunun

fiyatıdır. Diğer yandan iktisadi ürünlerin çoğu biricik olmanın ötesinde, kitlesel olarak üretilmiş mallardır ve açıklanması gereken de bu malların değeridir.

Marx metaların değerinin, meta-üreticisi emek tarafından oluşturulduğunu da ortaya koymuştur. Metalar "eşit insan emeğinin" nesnelleşmesi olarak, *değer*dir. *Değer büyüklüğü* ise içerdiği "değer yaratıcı töz"ün yani emeğin miktarıyla belirlenir (*Kapital*, 1:52).

Ancak Marx değeri yaratanın, yalıtılmış tek bir üretici tarafından *bireysel olarak* harcanan emek zaman değil (o zaman eli ağır bir marangoz tarafından üretilen bir sandalye, eli daha çabuk bir marangozun ürettiği aynı sandalyeden daha değerli olurdu) aksine "toplumsal olarak gerekli emek zaman" olduğunu vurgular.

> Toplumsal olarak gerekli emek zaman, herhangi bir kullanım değerini, toplumun o sıradaki normal üretim koşulları altında, ortalama toplumsal hüner derecesi ve emek yoğunluğuyla elde edebilmek için gerekli olan emek zamandır (*Kapital*, 1:53)

Diğer yandan belirli bir kullanım değeri üretimi için toplumsal olarak gerekli emek zaman sabit kalmaz. Eğer emek üretkenliği artarsa, aynı zaman sürecinde daha fazla ürün üretilebilirse, tek bir malın üretimi için toplumsal olarak gerekli emek zaman azalır ve bu malın değer büyüklüğü de düşer. Eğer emek üretkenliği düşerse, o zaman üretim için toplumsal olarak gerekli emek zamanın yanı sıra malın değer büyüklüğü de artar. Bu, örneğin doğa koşullarının bir sonucu olabilir, örneğin hasat bozulursa, aynı miktardaki emek daha düşük miktarda bir çıktı ortaya koyar, bu durumda tek bir ürünün üretimi için daha fazla emek gerekir ve dolayısıyla ürünün değeri de artar.

Mübadele söz konusuysa, o takdirde bir iş bölümüne işaret edilir. Kişi yalnızca kendi üretmediği mallar için mübadeleye

girer. İş bölümü, mübadele için bir ön koşuldur ancak mübadele, iş bölümü için bir ön koşul değildir, herhangi bir fabrikaya bakmak bunu doğrular: Bir fabrikada, oldukça gelişmiş bir iş bölümü vardır ama ürünler birbirleriyle değiştirilmez.

Şu ana kadar, "meta"nın yalnızca fiziksel objeler için kullanılan bir kavram olduğu izlenimi doğmuş olabilir. Ancak burada söz konusu olan, fiziksel nesnelerin mübadele ediliyor olması değil, mübadele edimidir. Hizmetler de değiştirilebilir ve bu nedenle onlar da meta hâlini alır. Maddi bir ürün ile "gayri maddi" bir hizmet arasındaki fark, yalnızca üretim ve tüketim arasındaki farklı bir zamansal ilişkiden ibarettir: Maddi bir ürün önce üretilir, bir zaman geçtikten sonra tüketilir (bir ekmek aynı gün içinde tüketilmelidir, ancak bir otomobil, kullanıcısına ulaşmadan önce birkaç hafta, hatta aylarca üreticisinde kalabilir). Hizmet örneğinde ise (bir taksi yolculuğu, masaj ya da bir tiyatro performansı olabilir), üretim edimi, tüketim ile aynı anda gerçekleşir (bir taksi şoförü bir yer değişikliği ürettiğinde, bu hizmetin aynı anda tüketilmesi gibi). Hizmet ve fiziksel nesneler arasındaki fark, *maddi* içeriklerindeki bir ayrımdan ibarettir; onların meta olup olmadığı sorusu ise, onların *toplumsal biçim*leriyle ve mübadele edilip edilmedikleriyle ilişkilidir. Böylece, sık sık ifade edilen bir soruna, "endüstriyel bir ekonomiden, hizmet ekonomisine geçiş" argümanı ya da onun sol varyantı olan Hardt ve Negri'nin –"maddi" üretimden "gayri maddi" üretime geçiş– Marx'ın değer teorisinin miadını doldurduğu argümanı sorunlarına açıklık getirmiş olduk.

Değer teorisinin bu noktaya kadar üzerinde durulan yönleri, büyük oranda *Kapital*'in ilk bölümünün, ilk yedi sayfasında ele alınmıştır. Birçok Marksist ve çoğu Marx eleştirmeni için burası Marx'ın değer teorisinin esasını oluşturur: Meta, kullanım değeri ve değerdir. Değer, insan emeğinin nesnelleş-

mesidir. Değer büyüklüğü, bir metanın üretimi için gereken "toplumsal olarak gerekli emek zamana" bağlıdır (genellikle bu son noktadan "değer yasası" olarak bahsedilir). Gerçekten hepsi bu kadar olsaydı, Marx'ın değer teorisi, klasik ekonomi politiğin çok da ötesine geçmemiş olurdu. Ancak, Marx'ın değer-teorik kavrayışının esası bu basit önermelerle sınırlı değildir. Marx'ın değer teorisinin belirleyici, en önemli yönleri, bu bölümün geri kalan kısmında açıklanacağı üzere, çizilen bu çerçevenin hayli ötesine geçer.

3.2. Emek Değer Teorisinin Bir Kanıtı mı? (Birey ve Toplumsal Yapı)

Marx'ın değer teorisi ile klasik değer teorisi arasındaki farka ilişkin bir soruyla uğraşmak, Marx'ın emek değer teorisini "kanıtlamış" olup olmadığı ile diğer bir deyişle, Marx'ın, bir metanın değerinin altında yatan şeyin emekten başka bir şey olmadığını herhangi bir şüphe bırakmadan ortaya koyup koymadığı sorusu ile uğraşmaktır. Bu soru Marx'a dair literatürde sıklıkla tartışılmaktadır. Ancak, göreceğiz ki, Marx böylesi bir "kanıt"la hiç de ilgili değildi.

Adam Smith, emeğin çaba gerektirdiği ve bu nedenle bizim, bir şeylerin değerini onun üretiminde ne kadar çaba harcandığına göre ölçtüğümüz argümanıyla, bir metanın değerinin emek üzerinden belirlendiğini "kanıtlamıştı". Smith'in bu yaklaşımında değer, doğrudan, toplumdan yalıtılmış bireylerin *akılcı değerlendirmelerine* bağlanır. Modern neoklasik iktisat teorisi de benzer şekilde, hareket noktası olarak faydasını maksimize etme amacındaki bireyleri almayı ve mübadele ilişkilerini fayda ölçümü temelinde açıklamayı savunur. Klasik ve neoklasik iktisat teorilerinin her ikisi de, toplumdan yalıtılmış bireylerle ve

onların sözüm ona evrensel insan stratejileri ile analize başlar ve bütün bir toplumu bu noktadan hareketle açıklamaya girişir. Bunu yapmak için, açıklama iddiasında oldukları toplumun kimi özelliklerini bireylere yansıtmak zorundadır. Bu yüzden Adam Smith "mübadele, takas ve değişim eğilimini", insanları, hayvanlardan ayıran en temel özellik olarak tanımlar. Bu noktadan sonra, meta mübadelesine dayalı bir ekonominin temellerini, bu temelleri, tümüyle insani ilan eden bu tür bir birey (meta sahibi) rasyonalitesinden türetmek elbette ki sorun olmaz.

Diğer yandan, Marx için asıl olan, bireylerin düşünce süreçlerinden ziyade, herhangi bir zamanda içinde yerleşik bulundukları *toplumsal ilişkiler*dir. Marx bunu *Grundrisse*'de açık bir şekilde ifade etti:

> Toplum bireylerden ibaret değildir, aksine bireylerin karşılıklı ilişkilerinin ve şartlarının toplamını ifade eder (*MECW*, 28:195).

Bu ilişkiler tüm bireylere, varlıklarını mevcut şartlar altında sürdürmek istiyorlarsa uymak zorunda oldukları bir rasyonalite dayatır. Bireylerin davranışları bu rasyonalite ile uyumluysa, bu davranışları onları üreten toplumsal ilişkileri yeniden üretecektir.

Bu bağlantıyı bir örnekle daha açık hâle getirelim. Meta mübadelesine dayalı bir toplumda, eğer kişi yaşamını sürdürmek istiyorsa mübadele mantığına riayet etmek zorundadır. Kişi, sahip olunan metaları pahalıya satmak, satın alacağı metaları ise ucuza almak istiyorsa, bu yalnızca kişinin "fayda ençoklaştırmasına" yönelik davranışının sonucu değildir. Aksine mübadele ilişkileri ile ilgilenmemeyi tercih edecek kadar çok zengin olmadıkça başka bir seçeneği yoktur. Başka bir alternatif göremediği için belki de bu davranış kişiye bile "doğal" bir davranış gibi görünecektir. Çoğunluk bu şekilde davrandığında, meta mübadelesine dayalı toplumsal ilişkileri ve dolayısıyla da kişi-

leri bu ilişkiye uygun bir şekilde davranmaya iten bu baskıyı yeniden üretecektir.

Bu nedenle Marx, kendi değer teorisini mübadele ile uğraşanların mülahazaları temelinde açıklamaz. Yaygın bir yanlış anlamanın aksine, Marx'ın metaların değerlerinin onların üretimi için toplumsal olarak gerekli olan emek zamanı ile uyumlu olduğu yönündeki savı, mübadele ile uğraşanlar bunu istediği için öyle değildir. Aksine, Marx'a göre mübadele ile uğraşan kişiler fiilen ne yapmakta olduklarını gerçekte pek de *bilmez*ler (*Kapital*, 1:84).

Değer teorisi ile Marx, insanların *ne düşündüklerinden bağımsız olarak* onların uymak *zorunda* kaldıkları özgün bir toplumsal yapıyı deşifre etmeyi amaçlar. Marx'ın sorduğu sorular ile klasik ya da neoklasik iktisadın soruları bu nedenle birbirinden tamamıyla farklıdır. Temelde, Adam Smith *tekil* bir mübadele hareketini inceler ve bu mübadele koşullarının nasıl belirlenebileceğini sorar. Marx, bireysel mübadele ilişkisini "*özel bir sosyal bütünlüğün*" parçası olarak görür –toplumun mübadele aracılığıyla yeniden üretildiği bir bütünlük– ve bunun *bütün toplum* tarafından harcanan emek açısından ne anlama geldiğini sorar. Marx'ın, arkadaşı Kugelman'a yazdığı mektupta açıkça ifade ettiği gibi, sorun, emek değer teorisi için bir "kanıt" sunmak değildir:

> Değer kavramını kanıtlama zorunluluğu konusundaki tüm bu gevezelikler, hem üzerinde durulan konuyu, hem bilimsel yöntemi bütün bütün bilmemekten ileri geliyor. Her çocuk bilir ki, çalışmayı bırakan bir ulus, bir yıl demeyeceğim, birkaç hafta içinde yok olur gider. Ve gene her çocuk bilir ki, farklı gereksinimlere yanıt veren ürün miktarı, toplumdaki toplam emekten, farklı ve nicel olarak belirlenmiş bir miktarı gereksinir. Toplumsal emeğin belirli oranlarda dağıtımı zorunluluğunu, toplumsal üretimin belirli bir biçiminin ortadan kaldıramayacağı, yalnızca onun

> görünüm tarzını değiştireceği açıktır. Doğa yasaları tamamıyla geçerlilikten alıkonamaz. Tarihsel olarak farklı durumlarda değişebilen tek şey bu biçimdir; yasaların, içinde kendilerini ortaya koydukları biçim. Toplumsal emeğin içsel bağlantısının, kendini, emeğin bireysel ürünlerinin özel olarak değişimi yoluyla ortaya koyduğu bir toplumsal sistemde emeğin oransal dağılımının kendini gösterdiği için ürünlerin değişim değerinin ta kendisidir (*MECW*, 43:68).

Eğer, meta üretimi koşulları altında, bireysel olarak harcanan emeğin üretimin farklı dallarına dağılımına, metanın değeri tarafından aracılık ediliyorsa (bilinçli bir düzenleme ya da geleneğe dayalı önceden belirlenmiş bir dağılım yoksa) o zaman bunun nasıl mümkün olduğu ilgi çekici bir soru olacaktır ya da daha genel bir ifadeyle, bireysel olarak harcanan emek nasıl toplumun toplam emeğinin bir bileşeni hâline gelir? Dolayısıyla değer teorisi bireysel düzeyde değişim hareketinin gerekli emek miktarı tarafından belirlendiğini "kanıtlamaz".[9] Değer teorisi, meta üreten emeğin özgül toplumsal karakterini açıklamalıdır – ve geleneksel Marksizm ve çoğu Marx eleştirmeninin, Marx'ın değer teorisinin en önemli kısmı olarak aldıkları yukarıda tartışılan *Kapital*'in ilk yedi sayfasının ötesinde, Marx'ın yaptığı başlıca şey de budur.

3.3. Soyut Emek: Gerçek Soyutlama ve Toplumsal Geçerleme İlişkisi

Meta üreten emeğin özgül toplumsal karakterinin arkasında ne olduğunu anlamak için, "somut" ve "soyut" emek arasındaki ayrımı ele almalıyız. Marx'ın değer teorisine yönelik açıklamaların çoğunda bu ayrımdan kısaca bahsedilir ancak bu ayrımın önemi çoğu kez anlaşılmaz. Marx'ın kendisi bu ayrımın temel önemini ortaya koymuştur:

> Metaların içerdiği emeğin bu iki yönlü doğasını eleştirel olarak ilk ortaya koyan bendim. Ekonomi politiği anlamanın çıkış noktasını oluşturduğundan, bu noktayı biraz daha aydınlığa kavuşturmak gerekiyor. (*Kapital*, 1:55)

Bu ne anlama geliyor? Eğer meta, kullanım değeri ve değer olmak üzere ikili bir karaktere sahipse, o takdirde *meta-üreten emek* de ikili bir karaktere sahip olmalıdır: O sadece kullanım değeri üreten emek değil, aynı zamanda değer üreten emektir. (Burada her emeğin ikili bir niteliğe sahip olmadığını, sadece *meta-üreten* emeğin ikili bir niteliğe sahip olduğunu belirtmek önemlidir.)

Niteliksel açıdan farklı "somut emekler", niteliksel açıdan farklı kullanım değeri üretirler: Marangoz bir sandalye üretirken, dokumacı bir keten bezi üretecektir. Bir "zanaatı öğrendiğimizde", somut bir faaliyetin özelliklerini inceleriz ya da çalışan bir kişiyi gözlemlediğimiz zaman, o kişinin somut emeğini uygulayışını gözlemleriz.

Değer ise belirli bir somut emek ya da somut emeğin belirli bir veçhesi üzerinden oluşturulamaz. *Ürünü (bu hizmet de olabilir) mübadele edilen her emek edimi değer üretir.* Değer olarak metalar *niteliksel anlamda* eşittir; bu nedenle değer üreten çeşitli emek edimleri *niteliksel olarak* eşit insan emeği statüsüne sahip olmak zorundadır. Marangozluk, marangozluk olarak değer üretmez (marangozluk olarak bir sandalye üretir), daha ziyade, ürünü insan emeğinin diğer ürünleri ile mübadele edilen insan emeği olarak değer üretir. Dolayısıyla marangozluk, ancak marangozluk olarak *somut tezahüründen soyutlanmış* emek olarak değer üretir. Marx bunun için değer-üreten emekten "soyut emek" olarak bahseder.

Soyut emek, bu nedenle zanaatkâr işi, zengin içerikli marangozluk emeğine karşı olarak, tekdüze montaj hattı emeği gibi, emek harcamanın özel bir türü değildir. *Kullanım değeri üreten*

emek olarak tekdüze montaj hattı emeği, marangozluk kadar somut bir emektir. Montaj hattı emeği (marangozluk gibi) somut karakterinden soyutlanarak, *sadece eşit insan emeği olarak değer üretir.* Kısaca, montaj hattı emeği ve marangozluk, sadece *soyut emek* olarak değer üretir.

Metalar, soyut emeğin "kristalleri" olarak "değer"dir. Marx bu nedenle soyut emeği "değer oluşturucu töz" ya da "değer tözü" olarak tanımlar.

Bir eğretileme olarak "değer tözü" genellikle fiziksel bir şey gibi, "tözcü" bir manada, anlaşılmıştır: İşçi belirli miktarda bir soyut emek harcamıştır ve bu miktar, *bireysel metalara* yerleşerek, yalıtılmış bir malı bir değer nesnesine dönüştürür. İşin bu kadar basit olmadığı Marx'ın değer-nesnelliğini, bir "hayalî nesnellik" olarak tanımlamasından da belli olmalıdır (*gespenstige Gegenständlichkeit*). İkinci basımının hazırlık sürecinde, Marx'ın *Kapital*'in birinci basımının gözden geçirmelerini not aldığı el yazmalarında, "*Ergänzungen und Veränderungen zum ersten Band des Kapital*" Marx, "bütünüyle fantastik bir nesnellik"ten bile bahsetmektedir (*rein phantastische Gegenständlichkeit*). Eğer Marx'ın değer teorisinin "tözcü" kavrayışı doğru olsaydı, o takdirde değerin nesnelliği hakkında neyin "hayalî" ya da "fantastik" olduğunun düşünüldüğünü anlamak zor olurdu.

Soyut emeği biraz daha detaylıca ele alalım. Soyut emek görünür değildir, sadece belirli bir somut emek görülebilir, tıpkı "ağaç" kavramının görünür olmaması gibi: Sadece somut bir botanik bahçesini algılayabilirim. Ağaç kavramı gibi, soyut emek kavramı da bir soyutlamadır, ancak tamamen farklı tür bir soyutlama. Normal olarak, soyutlamalar insan zihninde inşa edilir. Bireysel örnekler arasındaki ortaklıklara işaret eder ve böylelikle örneğin "ağaç" gibi soyut bir kategori oluştururuz. Ancak

soyut emek örneğinde, ilgilendiğimiz şey "zihinsel soyutlama" değil, insanlar bunun farkında olsun ya da olmasın, onların gerçek davranışlarında hayata geçirilen "gerçek soyutlama"dır.

Mübadele edimi süresince, metalar kullanım değerinden soyutlanır ve *değerler olarak* eşitlenirler. (Elbette, satın alan kişi sadece bir meta alır çünkü o, sadece metanın kullanım değeri ile ilgilenir ve bazı durumlarda onu mübadele etmekten kaçınır. Ancak bu kişi, bu kullanım değerini istemiyorsa –yani mübadele söz konusu olursa– o takdirde metalar değer olarak eşitlenecektir.) Sadece metaların değerler olarak eşitlenmesi ile metaları gerçekte üreten emeğin özelliklerinden soyutlama yapılır ve sadece bu şekilde o değer-yaratan "soyut" emek olarak değerlendirilebilir. Böylece soyutlama, meta sahibinin düşüncesinden bağımsız olarak *gerçekten* gerçekleşir.

Bu nokta Marx'ta her zaman açık değildir. O, soyut emekten, "fizyolojik anlamda insan emek-gücünün harcanması" olarak bahseder (*Kapital*, 1:59). Çeşitli tipteki emeklerin fizyolojik anlamda bir emeğe indirgenmesi ise meta üretip üretmediğine aldırmaksızın herhangi türde bir emek için geçerli olabilecek bütünüyle zihinsel bir soyutlamadır. Dahası bu formülasyon, soyut emeğin tamamen toplumsal olmayan, doğal bir temele sahip olduğu izlenimi yaratmakta ve bu nedenle de soyut emeğin "doğalcı" yorumlarını teşvik etmektedir.[10] Başka pasajlarda ise, Marx açıkça kendini soyut emeğin doğalcı olmayan temeli bağlamında ifade eder. Birinci basım için gözden geçirilmiş el yazmalarında (*Marx-Engels Gesamtausgabe* veya *MEGA*, II.6:41; Marx bu cümleyi Fransızca çeviride içermektedir) Marx şöyle yazmaktadır:

> Çeşitli somut müstakil emek edimlerinin, eşit insan emeği soyutlamasına indirgenmesi, sadece farklı emek edimlerinin ürünlerini birbirleriyle eşitleyen mübadele yoluyla gerçekleştirilir.

Dolayısıyla, soyut emeğin altında yatan soyutlamayı gerçekleştiren mübadeledir (mübadele ile uğraşan insanların bu soyutlamanın farkında olup olmamasından bağımsız olarak). Ancak, bu durumda *soyut* emek, emek saati cinsinden ölçülemez: Saat tarafından ölçülen her emek saati, mübadele edilip edilmemesinden ayrı olarak, belirli bir kişi tarafından harcanan belirli bir *somut* emek ediminin bir saatidir. Diğer yandan soyut emek hiç de "harcanabilir değildir". Soyut emek, mübadele sürecinde inşa edilen bir *toplumsal geçerleme ilişkisi*dir (*Geltungsverhältnis-social validation*). Mübadelede, harcanan somut emek edimleri, değeri oluşturan soyut emeğin belirli bir miktarı olarak *görülür* veya soyut emeğin özgül bir miktarı olarak, bu nedenle de toplam toplumsal emeğin bir unsuru olarak *geçerli* olur.

Değeri oluşturan soyut emeğin belirli bir miktarı olarak, kişisel olarak harcanan somut emeğin bu geçerliliği (Geltung), üç farklı indirgeme edimine işaret eder:

1. Bireysel olarak harcanan emek zaman, toplumsal olarak gerekli emek zamana indirgenir. Sadece ortalama koşullar altında kullanım değeri üretmek için gerekli olan emek, değeri oluşturan emek olarak görülür. Ortalama üretkenlik düzeyi ise bireysel üreticiler tarafından belirlenmez, daha ziyade kullanım değeri üreten üreticilerin bütününe bağlıdır. Ortalama, sürekli değişir ve sadece mübadele ediminde görünür olur. Bireysel üreticiler ancak o zaman kendi harcadıkları emek zamanının, toplumsal olarak gerekli emek zamanı ile ne ölçüde uyumlu olduğunu anlar.

2. Geleneksel Marksizmde genellikle teknolojik olarak belirlenmiş "toplumsal olarak gerekli emek zaman", değeri oluşturan emeğin tek belirleyeni olarak anlaşılırdı. Üretilen kullanım değerinin uygun bir parasal taleple karşılaşıp karşılaşmaması, değerin belirlenmesinde rol oynamıyor gibi görünürdü. Ancak Marx, bir meta üretmek için, sadece kullanım değeri değil, "başkaları için bir kullanım değeri, toplumsal kullanım değerleri" (*Kapital*, 1:54) üretmek gerektiğini belirtti. Eğer büyük miktarda bir kullanım

değeri, örneğin keten bezi, toplumda var olan talebin (parasal olarak) ötesinde üretilirse, bunun anlamı "toplam toplumsal emek zamanın fazla büyük bir kısmının keten bezi dokumak için harcanmış olduğudur. Sonuç her keten bezi dokumacısının kendi ürünü için toplumsal olarak gerekli emek zamandan daha fazla emek zaman harcaması hâlindekinin aynısıdır" (*Kapital*, 1:114).

Yalnızca var olan ortalama üretim koşulları altında parasal toplumsal talebin karşılanması için yapılan üretimde harcanan emek zaman değer oluşturur. Kişisel olarak harcanan emeğin gerçekten talebi karşılamak için ne ölçüde gerekli olduğu, bir yandan bu talebin miktarına diğer yandan da diğer üreticilerin üretim miktarına bağlıdır; her ikisi de ilk olarak mübadele sürecinde belirginlik kazanır.

3. Bireysel olarak harcanan emekler birbirinden sadece somut karakterleri (marangozluk, terzilik vb.) bakımından değil, gerekli olan emek gücünün niteliği bakımından da ayrılır. "Basit emekgücü", "ortalamada, özel bir gelişkinliğe sahip olmayan her sıradan insanın canlı organizmasında bulunan emek-gücü[nün harcanmasıdır]" (*Kapital*, 1:57). Muhakkak ki, basit ortalama emek gücünün niteliğinin içeriği ve örneğin okuma, yazma veya bilgisayar becerileri gibi niteliklerin hangilerinin basit emek gücünün niteliklerinden sayılacağı konusu farklı kültürel dönemler için ve ülkeden ülkeye farklılık gösterir, lakin belirli bir ülkede ve belirli bir zamanda bu niteliklerin ne olduğu açıkça bellidir. Daha yüksek nitelikli emek-güçleri ise "nitelikli emek" sayılır ve ortalama basit emeğe göre daha büyük miktarda değer yaratıcısı olarak değerlendirilir. Belirli bir miktar nitelikli emeğin, aynı miktar ortalama basit emeğe oranla ne ölçüde daha fazla değer yarattığı yine sadece mübadele ilişkisi yoluyla açığa çıkar. Marx'ın vurguladığı emek gücünün nitelikleri meselesi sadece niceliksel ilişkilerde bir rol oynamaz, aynı zamanda, örneğin "kadın işi"nin, "erkek işi"nden daha düşük bir statüye sahip olması gibi, işlerin nasıl "basit" veya "nitelikli" olarak ayrıldığına etki eden toplumsal hiyerarşi oluşturma süreçleri de belirleyicidir.

Kişisel olarak harcanan bireysel emeğin, ne ölçüde değeri yaratan soyut emek *sayılacağı* ya da değeri yaratan soyut emek olarak ne ölçüde *etkin bir biçimde geçerli* olduğu, mübadele ediminde *eş zamanlı* olarak ortaya çıkan bu üç indirgemenin bir sonucudur.

3.4. "Hayalî Nesnellik"
Değerin Üretim Teorisi mi, Dolaşım Teorisi mi?

Metalar, somut emeğin nesnelleşmeleri olarak değil, soyut emeğin nesnelleşmeleri olarak değer-nesnelliğine (*Wertgegenständlichkeit)* sahiptir. Bununla birlikte soyut emek, yukarıda özetlediğimiz gibi, sadece mübadelede (kişisel olarak harcanmış emeğin, değer-yaratan, soyut emek olarak görüldüğü yer) var olan bir toplumsal geçerlik ilişkisi ise, o zaman değer de ilk olarak mübadelede var olur. Dahası değer, hiç de tekil bir şeyin kendiliğinden sahip olduğu bir nitelik değildir. Bu nesnelliğin temelini atan değer tözü, tekil metalara içkin değildir, daha ziyade mübadele ediminde *karşılıklı olarak* edinilmiştir.

Marx'ın bu yöndeki en güçlü ifadesi, ilk basımın gözden geçirildiği el yazmalarında bulunabilir. Burada Marx bir ceket ile bir keten bezi değiştirildiği zaman, ikisinin de "kendiliğinden insan emeğinin nesnelleşmesine indirgendiğini" vurgular. Ancak şu nokta unutulmamalıdır;

> *ikisi de kendiliğinden değer-nesnelliği* [Wertgegenstandlichkeit] *taşımazlar*, onlar yalnızca bu *nesnellik ortak olarak edinildiği* ölçüde böyledir. Birbirleriyle ilişkileri dışında –onların eşitlendiği ilişki– ne ceket ne de keten bezi değer nesnelliğine sahiptir veya tek başına insan emeğinin katılaşması olarak değerdir (*MEGA*, 2.6:30).

Sonuç olarak:

> Yalıtılmış olarak düşünüldüğünde bir emek ürünü ne değerdir, ne de bir meta. O, yalnızca başka bir emek ürünüyle birliği içerisinde değer hâline gelir (*MEGA*, 2.6:31).

Böylece, Marx'ın *Kapital*'in başında bahsettiği, değer nesnelliğinin "hayaletvari" (daha iyi bir çeviri ile hayalî) niteliğine bir adım daha yaklaşmış oluruz.* Değer tözü, örneğin itfaiye kamyonu ve elmanın ikisinin de kırmızı olması gibi, iki metanın ortak bir şeye sahip olması değildir. İtfaiye kamyonu ve elma ayrı ayrı da kırmızıdır ve yan yana getirildiklerinde, onların ortak bir şeye sahip olduğunu fark ederiz. Değer tözü ve dolayısıyla değer-nesnelliği, sadece şeylerin birbiriyle mübadele ilişkisine girdiğinde edindikleri bir şeydir. O, sanki itfaiye aracı ve elmanın gerçekte yan yana getirildiklerinde sadece kırmızı olması ve birbirlerinden ayrı yerlerde ise hiçbir renklerinin olmaması gibi şeydir (itfaiye istasyonunda, itfaiye aracı; bir elma ağacında, asılı elma).

Normal olarak, şeylerin nesnel nitelikleri, onların diğer şeylerle ilişkisinden bağımsız olarak onlara içseldir. Yalnızca başka şeylerle özgül bir bağlantı içinde edinilen nitelikleri, bu şeylerin içsel nitelikleri ya da nesnel nitelikleri olarak değerlendirmeyiz, daha ziyade ilişkiler olarak değerlendiririz. Örneğin er A, çavuş B'ye bağlıysa o zaman A, ast; B ise üsttür. Ast ya da üst olma niteliği askerî hiyerarşi içerisinde A ve B arasındaki özgül bir *ilişki*den doğar, ama bu hiyerarşinin dışında olan insanlar olarak onlara içsel değildir.

---

* "hayaletvari" kelimesi "*phantom-like*", "hayalî" kelimesi ise "*spectral*" karşılığı olarak kullanılmıştır. İngilizce metinde, İngilizcede "*phantom-like*" olarak karşılanmış bu ifadenin, "*spectral*" ile karşılanmasının daha uygun olduğu belirtilmektedir. Bu ve benzer kavramlara ilişkin yapılan düzeltmelerin, aslı Almanca olan bu metnin İngilizceye tercümesi esnasında yazar ve çevirmenin işbirliğinin bir ürünü olduğu anlaşılmaktadır. *–çev.*

Değer meselesinde ise, sadece bir ilişki içerisinde var olan bir nitelik, bu ilişkinin dışında da içsel olan, nesnel bir nitelik olarak *görünmektedir*. Eğer bu nesnelliği mübadele ilişkisinin dışında konumlandırmaya çalışırsak, onun ne anlama geldiğini kaçırabiliriz. Değer nesnelliği kelimenin tam anlamıyla bir "hayalî nesnelliktir".

Geleneksel Marksizm de, değerin tekil bir metanın niteliği olduğu yanılgısına düştü. Değer tözü, "tözcü" bir biçimde, *tekil* bir metanın niteliği olarak anlaşıldı. Değer büyüklüğü de, tekil bir metanın niteliği olarak anlaşıldı ve mübadele sürecinden bağımsız olarak, metanın *üretiminde* harcanan toplumsal olarak gerekli emek zaman miktarı tarafından belirlendiğine inanıldı. Mübadelenin önemini vurgulayan görüşler, değerin dolaşım teorisini geliştirmekle, dolayısıyla da değere, sözüm ona onun önemsiz yönüne vurgu yaparak yaklaşmakla suçlandı.

Ancak belirtmek gerekir ki, değer ve değer büyüklüğünün üretim alanında mı yoksa dolaşım alanında mı (satın alma ve satma alanı) belirlendiğine ilişkin soru bile vahim bir indirgemenin sonucudur. Değer, "üretildikten" sonra, henüz "orada" değildir. Örneğin bir ekmeği düşündüğümüzde, en azından ekmeğin nerede yapıldığına –fırında mı yoksa satış bankosunda, satın alma sırasında mı– dair (cevabı az çok belli olsa da) bir soru sorulabilir. Ancak değer, ekmek gibi bir şey değildir, değer daha ziyade bir şeyin *maddi bir özelliği olarak görünen* bir toplumsal ilişkidir. Değerde ve değer büyüklüğünde ifade edilen bu toplumsal ilişki, üretim *ve* dolaşımda oluşturulur, bundan ötürü bu mu, öteki mi biçimindeki sorular anlamsızdır.

Değer büyüklüğü mübadeleden önce henüz belirlenmemiştir ancak mübadele sürecinde tesadüfi olarak da oluşmamıştır. Değer büyüklüğü, kişisel olarak harcanan bireysel emeğin, soyut emeğe, önceki bölümde belirtilen üçlü indirgenmesinin bir so-

nucudur. Bir metanın değer büyüklüğü basitçe (değerin "tözcü" algılanışında olduğu gibi) üreticinin *tekil* emeği ile ürün arasındaki bir ilişki değildir; daha ziyade üreticilerin *tekil* emeği ile *toplam toplumsal emek* arasındaki bir ilişkidir. Mübadele değer üretmez ancak bahsedilen bu ilişkiye aracılık eder. Gerçekten de, özel üretime dayalı bir toplumda, bu aracılık edimi mübadeleden başka hiçbir yerde gerçekleşemez.[11]

Mübadele edilmeden önce, değer büyüklüğü az çok tahmin edilebilir. Bu tahmin, meta üreticisinin üretime başlayıp başlamayacağı hususunda da etkilidir. Ancak değerin tahmin edilmesi, bazı üreticilerin yakından acı bir biçimde deneyimledikleri gibi, asla bu değerin varlığıyla aynı şey değildir.

Bu değerlendirmeler Marx'ın "değerin tözü" kavramını, tekil şeylerin içinde bir töz olduğu manasında "tözcü" bir perspektifte kullanmadığını açık kılmalıdır. Değer olarak nesnellik, tekil bir metanın maddi bir yönü değildir. Sadece mübadele edimi ile değer, nesnel bir değer biçimi edinir, Marx'ın değer teorisi açısından "değer biçimi analizi"nin önemi de buradan kaynaklanır.[12]

3.5. Değer Biçimi ve Para (İktisadi Olarak Belirlenmiş Biçim)

Değer biçimi analizi ile Marx, burjuva iktisadında daha önce ele alınmamış bir konuyu nihayete erdireceğini ileri sürer:

> Herkes, başka hiçbir şey bilmese bile, şunu bilir: Metalar, kullanım değerlerinin farklı fiziksel biçimleriyle çarpıcı bir karşıtlık içinde bulunan, ortak bir değer biçimine sahiptir: para biçimi. Şimdi, bugüne kadar burjuva iktisadı tarafından el sürülmeden bırakılmış bir işe girişeceğiz; yani, bu para biçiminin doğuşunu [*Genesis*] gösterecek ve dolayısıyla, metaların değer ilişkilerinin içerdiği değer ifadesinin gelişimini, en basit ve en fark edilmez

> biçiminden itibaren, göz alıcı para biçimine gelinceye kadar izleyeceğiz (*Kapital*, 1:60-61).

Marx'ın bu ifadesi genellikle, sanki Marx, yüksek bir soyutlama düzeyinde, ürünlerin basit değişiminden başlayarak, paranın tarihsel oluşumunun izlerini sürmek niyetindeymiş gibi anlaşıldı. Eğer durum böyle olsaydı, Marx'ın kendisini, daha önce ele alınmamış bir konuyu nihayete erdireceği iddiasıyla, burjuva iktisatçılarından ayırma girişimi tamamen abartılmış olurdu. Marx'ın zamanında dahi böylesi soyut-tarihsel açıklamalar iktisatçıların standart repertuarının bir parçasıydı.[13]

Ancak hatırlanmalıdır ki, Marx, *Kapital*'in ilk cümlesinde açıkça niyetinin kapitalizm öncesi bir metanın analizini yapmak değil, asıl olarak kapitalizmde var olan metanın analizini geliştirmek olduğunu vurgulamıştır (yukarıdaki 3.1. numaralı alt bölümün başlangıcına bakılabilir). Bu nedenle "doğuş" (*Genesis*) ifadesiyle, Marx'ın *paranın tarihsel oluşumu*ndan ziyade *gelişmenin kavramsal ilişkisi*ni ifade ettiği açıktır. Marx, paranın tarihsel gelişimi ile değil (tamamen soyut bir anlamda bile değil), ama "değerin basit biçimiyle" (bir metanın değerini bir başka meta ile ifade etmesi), "para biçimi" arasındaki ilişkinin kavramsal inşasıyla ilgilidir. Bu modern kapitalizm içinde var olan bir ilişkidir. Daha genel olarak, soru, meta üreticisi toplumlarda paranın yalnızca işlemsel bir yardımcı mı olduğu (aksi takdirde tamamıyla gereksiz olacak), yoksa bir *zorunluluk* mu olduğu sorusudur.

Marx'ın zamanında bu soru sadece akademik bir soru değildi. Kapitalizme alternatif arayışındaki çeşitli sosyalist eğilimler, müstakil meta üretiminin var olmayı sürdüreceği ama paranın ortadan kaldırılacağı ve yerini mallara erişim hakkı belgesine veya çalışılan saatleri gösteren bir kâğıda bırakacağı bir toplum

amaçladılar. Para ve meta üretiminin birbirinden ayrılmazlığını kanıtlama, aynı zamanda bu gibi eğilimlerin bir eleştirisi olarak düşünüldü.

Marx para analizini üç adımda ilerletir:

1. İlk olarak, biçim analizinde (meta sahipleri dikkate alınmadan biçim belirlemelerinin analiz edilmesi anlamında), değerin genel eşdeğer biçimi (yani para biçimi), zorunlu değer biçimi olarak geliştirilir.
2. Arkasından, *meta sahiplerinin faaliyeti* ele alınır: Genel eşdeğer biçim belirleyicilerine uyumlu olması gereken *gerçek para*, ilk olarak böylesi bir faaliyet temelinde ortaya çıkar.
3. Son olarak, "basit dolaşımda" (meta ve paranın, sermayeden soyutlanarak dolaşımı anlamında) paranın üstlendiği çeşitli *işlevler* geliştirilir.

Burjuva iktisadı, parayı ele almaya genellikle paranın çeşitli işlevlerini sıralayarak başlar. Paranın varlığı, para olmasaydı mübadele edimini organize etmenin ne kadar zor olacağı argümanı üzerinden açıklanır, yani meta sahiplerinin faaliyeti düzeyinde bir meşrulaştırma ortaya konur. *Değer* ve *değer biçimi* arasındaki bağlantıya dair biçim-analitik mülahazalar burjuva iktisadında yer almaz, ancak Marx'ın yukarıdaki alıntıda bahsettiği para biçiminin "*Genesis*"i tam da bu bağlantıdır.

Diğer yandan birçok Marksist, Marx'ın bu analizini anlamakta güçlük çekmektedir. Tözcü yorumlar ve burjuva iktisatçıları normal olarak *paranın işlevleri*ni vurgular ve genellikle para ve para biçiminin kavramsal gelişimi ile ilgilenmezler. Ancak tözcü olmayan yorumlar bile sıklıkla bu ilk iki adım arasındaki farkları ihmal ederler: *para biçiminin* kavramsal gelişimi ve *gerçek paranın* kavramsal gelişimi. İlk adımı bu alt bölümde, ikinci ve üçüncü adımları ise takip eden iki alt bölümde ele alacağız.

Marx değer biçimi analizine "basit, yalıtılmış veya rastlantısal değer biçimi"nin incelenmesi ile başlar. Bu, bir metanın değerinin bir başka metada ifade edilmesidir:

x kadar A metası = y kadar B metası

ya da Marx'ın ünlü örneğindeki gibi:

20 yarda keten bezi = 1 ceket

Keten bezinin değeri ifade edilir ve ceket, keten bezinin değerinin ifade edilmesine aracılık eder. Bu iki meta, bu nedenle, değerin ifade ediliş biçiminde, Marx'ın farklı kavramlarla karşıladığı tamamen farklı roller oynarlar. İlk metanın (keten bezi) değeri "göreli değer" olarak ifade edilir (başka bir meta ile ilişkisi anlamında) ve bu meta *göreli değer biçimi*ndedir. İkinci meta ise (ceket) ilk metanın değeri için bir "eşdeğer" olarak işlev görür, yani değerin *eşdeğer biçimi*ndedir.

Değerin basit ifadesinde, yalnızca bir metanın verili bir andaki değeri ifade edilebilir; sadece ceketin belirli bir miktarı olarak keten bezinin değeri açıklanır. Ceketin değeri ise açıklanmaz. Ancak bu değer ifadesi –"20 yarda keten bezi bir ceket değerindedir"– aynı zamanda tersini de işaret eder: "Bir ceket 20 yarda keten bezi değerindedir". Bu sefer ceket, göreli değer biçiminde iken keten bezi ise eşdeğer biçimdedir.

Değer tekil bir kullanım değeri içinde anlaşılamaz; o, yalnızca değer ifadesinde maddi bir biçim kazanır: Eş değer biçim olarak görünen meta (B metası) şimdi göreli değer biçimindeki metanın (A metası) değerinin cisimleşmiş hâli olma konumundadır. Ancak yalıtılmış olarak düşünüldüklerinde, ikinci meta, yalnızca ilk meta gibi bir kullanım değeridir. Bununla birlikte *değer ifadesi içinde*, eşdeğer biçimdeki ikinci meta özgül bir rol oynar. O, sadece belirli bir kullanım değeri

olma statüsüne sahip değildir, aynı zamanda, bir kullanım değeri olarak tezahüründe, değerin *dolaysız* cisimleşmesi olarak görülür. "Demek ki, ceketin, keten bezinin eşdeğeri olduğu değer ilişkisinde, ceket biçimi, değer biçimi olarak iş görür" (*Kapital*, 1:64).

Keten bezinin değeri *nesnel* bir biçim alır çünkü değer, ceket biçimini varsayar; keten bezinin değeri maddileşir, görünür olur ve belirli bir ceket miktarı olarak ölçülebilir. Marx bu durumu aşağıdaki gibi özetler:

> "Metanın içinde saklı bulunan kullanım değeri – değer iç karşıtlığı, bir dış karşıtlıkla, yani iki meta arasındaki, kendi değeri ifade edilecek olanın dolaysız olarak yalnızca kullanım değeri olarak; buna karşılık değerin kendisiyle ifade edileceği diğer metanın dolaysız olarak yalnızca mübadele değeri olarak yer aldığı ilişki aracılığıyla ortaya konuyor" (*Kapital*, 1:72).

Değer salt toplumsal bir şeydir: Birbirinden tamamen farklı iki somut emek ediminin *eşit toplumsal geçerliğini* ifade eder ve bu nedenle de özgül bir *toplumsal ilişkidir*. Bu toplumsal ilişki, eşdeğer biçim içerisinde, bir şey biçimi alır; örneğimizde değer, dolaysız olarak ceketle özdeş olarak görünür. Ceket, bir değer cisimleşmesi olarak görülür, ama sadece değer ifadesi biçimi içinde. Bu durum, değer ifadesi biçimi içinde, onun dışında olduğundan farklı niteliklere sahip olan ceket örneğinde açıktır. Para söz konusu olduğunda ise bu durum artık açıkça görülebilir değildir.

Basit değer biçimi, A metasının değerini bir nesnede ifade eder, onu maddileştirir ve ölçülebilir kılar ama bu yine de yetersizdir, çünkü o, sadece bir A metası ile tekil bir B metası arasında ilişki kurar, henüz A metası ile diğer tüm metalar arasındaki ilişki kurulmamıştır.

A metasının (örnekte keten bezi) diğer tüm metalar ile olan değer ilişkisi hesaba katılırsa, "toplam ya da genişlemiş değer biçimi" elde edilir:

20 yarda keten bezi 1 ceket değerindedir,
20 yarda keten bezi 10 libre çay değerindedir,
20 yarda keten bezi 40 libre kahve değerindedir vb.

Keten bezinin değeri artık tüm metalar dünyası ile bir ilişki içindedir (tekil bir meta ile değil). Aynı zamanda metanın değerinin, ifade edilen kullanım değerinin tikel biçimine kayıtsız olduğu açık hâle gelir: Bir ceket, çay ya da kahve vb. keten bezinin değerinin cisimleşmesi olarak iş görebilir. İster bir ceket, ister bir kahve olarak ortaya konulsun keten bezinin değeri aynı kalır. Böylelikle, basit değer biçiminde henüz görülebilir olmayan niceliksel mübadele ilişkisinin, hiç de rastlantısal olmadığı gerçeği açık hâle gelir.

Diğer yandan genişlemiş değer biçimi de yeterli değildir: A metasının değer ifadesi eksiktir ve henüz tamamlanmamıştır. Dahası değer ifadesi heterojendir; elimizde birbirini karşılıklı olarak dışlayan çok sayıda özgül eşdeğer biçim vardır.

Toplam değer biçimi, bir dizi basit değer biçiminden başka bir şey değildir. Ama bu basit değer biçimlerinin her biri kendi içinde kendi tersini içerir. Bu basit değer biçimi serilerini ters çevirirsek "genel değer biçimine" erişiriz:

1 ceket
10 libre çay } 20 yarda keten bezi değerindedir
40 libre kahve

Metaların değeri artık basit ve birleştirilmiş bir biçimde ifade edilir, çünkü *tekil* bir meta, yani "genel eşdeğer", bütün diğer

metalar için bir değer ifadesi olarak iş görür. Böylece genel değer biçimi, belirleyici bir işlev gösterir:

> Şimdi her bir metanın değeri, keten bezine eşitlenmiş olarak, sadece kendi kullanım değerinden değil ama bütün kullanım değerlerinden farklılaştırılmıştır ve böylece kendisiyle birlikte bütün diğer metalar için ortak olan bir şeyle ifade edilir. *Dolayısıyla, ilk olarak bu biçim, metaları gerçekten değerler olarak birbirleriyle ilişkiye sokar.* (*Kapital,*1:76-77; vurgular eklenmiştir)

Değer-nesnelliği (*Wertgegenständlichkeit*), herhangi *tekil* bir metanın içsel bir özelliği değil daha ziyade bir toplumsal niteliktir, çünkü o tekil metaların (ya da bu metaları üreten tekil emek edimleri) metalar dünyası (toplam toplumsal emek) ile ilişkisini ifade eder. Bu nedenle değer sadece *nesnel* bir değer biçimi gerektirmez, bu toplumsal niteliği ifade edecek bir değer biçimini de gerektirir ve bu ilk defa *genel değer biçimi* ile ortaya konur.

Genel değer biçiminin özgül toplumsal karakteri, onu basit ve genişlemiş değer biçimlerinden ayıran, sahip olduğu daha öte bir niteliğinde gösterilmiştir. "Her iki durumda da, kendi kendine bir değer biçimi vermek, deyim yerindeyse, tekil metanın kendi özel işidir." Ama şimdi:

> Buna karşılık genel değer biçimi, ancak metalar dünyasının ortak eseri olarak ortaya çıkar. Bir meta, genel değer ifadesini, ancak, aynı zamanda bütün diğer metalar değerlerini aynı eşdeğerle ifade ettikleri için ve her yeni ortaya çıkacak metanın aynı şeyi yapmak zorunda olmasından dolayı kazanır. Böylece şurası iyice belirginleşmiş oluyor: Metaların değer nesnelliği, bu şeylerin yalnızca "toplumsal varlığı" olduğu için, *ancak metaların tüm toplumsal ilişkilerinin bütünüyle ifade edilebilir* (*Kapital*, 1:77 vurgular eklenmiştir).

Burada açık olan şey, gündelik bilinç açısından açık değildir, daha çok bilimsel analizin bir sonucu olarak görünür: Değerin

toplumsal karakteri kendini belirgin bir biçimde *toplumsal* değer biçimi olarak ifade eder.

Değer ve değer büyüklüğü –ki gerçekte tek bir metanın özellikleri değildir– *genel eşdeğer*in yardımıyla artık sanki tekil metaların basit özellikleriymiş gibi ifade edilebilir. Niteliksel olarak ceketlerin (ya da çay, kahve vb.) değeri, keten bezi ile olan eşitliğine dayanır: Ceketin değeri (veya 20 libre çay ya da 40 libre kahve vb.) 20 yarda keten bezidir.

Para biçimi, yalnızca eşdeğer biçimin, "toplumsal teamül" tarafından belirli bir metanın belirli bir doğal biçimi ile (tarihsel olarak bu genellikle altın ya da daha az yaygın olan gümüş olmuştur) bütünleşmesiyle, nihai olarak genel değer biçiminden ayırt edilir. Bu meta böylece "para meta" hâline gelir.

"Toplumsal teamül"e referans, para biçimi ile meta sahiplerinin edimleri düzeyine geldiğimizi gösterir. Şimdiye kadar meta sahipleri tartışmaya dâhil edilmemişti. Emek ürününün *meta biçimi* ve *metaların değişim ilişkisi* ele alındı ancak *meta sahiplerinin değişim edimi* henüz ele alınmadı.

3.6. Para ve Değişim (Meta Sahiplerinin Faaliyeti)

Marx, meta sahipleri ve onların faaliyetlerini *Kapital*'in ikinci bölümüyle birlikte ele almaya başlar: Meta sahipleri olarak insanlar yalnızca metaların temsilcileridir. Bu nedenle, ilk olarak incelenmesi gereken metadır.

Yalnızca metaların mübadele ilişkisi göz önüne alınırsa, her bir meta etkin bir şekilde, mübadele edilebilir olduğu bütün diğer metaların değerinin bir ifadesi olarak işlev görür. Meta sahibi ise, sahip olduğu metayı herhangi bir meta ile değil, kati, belirli bir meta ile değiştirmek ister. Meta sahibi için sahip

olunan meta bir kullanım değeri ifade etmez, daha ziyade, bu metanın mübadele edilmesi, ona, ihtiyaç duyduğu kullanım değerini sağlamalıdır. Meta sahibi bu nedenle, sahip olduğu metaya, bütün diğer metalarla *dolaysız olarak mübadele edilebilecek* olan bir genel eşdeğermiş gibi davranmak ister. Ancak her meta sahibi, sahip olduğu metadan bunu beklediği için, hiçbir meta genel eşdeğer değildir. Bu nedenle, mübadele sürecinde meta sahipleri çözülemeyen bir problemle yüz yüze kalırlar. Marx *gerçek* çözümü oldukça isabetli bir biçimde özetler:

> Sıkıntıya düşen meta sahiplerimiz Faust gibi düşünür: "Başlangıçta eylem vardı" ("*Im Anfang war die Ta*" –Goethe, *Faust*, Birinci Bölüm, Üçüncü Sahne). Bu nedenle, düşünmekten önce, alışveriş yaptılar. Metaların doğasından kaynaklanan yasalara içgüdüleriyle uydular. Meta sahiplerinin metalarını birbirlerinin karşısına değerler ve dolayısıyla metalar olarak çıkarmaları, ancak bunları genel eşdeğer sayılan herhangi bir başka metayla karşılaştırmalarıyla mümkün hâle gelir. Metanın analizi bunu ortaya koymuştu. [Marx tarafından birinci bölümde ortaya konan biçim analizi, bu kitapta bir önceki bölümde ele alındı –*M.H.*] *Ne var ki yalnızca toplumsal eylem belirli bir metayı genel eşdeğer yapabilir.* Bundan dolayı, diğer bütün metaların toplumsal eylemi, bunların hepsinin birbirleri karşısındaki değerlerini temsil eden belli bir metayı dışarıda bırakır. Böylece bu metanın fiziksel biçimi, toplumsal olarak geçerli eşdeğer biçimi hâline gelir. Toplumsal süreç aracılığıyla, genel eşdeğer olmak, dışarıda bırakılan metanın özgül toplumsal işlevi olur. Sözü edilen meta böylece para hâline gelir (*Kapital*, 1:95; vurgu eklenmiştir).

Meta analizi, genel eşdeğer *biçimin* zorunluluğunu ortaya koydu. Şeylere *metalar* olarak davranmak yani şeyleri birbirleriyle *değerler* olarak ilişkilendirmek için, meta sahipleri, metalarını genel eşdeğer ile ilişkilendirmek *zorundadır*. Onların "toplumsal davranışı" bir metayı genel eşdeğer hâline, böylece de gerçek "para"ya dönüştürmelidir.

Mübadele ile iştigal eden insanlar faaliyetlerinde "özgür"dür, ancak *meta sahipleri* olarak onlar, metaların doğasından kaynaklanan yasalara riayet etmek zorundadır. Marx'ın *Kapital*'in önsözünde de ileri sürdüğü gibi, kişiler üzerinde yalnızca "iktisadi kategorilerin kişileşmeleri" oldukları ölçüde durulur (1:20). Eğer analiz, meta sahiplerinin bilinç ya da davranışlarını hesaba katarak başlarsa, o zaman açıklanması gereken toplumsal bağlam veri alınmış olur. Bu nokta aynı zamanda *metanın biçim belirleyicileri* ve *meta sahibinin davranışı* arasındaki ayrımın, Marx için neden gerekli olduğunun ve Marx'ın neden ilk olarak biçim belirleyicilerini dile getirmekte olduğunun yanıtını vermektedir, çünkü onlar –bu koşulları kendi davranışları üzerinden sürekli olarak yeniden üretecek olan– meta sahiplerinin davranış ve değerlendirmeleri için verili ön koşullardır (bkz. 3.2. alt bölümü).

Gerçekten var olan para, meta sahibinin davranışının bir sonucudur, hiçbir surette, erken burjuva döneminin en önemli felsefecilerinden biri olan John Locke'un düşündüğü gibi, sessiz bir sözleşmeye dayalı değildir. Para, değişim sürecini kolaylaştırma aracı olarak kullanıldığını ileri süren iktisatçıların düşündüğünün aksine, basitçe bilinçli bir değerlendirme sonucu ortaya konan bir şey değildir. Meta sahipleri, Marx'ın vurguladığı gibi "*zaten düşünmeden önce eylemde bulunur*"; onların davranışları parayı *zorunlu* bir sonuç olarak beraberinde getirir – aksi hâlde metaların birbirleriyle değerler olarak ilişkilenmesi hiç de mümkün değildir.[14]

Dolayısıyla para, hiçbir surette, yalnızca pratikte mübadeleyi kolaylaştıran yardımcı bir araç olmadığı gibi, teorik düzeyde de değer teorisinin basitçe bir uzantısı değildir. Bilakis Marx'ın değer teorisi *parasal bir değer teorisi*dir: Değer biçimi olmadan metalar birbirleriyle değerler olarak ilişkili olamazlar ve sadece

para biçimi ile uygun bir değer biçiminin varlığından bahsedilebilir. Değerin varlığını tekil malların içinde saptamaya çalışan "tözcü" değer kavrayışları *parasal öncesi değer teorileri*dir. Onlar, parayı hesaba katmadan bir değer teorisi geliştirmeye çalışmışlardır. Klasik ekonomi politiğin emek değer teorisi de, neoklasik iktisadın marjinal fayda teorisi de parasal öncesi değer teorileridir. Değerin tamamen "toplumsal olarak gerekli emek zaman" tarafından belirlendiğini ileri süren alışıldık "Marksist" değer teorisi de parasal öncesi bir değer teorisidir.[15]

3.7. Paranın İşlevleri, Para Meta ve Çağdaş Parasal Sistem

Marx, paranın, para ve metaların "basit dolaşımından" ileri gelen üç temel işlevi arasında bir ayrım yapar. Kapitalist üretim ve yeniden üretimin toplam süreci hesaba katıldığında paranın ilave işlevleri de söz konusudur (bkz. 8. bölüm).

Paranın ilk işlevi, genel değer ölçüsü olarak hizmet görmekten ibarettir; her metanın değeri paranın belirli bir miktarı olarak ifade edilir:

Metalar sahip oldukları ortak tözün, yani soyut emeğin "kristalleri" olarak değerdir. Dolayısıyla metaları aynı ölçekle ölçülebilir kılan para değil, soyut emektir. Marx bu nedenle belirtmektedir ki: "Değer ölçüsü olarak para, metalarda içkin değer ölçüsünün, yani emek zamanın zorunlu görünüş biçimidir." (*Kapital*, 1:102)

Ancak bu ifadeyle birlikte, değerin neden doğrudan doğruya emek zamanla ifade edilemediğine veya neden paranın, emek zamanı doğrudan temsil etmediğine ilişkin bir soru ortaya çıkar. Marx bu soruya, *Kapital*'de bir dipnotta, oldukça özet bir biçimde değinir ve 1859 tarihli *Ekonomi Politiğin Eleştirisine*

Katkı isimli çalışmasına gönderme yapar. Bu metinde Marx şöyle yazar:

> Metalar, doğrudan, yalıtılmış bağımsız bireysel emek ürünleridir [*vereinzelter unanhöngiger Privatarbeiten*] ve onlar, bireysel mübadele esnasında yabancılaşmaları *[Entäußerung]* yoluyla genel toplumsal emek olduklarını ispat etmek zorundadır. Diğer bir deyişle, meta üretimi temelinde, *emek yalnızca, bireysel türdeki emeğin evrensel yabancılaşmasının [Entäußerung] bir sonucu olarak toplumsal emek hâlini alır* (*MECW*, 29:321-22 vurgu eklenmiştir).

Saat ile ölçülebilen, her zaman, yalnızca mübadele edimi öncesinde harcanmış olan bireysel özel emektir. Soyut emek üzerine odaklanan bölümde belirtildiği gibi, gerçekte bu harcanan özel emeğin ne kadarının değer yaratmakta olduğu ve buradan hareketle ne ölçüde toplumsal emek zamanın bir unsuru olarak görülebileceği sadece mübadele ile ortaya çıkarılabilir. Değer yaratan emek zaman (ya da soyut emek büyüklüğü) mübadeleden ve tüm metaların değerleri birbirleriyle ilişkiye girmeden önce ölçülemez, o hâlde ölçme işlemi ancak para aracılığıyla gerçekleştirilebilir. Marx'ın paradan, metalarda içkin olan değer ölçüsünün yani emek zamanın "zorunlu" görünüş biçimi olarak bahsedebilmesinin nedeni de budur: Değer yaratan emek zaman, para aracılığı olmadan ölçülemez.[16]

Bir metanın değerinin parasal ifadesi onun *fiyat*ıdır. Bir metanın fiyatını belirlemek neyin para işlevi gördüğüne dair net bir kavrayış gerektirir (altın, gümüş, kâğıt) ancak para zorunlu olarak elle tutulur bir şey olmak durumunda değildir, para bu noktada "hayalî ya da düşünsel bir güç" (*Kapital*, 1:104) işlevi görür.

Bir metanın değer büyüklüğü, onun fiyatı ile ifade edilir ve bu değer büyüklüğünün ifade edilebileceği *tek* mümkün yoldur.

Eğer bir metanın değer büyüklüğü değişirse, eğer bireysel olarak harcanan emek ile toplam toplumsal emek arasında yeni bir ilişki varsa, o zaman metanın fiyatı da değişir. Ancak bunun tersi geçerli değildir: Her bir fiyat özgül bir değer büyüklüğünün ifadesi olmadığı gibi, fiyattaki her değişim de değer büyüklüğündeki bir değişime işaret etmez.

"Değeri olmayan" şeyler, yani soyut emek ürünü olmayan şeyler de bir fiyata sahip olabilir. İktisadi açıdan ilgisiz şeyler de (örneğin bir soyluluk unvanının fiyatı), iktisaden oldukça önemli şeyler de (örneğin, öncelikli hisse satın alım hakkının fiyatı) bu duruma örnek olarak gösterilebilir.

Tekil bir metanın fiyatındaki değişim, onun değer büyüklüğündeki bir değişimin göstergesi olabileceği gibi, aynı zamanda özellikle metanın satıldığı koşullardaki değişimin de (arz ve talepteki geçici kaymalar) bir işareti olabilir. *Bütün metalarda* eş zamanlı bir fiyat değişimi, yani, fiyat düzeyindeki bir değişim, genellikle değerin toplam büyüklüğünde bir değişim yaşandığının değil, daha ziyade paranın değerinde bir değişim yaşandığının göstergesidir: Paranın değerindeki bir artış, fiyatlardaki genel bir düşüş (*deflasyon*) tarafından yansıtılırken, paranın değer yitirmesi, fiyatlardaki genel artışta yansıtılır (*enflasyon*).

Takip eden bölümlerde, metaların "gerçek değerleri" ile mübadele edildiği varsayılmıştır. Bunun anlamı, bizim geçici dalgalanmaları hesaba katmadığımız ve metaların fiyatlarının, onların değerinin uygun birer ifadesi olduğunun varsayıldığıdır. Bununla birlikte bu kitabın 7.2. alt bölümünde, normal kapitalist koşullar altında metaların değerleri karşılığında değiştirilmediği, yani normal fiyatların yalnızca metaların değer büyüklüğünün ifadesi olmadığı görülecektir.

Paranın *ikinci işlevi*, metaların fiilî mübadelesine aracılık eden bir dolaşım aracı olmasıdır. Mübadele ilişkisinde, sahip ol-

duğu meta kendisi için bir kullanım değeri ifade etmeyen A metasının sahibi (örneğin kumaş üreten bir dokumacı) bu metayı, kullanım değerine sahip olmak istediği B metası (örneğin bir sandalye) ile değiştirmeyi ister. Sahip olduğu kumaşı 20 euro'ya satar ve arkasından bu 20 euro ile bir sandalye satın alır. Marx bu süreci "metanın başkalaşımı" olarak ifade eder (dokumacı için kumaş, sandalyeye dönüşmüştür).

Bu başkalaşımın *maddi tözü* bir kullanım değerinin bir başkasıyla ikame edilmesidir. Bunun yanı sıra Marx, "toplumsal metabolizma"dan da bahseder. *Sonuç* kumaşın, ceket karşılığında basit değiş tokuşuyla aynıdır. Ancak bu sürecin *biçimi* tamamen farklıdır ve buradaki asıl mesele de bu biçim farklılığıdır.

Basit değiş tokuştan farklı olarak, bu metanın başkalaşımına para aracılık eder; süreç Meta-Para-Meta (M-P-M) biçimindedir, ya da dokumacının bakış açısından somut olarak kumaş-para-sandalye.

Dokumacı için sürecin ilk adımı olan, M-P, yani kumaşın paraya dönüşmesi, kumaşı satın alan para sahibi için, sahip olduğu ilk metanın başkalaşımının sonucudur. Sandalyenin satın alınması, kendini dokumacıya, sahip olduğu metanın başkalaşımının sonucu olarak gösterir; tam tersi olarak sandalyeyi satan marangoz için ise bu hareket metanın başkalaşımının başlangıcına işaret eder.

Metaların başkalaşımı toplamda *metaların dolaşımını* inşa eden, dolambaçlı ve bitmek bilmez bir süreçtir. Ürünlerin basit değişimi –kullanım değeri karşılığında kullanım değeri– ise bireysel bir değişim ediminde sonlandırılan, sadece çift taraflı bir durumdur. Metaların dolaşımı ve ürünlerin değişimi bu nedenle temelden farklı iki şeydir.

Metaların dolaşımında, çeşitli bireysel edimlerin karşılıklı ilişkisinin para aracılığıyla kurulmuş olması (ürünlerin değişi-

minin aksine), paranın bu müdahalesinin, bu uyumun sekteye uğrama olasılığını içerdiği anlamına da gelmektedir. Eğer dokumacı kumaşı satarsa ama eline geçen parayla başka bir şey satın almazsa, o takdirde sadece kendi metasının başkalaşımı sekteye uğramayacak, diğer metalarınki de (örneğin sandalye) sekteye uğrayacaktır. Başkalaşımın sekteye uğraması ve dolayısıyla *kriz* ihtimali, malların toplumsal dolaşımının para üzerinden dolayımlanmasına içkindir. Ancak kriz *olasılığının, gerçek bir kriz* hâline gelmesi için, bir dizi başka faktörün daha devreye girmesi gerekir (9. bölümde ele alınmıştır).

Metanın başkalaşımı, M-P-M, bir meta ile başlar ve aynı değerde ama farklı bir kullanım değeri olan başka bir meta ile son bulur. Meta, belirli bir meta sahibinden çıkar ve yine ona ama farklı bir fiziksel biçimde döner. Bu ölçüde meta, *dolaşım* ediminin bir parçasıdır. Bu dolaşıma aracılık eden para, diğer yandan da bir yörünge takip eder: ilk hareket esnasında, M-P, meta sahibi bir miktar para elde eder ancak bu parayı yeniden harcamak için kullanır (meta dolaşımının normal olarak işlediği durumlarda) ve müteakip P-M hareketini tamamlar. Bir dolaşım aracı olarak para, bu işlevinde, sürekli olarak dolaşım alanında kalır. Diğer yandan, meta sahipleri sadece onunla satın alabilecekleri metalarla ilgilendiği ve para, kendi değeri olmayan (senetler gibi) "değer sembolleri" ile ikame edilebilir olduğu için yalnızca *sembolik para* dolaşım için yeterlidir.

Para sadece *üçüncü işlevi* ile nihai olarak *gerçek para* işlevi görür; *değer büyüklüğü* olarak para, gerçekte var olmak zorunda değildir, düşünsel para yeterlidir; dolaşım aracı olarak para ise var olmak zorundadır ancak sembolik para yeterlidir. Sadece değer büyüklüğü ve dolaşım aracının birliği olarak para gerçekten *para*dır, yani *değerin bağımsız ifadesi*dir. Bu durum bir dizi yeni belirlemeyi gerektirir.

Çeşitli metalar kendi maddi varlıklarında, değeri ("soyut zenginlik") yalnızca tasavvur edilebilen belirli kullanım değerlerini temsil ederken, gerçek para "soyut zenginliğin maddi varlığı"dır (*MECW*, 29:358). Para olarak işlev gören her türlü maddi nesne, kendi dolaysız maddi varlığında bir değer nesnesi olarak düşünülür. Bir değer nesnesi olarak herhangi bir zamanda, herhangi bir meta ile değiştirilebilir ve böylece herhangi bir kullanım değerine dönüştürülebilir. Gerçek para bu nedenle "fiziksel zenginliğin maddi sembolüdür" (*MECW*, 29:358).

Değerin bağımsız tezahürü olarak para anlamında gerçek para, gömüleme işlevi, ödeme aracı olma işlevi ve evrensel para olma işlevi gibi oldukça spesifik işlevlere sahiptir.

Gömüleme olarak para, dolaşımdan çekilir. O artık metaların dolaşımına aracılık etmez, onun yerine dolaşım sürecinin dışında değerin bağımsız tezahürü olarak işlev görür. Gömüleme amacıyla meta sahibi metalarını, yerine yeni meta almaksızın satar. Satıştaki amaç değerin bağımsız tezahürü olarak parayı elde tutmaktır. Her meta üreticisi, kendi metaları satılana kadar satın almasını ertelememek için (ya da bir şey satamama riskine karşı kendini sağlama almak için) az ya da çok bir miktar para gömülemeye ihtiyaç duyar.

Ödeme aracı olma işlevinde de para, değerin bağımsız bir tezahürü olarak işlev görür. Eğer bir metanın fiyatı satın alındığı zaman değil de daha sonra ödenecekse, o takdirde bu metayı satın alan borçlu, satan ise alacaklı ya da kredi veren hâline gelir. Para burada satın alma işlemini dolayımlayan bir dolaşım aracı olarak değil, daha ziyade zaten yapılmış olan bir satın alma işlemini sonuçlandıran bir ödeme aracı olarak işlev görür. (Ödeme aracı ifadesi Marx'ta sadece bu anlamda kullanılır; modern iktisat biliminin yanı sıra günümüzde günlük dilde kullanımında, ödemenin o an ya da daha sonra yapılmasına aldırmaksızın,

satın alma karşılığında ödenen herhangi bir para ödeme aracı olarak tanımlanır.) Para bir dolaşım aracı olarak kullanılıyorsa, o takdirde meta sahibi öncelikle satış faaliyeti ile ilgilenecek, M-P, ve daha sonra satın alma faaliyetini gerçekleştirerek süreci tamamlayacaktır, P-M. Paranın ödeme aracı olarak kullanıldığı durumda bu diziliş ters çevrilir: İlk olarak meta sahibi satın alma faaliyeti gerçekleştirir, daha sonra ödeme yükümlülüğünü yerine getirecek parayı edinmek için satış faaliyetine yönelir. Değerin bağımsız tezahürü olarak parayı edinme artık bir satış işlevidir.

Son olarak, para, dünya piyasasında bir dünya parası olarak işlev görür. Dünya piyasasında para, satışa aracılık etmek için bir dolaşım aracı, bir satışı sonlandırmak için ödeme aracı olarak kullanılabileceği gibi satış ya da ödeme için değil ama zenginliği bir ülkeden diğerine transfer etmek için (örneğin bir savaş sonrası) "zenginliğin mutlak toplumsal maddi biçimi" (*Kapital*, 1:146) olarak da kullanılabilir.

Marx, *Kapital*'de paranın daima belirli bir meta ile ilişkilendirilmesi gerekliliğini varsaymıştır. Marx'ın zamanında altın bu "para meta" rolünü üstlenmiştir. Ancak o zamanlar bile, altının günlük ticarette yaygın bir şekilde kullanıldığı söylenemez; düşük meblağlar gümüş veya bakır sikkelerle, daha yüksek meblağlar ise "banknot"larla ödenirdi. Banknotlar köken itibariyle, bu banknotların karşılığında altın ödemeyi taahhüt eden bireysel bankalar tarafından çıkartıldı. Zaman içinde banknotlar sadece, bu banknotlar karşılığı altın ödemeyi taahhüt eden devlet merkez bankaları tarafından çıkartılır oldu. Kural olarak ülkelerin merkez bankaları, piyasaya çıkardıkları banknot miktarlarının tutarını keyfî olarak belirleyemezdi, daha ziyade piyasaya sürdükleri banknotun, sahip oldukları altın rezervleriyle karşılanacağını garanti etmek zorundaydılar. Altının piya-

sada dolaşımının zorlukları söz konusuydu ama kâğıt para için aynı durum söz konusu değildi, kâğıt para dolaşımda altının bir temsilcisi gibi hareket etti.

İkinci Dünya Savaşı'nın sonunda, New Hampshire, Bretton Woods'taki konferansta bir uluslararası para sistemi üzerinde anlaşmaya varıldı. Bu sistem yine altına dayalı bir sistemdi ama bu sefer ABD doları ile altın arasında bir ilişki kuruldu ve 1 ons altın 35 ABD dolarına eşitlendi. Diğer bütün para birimleri ise sabit bir kur üzerinden dolara bağlandı. Ancak doların altınla karşılanma yükümlülüğü özel bireyler nezdinde değil, merkez bankaları nezdinde geçerliydi. 1960'ların sonunda dolaşımdaki yoğun dolar miktarının, dolar ve altın arasındaki eşleşmeyi bir masal hâline getirdiği açıkça ortaya çıkmıştı. 1970'lerin başında altın standartı sistemi, tıpkı sabit döviz kuru oranları gibi resmî olarak yürürlükten kalktı.

O zamandan bu yana artık herhangi bir meta, ulusal ya da uluslararası düzeyde bir para meta olarak işlev görmemektedir. Şimdi para, öncelikli olarak devletlerin merkez bankaları tarafından basılan kâğıt paradır ve bu kâğıt paranın dayandırıldığı hiçbir şey yoktur. Tabii ki bu kâğıt parayla hâlâ altın satın alınabilir ancak altın artık sadece gümüş ya da demir gibi herhangi bir metadır; para meta olarak ne yasal ne de kendiliğinden özel bir rol oynar.

Marx, para meta olmaksızın var olacak kapitalist bir para sistemi düşünemedi. Ancak böylesi bir metanın varlığı onun meta ve para analizinin hiçbir şekilde zorunlu bir sonucu değildir. Meta biçimi analizi çerçevesinde Marx, genel eşdeğerin biçim-belirlenimlerini ve meta sahiplerinin gerçekte yaptığının, sahip oldukları metaları genel eşdeğerle ilişkilendirmek zorunluluğu olduğunu ortaya koyan mübadele sürecinin analizini geliştirdi. Ancak bu genel eşdeğerin spesifik bir meta olma gerekliliği

Marx'ta kanıtlanmış değil sadece varsayılmıştır. Genel eşdeğer her ne ise (ister fiziksel bir meta, ister sadece kâğıt para), basit meta dolaşım düzeyinde belirlenemez (daha kapsamlı bir ele alış için bkz. Heinrich 1999, 233). Sadece kapitalist kredi sistemi söz konusu olduğunda (bkz. 8.2. alt bölümü), para metanın varlığının tarihsel olarak geçici bir olgu olduğu ancak bu durumun Marx'ın analizine giriştiği "ideal ortalaması içinde kapitalist üretim tarzı"na tekabül etmediği açık hâle gelir (bkz. 2.1. alt bölümü)

3.8. Meta Fetişizminin Sırrı ve Para

Kapital'in ilk bölümünün son başlığı "Metanın Fetiş Karakteri ve Bunun Sırrı" olarak başlıklandırılmıştır. "Meta fetişi" kavramı Marx'ın zamanından bu yana belirli bir yaygınlık kazansa da her zaman Marx'ın ele aldığı biçimde anlaşılmamış ve kullanılmamıştır. Marx "meta fetişi" kavramını, kapitalizmde insanların nasıl metaların tüketimine yersiz bir önem verdiğini veya belirli metaları statü sembolleri olarak fetişleştirdiklerini tanımlamak için kullanmamıştır. Bu kavram aynı zamanda bir markayı fetiş hâle getirmeyi de ifade etmez. Statü sembolleri olarak pahalı metalara sahip olmanın arkasında deşifre edilmesi gereken bir "sır" yoktur.

Meta fetişi genellikle, yalnızca, insanlar arasındaki toplumsal ilişkilerin, şeyler arasındaki toplumsal ilişkiler olarak görülmesi durumu olarak karakterize edilir (mübadele süreciyle ilişkili olanların aralarındaki ilişkiler, değiştirilen ürünler arasındaki bir değer ilişkisi olarak görünür), öyle ki toplumsal ilişkiler şeylerin özelliği hâlini alır. Ancak ele alışı bu noktada bırakırsak, o takdirde fetişizm sadece bir yanılgı olarak görünecektir: İnsanlar kendi emek ürünlerine hatalı nitelikler yükleyebilir ve

gerçekte şeyler arasındaki ilişkilerin arkasında insanlar arasındaki toplumsal ilişkiler olduğunu görmek konusunda başarısız olabilirler. Fetişizm böylece yalnızca "gerçek durumu" gizleyen bir "yanlış bilinç" biçimi olacaktır.[17] Eğer durum böyle olsaydı, bu yanlış bilinç hâlinin bir kere gerçek durum ortaya konduğunda ortadan kalkması gerekirdi. Meta fetişine yönelik bu indirgemeci kavrayışta, Marx'ın analizindeki bazı önemli noktalar eksiktir. Bu nedenle Marx'ın argümantasyonunu detaylı bir biçimde ele alacağız. Daha iyi bir sunuş yapabilmek için konuya aşağıda madde madde değinilecektir.[18]

a. İlk olarak, Marx'ın bölümün başlığında ifade ettiği ve çözmeye çalıştığı "sırrı" tam olarak nereye yerleştirebiliriz sorusu ortaya konmalıdır. Marx şöyle başlar:

   Bir meta ilk bakışta kolayca anlaşılan sıradan bir şey gibi görünür. Metanın *analizi*, onun metafizik safsatalarla ve teolojik süslerle dolu çok karmaşık bir şey olduğunu gösterir (*Kapital,* 1:81, vurgu eklenmiştir).

   Meta bu nedenle gündelik algı açısından değil, sadece analizin bir sonucu olarak çok karmaşık ve gizemli bir şeydir. Örneğin bir masa "sıradan, duyusal bir şeydir. Ancak bir meta olarak ortaya çıkar çıkmaz, o *duyusallığın ötesine geçen* bir şeye dönüşür" (*Kapital*, 1:81). Bu çeviri yanlıştır, Marx kelimesi kelimesine şunu yazmaktadır; bir meta olarak o "duyusal bir duyu-üstü şeye" dönüştürülür (*sinnlich übersinnliches Ding*).

   Günlük algımızda bir masa her şeyden önce belirli bir kullanım değeridir. Diğer yandan bir meta olarak da o belirli bir değere sahiptir. Ancak her iki veçhe de bizim doğal, günlük bilincimiz açısından hiç de gizem taşımaz. Değer büyüklüğünün harcanan emek zamanın büyüklüğüne bağlı olduğu düşüncesi kabul de edilse, ret de edilse, durumun kendisi hiçbir surette gizemli bir şey değildir. Metanın "duyusal duyu-ötesi" karakteri ilk defa ancak analiz yoluyla açık hâle getirilir: Analiz, metanın değer nesnelliğinin, metanın kendi içinde değil (tam da bu nedenle "duyu

üstü", yani bir "hayalî nesnellik"), yalnızca etkin bir biçimde değerin doğrudan cisimleşmesi olarak hareket eden başka bir metada ifade edilebileceğini gösterir. Değerin tözü olan soyut emeğin, tıpkı değer nesnelliği gibi anlaşılmasının güç olduğu gösterildi. Bu analiz bir dizi beklenmedik bulguyu ortaya çıkarmaktadır.

b. Marx şu soruyla devam eder: "O hâlde, meta biçimini alır almaz, emek ürününün anlaşılmaz bir karakter kazanması nereden kaynaklanıyor?" Marx bu soruyu aşağıdaki alıntıda yanıtlar:

Açık şekilde, bu biçimin kendisinden. İnsan emeklerinin eşitliği, emek ürünlerinin aynı değer nesnelliklerinin maddi biçimini alır; insan emek gücünün harcandığı süre boyunca harcanmasının ölçüsü, emek ürünlerinin değer büyüklüğü biçimini alır ve son olarak, üreticiler tarafından harcanan emeklerin toplumsal karakterinin ortaya çıkmasına aracılık eden üreticiler arası ilişkiler, emek ürünlerinin toplumsal bir ilişkisi biçimini alır.

Demek ki, meta biçiminin esrarlı bir şey oluşunun nedeni, basitçe, *insanlara, kendi emeklerinin toplumsal niteliğini, emek ürünlerinin nesnel nitelikleri olarak, bu şeylerin toplumsal doğal (gesellschaftliche Natureigenschaften) özellikleri olarak yansıtması ve dolayısıyla, üreticilerle toplam emek arasındaki toplumsal ilişkiyi de, şeyler arasındaki, üreticilerin dışında var olan bir toplumsal ilişki olarak göstermesidir.* (*Kapital*,1:82; vurgular eklenmiştir)

İş bölümü tarafından karakterize edilen tüm toplumsal üretim biçimlerinde insanlar diğer insanlarla belirli bir toplumsal ilişki içinde bulunurlar. Meta üretiminde insanlar arasındaki bu toplumsal ilişki, şeyler arasındaki bir ilişki olarak görünür: Artık birbiriyle özgül bir ilişki içinde bulunan insanlar değil metalardır. İnsanların toplumsal ilişkileri bu nedenle onlara emek ürünlerinin "sosyo-doğal özellikleri" olarak görünür: Marx'ın neyi kastettiği değer örneği kullanılarak ortaya konabilir: Bir yandan açıktır ki "değer", ağırlık ya da renk gibi, şeylerin doğal bir özelliği değildir, diğer yandan ise meta üreten toplumlardaki insanlar için toplumsal bir bağlamda şeyler sanki kendiliğinden "değer" sahibi ve dolayısıyla da kendiliğinden, insanların uymak zorun-

da kaldıkları, nesnel yasaları izler gibi görünürler. Meta üretimi koşulları altında, şeyler, Marx'ın uygun bir karşılıkla "dinin sisli dünyası" olarak ifade ettiği kendi yaşamlarını edinirler: Din söz konusu olduğunda, otonomisini kazanan, insan aklının ürünleri iken, metalar dünyasında bunu yapan "insan elinin ürünleri"dir:

Emek ürünleri metalar olarak üretilmeye başlar başlamaz onlara yapışan ve dolayısıyla da meta üretiminden ayrılmaz olan bu şeye fetişizm adını veriyorum. (*Kapital*, 1:82-83)

c. Eğer fetişizm metaya "kendisini iliştirmişse", o takdirde mesele basitçe bir yanlış bilinç durumundan biraz daha fazlası olmalıdır: Fetişizm gerçek bir durumu ifade etmelidir. Meta üretimi koşulları altında, *üreticiler birbirleriyle dolaysız, toplumsal bir ilişki içinde değildir*; onlar ilk olarak birbiriyle emek ürünleri üzerinden, mübadele edimi sürecinde ilişkiye girer. Bu nedenle onların arasındaki toplumsal ilişkilerin, şeyler arasındaki bir ilişki olarak görülmesi hiç de bir yanılsama değildir. Marx şöyle yazar: "Kendi emek ürünlerinin toplumsal ilişkileri, üreticilere, oldukları gibi, yani emek harcayan kişilerin kendi aralarındaki dolaysız toplumsal ilişkiler olarak değil, aksine kişiler arasındaki maddi [*dinglich*] ilişkiler ve şeyler arasındaki toplumsal ilişkiler olarak görünür (*Kapital*, 1:83, vurgu eklenmiştir).

Meta üretimi koşulları altında, şeylerin toplumsal karaktere sahip olduğu hiçbir surette yanlış değildir. Yanlış olan, onların *her bir toplumsal bağlamda*, bu toplumsal karaktere *kendiliğinden* sahip olduğu varsayımıdır. Fetişizm değer nesneleri olarak görülmekte olan emek ürünlerinden ibaret değildir –burjuva toplumlarında mübadele edilen emek ürünleri gerçekte değer nesnesidir– ama bu değer nesneliği "apaçık ve doğal bir zorunluluk" (*Kapital*, 1:90) olarak değerlendirilir.

d. Meta sahipleri için ilk ve en önemli olan sahip oldukları metaların değerleri olmalıdır. Bu değerler *insanlar tarafından üretildiği hâlde, onlarca çok görülebilir olmayan toplumsal ilişkilerin* nesnel ifadeleridir.

"İnsanların kendi emeklerinin ürünlerini birbirlerinin karşısına değerler olarak çıkarmalarının nedeni, bu şeyleri aynı türden insan emeğinin maddi örtülerinden ibaret saymaları değildir. Tersi geçerlidir. Farklı türden ürünlerini mübadele sırasında birbirlerine eşitlerken, kendi farklı emeklerini insan emeği olarak birbirlerine eşitler. *Bunu bilmezler ama yaparlar*" (*Kapital*,1:84, vurgular eklenmiştir).

Meta üreticileri toplumsal ilişkilerini değer ve emek arasındaki bağa ilişkin belirli bir farkındalık sonucu olarak üretmezler, daha ziyade bunu farkında olmaksızın yaparlar. Tam da bu nedenle Marx'ın değer teorisinin, insanların tekil bir ürünün ne kadar emek ihtiva ettiğini bildikleri için, metalarını da değerleri karşılığında mübadele ettikleri iddiasında olduğunu düşünmek tamamen yanlış olacaktır. Marx'ın niyeti insanların, hareket koşullarının farkında *olmaksızın* hareket ettiklerini göstermektir.

e. Bu bilinçsizce üretilen fetişizm basitçe bir yanlış bilinç durumu değildir, daha ziyade maddi bir güce sahiptir. Benim bireysel olarak harcanan emeğimin, toplam toplumsal emeğin bir bileşeni olarak sayılıp sayılmayacağı ve ne ölçüde sayılacağı bana toplum tarafından dolaysızca sağlanan bir bilgi değildir, daha ziyade bu bilgi bana sahip olduğum metanın mübadeledeki değeri tarafından verilir. Benim refahım ya da talihsizliğim bu bilgiye bağlıdır. Ancak metaların değer büyüklüğü, "mübadelede bulunanların iradelerinden, ön bilgilerinden ve eylemlerinden bağımsız olarak sürekli değişir. *Mübadelede bulunanların kendi toplumsal hareketleri onlar için şeylerin bir hareketi biçimine sahiptir ve şeyleri denetlemek yerine onlar tarafından denetlenirler*" *(Kapital,* 1:84-85 vurgular eklenmiştir*)*.

Metaların değeri, bireyler tarafından kontrol edilemeyen toplumsal etkileşimin bir ifadesidir. Meta üreten bir toplumda insanlar (hepsi!) şeylerin kontrolü altındadır ve egemenliğin belirleyici ilişkileri kişisel değil, "nesneldir" (*sachlich*). Bu kişisel olmayan, nesnel egemenlik, "içsel zorunluluklar"a itaat, şeylerin kendisi bu egemenliği oluşturan bir niteliğe sahip olduğu ya da toplumsal

faaliyet, şeylerin aracılığını gerektirdiği için var değildir, yalnızca *insanlar şeylerle belirli bir biçimde –metalar olarak– ilişki kurdukları* için vardır.

f. İnsanların özgül davranışlarının sonucu olan bu nesnel egemenlik (*sachliche Herrschaft*) ve toplumsal ilişkilerin şeylerin özellikleri olarak nesnelleşmesi gündelik bilinç açısından anlaşılır açıklıkta değildir. Bu anlık bilinç açısından, "emek ürününe meta damgası vuran biçimler zaten… *toplumsal yaşamın fizik biçimlerinin* kararlılığını kazanmış bulunur" (*Kapital*, 1:85; vurgular eklenmiştir). Gündelik bilince ek olarak, klasik ekonomi politik (ve modern neoklasik iktisat) bu biçimlerin yanılgısı altında çalışır. Bununla birlikte bu yanılgı, bireysel düzeyde iktisatçıların öznel yanılgılarının bir sonucu değildir. Marx bu yanılgının kendisinin özgül bir *nesnelliğe* dayandığını ve bu nedenle de belirli bir gerekliliği olduğunu vurgular:

> Burjuva iktisadının kategorilerini bu türden biçimler oluşturur. Bunlar, tarihsel olarak belirlenmiş olan bu toplumsal üretim tarzı, yani meta üretimi için *toplumsal olarak geçerli dolayısıyla nesnel düşünce biçimleridir* (*gesellschaftlich gültige, also objektive Gedankenformen*). (*Kapital*, 1:86; vurgular eklenmiştir)

Bu "nesnel düşünce biçimleri" bireysel düzeyde iktisatçıların, ekonomi politiğin *dolaysız ve açık nesnesine* yönelik algısını oluşturur. Bu pasajda Marx'ın Lassalle'a mektubunda "burjuva iktisadi sisteminin eleştirel sergilemesi" ile neyi kastettiği açık hâle gelir (alt bölüm 2.2'.de alıntılanmıştı): Bilim felsefesinde *burjuva kategorilerinin eleştirisi* soyut bir egzersiz değil, daha ziyade onun olmazsa olmazıdır.

Ekonomi politiğin çeşitli okulları, ele aldıkları konunun *biçim belirlenimlerine* yönelik tartışmadan ziyade, bu *biçim belirlenimlerinin içeriği* ile ilgilidir. Bunun tam aksine Marx, kökten, burjuva iktisadının temellerine yönelik bir eleştiri sunar: Marx, burjuva iktisadının *varsaydığı* biçimleri eleştirmiştir:

> Ekonomi politik, değeri ve değer büyüklüğünü eksikli şekilde de olsa analiz etmiş ve bu biçimlerde saklı bulunan içeriği keşfetmiş-

tir. Bununla beraber, bu içeriğin niye o biçimi aldığını; dolayısıyla, emeğin kendisini niye değerle ve emeğin zaman cinsinden ölçüsünün kendisini niye emek ürününün değer büyüklüğü ile ortaya koyduğunu bir kez bile sormamıştır. (*Kapital*, 1:89)

Çünkü değer-nesnelliği (*Wertgegenständlichkeit*), şeyleri özel olarak üretme ve mübadele etme, insanların oldukça özgül bir davranışının sonucudur. Bu ilinti ne anlık gündelik bilinç açısından ne de ekonomi politikçiler için görünür değildir. Her ikisi de meta biçiminde bir "sosyo-doğal nitelik" (*gesellschaftliche Natureigenschaft*) görmüştür. Bu açıdan gündelik bilinç de, iktisat bilimi de fetişizm içinde hapsolmuştur. Marx bu fetişizmi fark edilebilir kılmakla, sadece bilgi ve bilinç eleştirisi için bir temel sağlamakla kalmaz, aynı zamanda toplumsal ilişkilerin hiçbir surette, olduğu gibi kalamayacağını da açık hâle getirir: İnsanları güden değer yasası, toplumun doğal bir yasası değildir, daha ziyade insanların oldukça özgül davranışlarının bir sonucudur. Bu davranış –en azından ilkesel düzeyde– değiştirilebilir. Metaların ve paranın olmadığı bir toplum düşünülebilir.

g. Fetişizm meta ile sınırlı değildir. O aynı zamanda paraya da içkindir. Değerin *bağımsız* ifadesi olarak para, özel bir değer biçimine sahiptir: Para, genel eşdeğer biçiminde bulunur; geri kalan hiçbir meta bu özelliğe sahip değildir. Para işlevi gören bu özgül meta (ya da kâğıt parçası), yalnızca tüm diğer metalar onunla para olarak ilişkilendiği için para olarak işlev görebilir. Ancak bu para biçimi, metanın "sosyo-doğal bir niteliği" olarak görünür.

Bir meta, diğer bütün metalar değerlerini bu meta ile ifade ettikleri için para olmuş gibi görünmez, tersine, o meta, para olduğu için, diğer metalar değerlerini genel olarak onunla ifade ediyormuş gibi görünür. *Aracılık yapan hareket, kendi sonucu içinde kaybolur ve arkasında hiçbir iz bırakmaz.* Metalar kendi değer biçimlerini temsil etmek üzere, kendileri hiçbir şey yapmaksızın, kendileri dışında ve kendilerinin yanı sıra bir meta cismini hazır bulur. (*Kapital*, 1:100-101; vurgular eklenmiştir)

Meta için geçerli olan, para için de geçerlidir: Yalnızca meta sahiplerinin özgül davranışının bir sonucu olarak para özgül bir niteliğe sahip olur. Ancak bu aracılık artık görülebilir değildir, o "aniden ortadan kaybolmuştur". Bu nedenle sanki paranın kendisinde bu nitelikler varmış gibi görünür. İster para meta, isterse kâğıt parçası olsun, para örneğinde toplumsal ilişki, bir şeyin nesnel bir özelliği olarak görünür. Ve tıpkı metada olduğu gibi, toplumsal aktörler faaliyete geçmek için bu aracılık ilişkisinin farkında olmak zorunda değildir. "Herkes paranın ne olduğunu anlaması gerekmeksizin, parayı para olarak kullanabilir" ("Artık Değer Teorileri", *MECW* 32:348).

h. Para söz konusu olduğunda, toplumsal ilişkilerin şeyleşmesinin "saçma"lığı [*Verrückteit*] (*Kapital*, 1:86) daha da artar. Emek ürünleri metalara dönüştürülürse, bunlar kullanım değerleri olarak fiziksel nesnelliklerinin yanı sıra bir de değer-nesnelliği edinirler. Bu değer nesnelliği, yukarıda da belirtildiği gibi, görünüşte tıpkı kullanım değeri gibi nesnel ancak buna rağmen tekil bir nesnede dokunulabilir veya görünebilir olmayan bir "hayalî nesnellik"tir. Ancak para şimdi değerin bağımsız ifadesi olarak görülür. Metalar *ilaveten* değer olmanın nesnel statüsüne sahip yararlı nesneler iken, para, *doğrudan* bir "değer-nesnesi"dir (*Wertding*). *Kapital*'in birinci cildinin ilk edisyonunda Marx güzel bir örnek vererek bu durumu açıklar:

> O sanki hayvanlar âleminin çeşitli ailelerini, türlerini, alt türlerini vb. beraberce oluşturan aslanlar, kaplanlar, yaban tavşanları ve diğer tüm gerçekten var olan hayvanlara ilaveten, zaten var olan *hayvan*dır, bütün bir hayvanlar âleminin bireysel vücut buluşu. (*MEGA* II,5:37; vurgu orijinal metinde mevcuttur.)

Bu "hayvanın" çeşitli somut hayvanlar arasında dolaşması, sadece olgusal olarak imkânsız değil aynı zamanda mantıksal olarak da anlamsızdır: Bu soyut kategori, bu soyut kategorinin türetildiği tekiller düzeyine yerleştirilir. Ancak para bu "saçma"lığın gerçek varoluşudur.

i. Burjuva toplumunda insanların anlık bilinci para ve meta fetişizmine yenik düşer. Davranışlarının rasyonalitesi daima, *meta üretimi tarafından oluşturulan çerçevenin içindeki* bir tür rasyonalitedir. Eğer toplumsal aktörlerin niyetleri (niyetlerinin ne olduğunu bilenler) analizin kalkış noktası hâline getirilirse (neoklasik iktisatta ya da bir dizi sosyolojik teoride olduğu gibi), o takdirde niyetlerini "bilmeyen" bireyler, yani onların düşünce ve eylemlerini önceden hazırlayan çerçeveden yoksun bireyler, daha en başında analizden dışlanırlar. Bu akıl yürütmeden hareketle, sadece burjuva iktisadı ya da sosyolojisinin önemli bir bölümünü değil aynı zamanda "Marksist dünya görüşünün" popüler bir argümanını da eleştirebiliriz: burjuva toplumundaki pozisyonu temelinde, toplumsal ilişkileri doğruca görme yönünde özel bir yeteneğe sahip bir toplumsal öznenin (işçi sınıfı) varlığı. Geleneksel Marksizmin çoğu temsilcisi kapitalizmi anlamak için "işçi sınıfının bakış açısına sahip olmak" gerektiğini ifade ettiler. Ancak böyle yaparak, işçilerin de (kapitalistler gibi) gündelik bilinçlerinde meta fetişizminin yanılgısına tabi oldukları gerçeğini gözden kaçırdılar. Takip eden birkaç bölümde, kapitalist üretim tarzının, işçilerin ve kapitalistlerin her ikisinin de yakalandığı başka ne gibi evirtmeler ve ne gibi "saçmalıklar" getirdiğini göreceğiz. Bu nedenle hiç kimse işçi sınıfının, durumun algılanmasında ayrıcalıklı bir pozisyona sahip olduğunu söyleyemez, ama aynı zamanda kimse prensip olarak fetişizmin karşı çıkılamaz bir şey olduğunu da iddia edemez.

4

Sermaye, Artık Değer ve Sömürü

4.1. Piyasa Ekonomisi ve Sermaye: "Paradan Sermayeye Geçiş"

Kapital'in ilk üç bölümünde Marx meta ve parayı ele alırken, sermaye henüz fotoğrafa dâhil edilmemiştir. Bu durum bazı yazarları, bu bölümlerin oldukça yüksek bir soyutlama düzeyinde, "basit meta üretimi"ne dayalı kapitalizm öncesi bir toplumu, meta ve para ilişkilerinin yön verdiği, sermayenin ya çok az gelişmiş olduğu ya da hiç olmadığı bir üretim tarzını resmettiği görüşüne yöneltmiştir. Bu yaklaşım, üreticilerin kendilerinin ve mübadele ilişkisi içinde bulundukları kişilerin, harçadıkları emek miktarlarının farkında oldukları kabulüne dayanarak, metaların, içerdikleri (emek) değerlere bağlı olarak değiştirildiğini varsayar. Bu düşüncenin en önde gelen temsilcisi, Marx'ın ölümünden birkaç yıl sonra *Kapital*'in üçüncü cildine yazdığı ekte bunu formüle eden ve bu nedenle de birçok Marksist üzerinde etkili olan Friedrich Engels'tir.[19] Ancak bu yaklaşım pek çok açıdan sorunludur:

Tarihsel bir iddia olarak: Mübadele binlerce yıldır deneyimlenmektedir ve madenî para da en azından M.Ö. 500'den beri mevcuttur, buna rağmen kapitalizm öncesi dönemde meta ve

para ilişkileri daima diğer üretim ilişkilerine "gömülü" bir durumdaydı; meta ve para ilişkileri hiçbir zaman toplumu kuşatıcı değildi ve ekonomiyi yönlendirmiyordu. Bu durum sadece kapitalist üretim tarzının yayılması ile mümkün hâle gelmiştir.

Teorik bir fikir olarak: Marx'ın tam olarak niyeti, mübadelenin değer aracılığıyla belirlenmesinin, harcanan emek zamanın bilinçli bir değerlendirmesine dayanmadığını göstermektir, mübadele ilişkisinin tarafları bu anlamda ne yaptıklarının farkında değildir, aralarındaki toplumsal uyum onlardan habersiz sağlanır (Bakınız 3.8. alt bölümü, d ve e kısımları).

Kapital'in ilk üç bölümünün *açıklaması* olarak yukarıdaki anlatım, Marx'ın tarif ettiği "basit dolaşımı" yanlış değerlendirmektedir. Marx bu kavramdan, bütün bir ekonomiyi belirleyen toplumsal bir etkileşim biçimi olarak meta ve paranın dolaşımını anlamaktadır; ancak kısıtlı ve sınırlanmış bir açıdan: Marx para ve metayı, sermayenin varlığından soyutlar. Burada Marx, geçmişte var olan kapitalizm öncesi ilişkileri analiz etmez, aksine kapitalist güncel koşulları (*Kapital*'in yukarıda vurgulanan ilk cümlesi bunu ortaya koyar), sermayeyi dikkate almadan analiz etmektedir. Sermayenin dikkate alınmaması ne teorisyenin keyfî bir davranışı ne de didaktik bir anlayıştır. Bu soyutlamada, gerçekliğin belirli bir veçhesi ifade edilir: basit dolaşım, "burjuva toplumunun yüzeyinde mevcut olarak görünür" (*Grundrisse*, *MECW*, 28:186); bu ekonomi, tüm niyetler ve amaçlar için yalnızca satış ve satın almadan ibaretmiş gibidir.

İlk bakışta ekonomi üç büyük ve ayrı alana bölünmüş gibi görünür:

1. *Üretim alanı*: Hizmetlerin verildiği, malların üretildiği, teknolojik olanakla ilgili düzey.
2. *Dolaşım alanı*: Mallar ve hizmetlerin genellikle doğrudan değil, para karşılığında mübadele edildiği alan.

3. *Tüketim alanı*: Mallar ve hizmetlerin hem bireyler tarafından yaşamsal amaçlarla (yiyecek, giyecek vb.) hem de daha fazla ürün üretmek için, üretim sürecinde üretim aracı olarak (makine ya da ham madde gibi) tüketildiği alan.

Süreçte, tüketim alanının yalnızca tüketicilerin ihtiyaçları ile üretim alanının ise salt teknik olanaklarla ilgili olduğu, böylece yalnızca dolaşım alanının ekonomik aktivitenin gerçek alanı olduğu yönünde bir algı oluşmaktadır.

Ekonomiyi dolaşım alanına indirgemenin önemli sonuçları vardır. Dolaşım alanı yalnızca satın alma, satış ve ilgili işlemlerle ilişkilendirilir. Bu nedenle dolaşım alanı –en azından prensipte– insanların bir diğeriyle eşit ve özgür işbirlikçiler olarak karşılaştığı ve metalar eşit değerlerle mübadele edildiği ölçüde, hiç kimsenin dolandırılmadığı, soyulmadığı veya sömürülmediği bir yerdir. Eğer insanlar gerçekte o kadar da eşit değillerse, örneğin biri çok kazanırken diğeri az kazanıyorsa, bu durum üzücü bir durum olabilir ancak "piyasa ekonomisinin" aleyhine bir durum olarak görülemez. Sahiplikte eşitsizlik, piyasa ekonomisine övgüler düzen pek çok liberal teoride gerçek bir teorik ilgiden mahrumdur. Bu tarz eşitsizlikler, satma ve satın alma süreci bağlamında konu dışı oldukları için, piyasa ekonomisi açısından, örneğin, mübadeleye katılanların maddi zayıflıkları olarak değerlendirilir. Bu perspektiften "piyasa", malların dağıtımı ve ihtiyaçların tatmini açısından yansız bir varlık, neye, nerede ve ne miktarda ihtiyaç duyulduğu hususunda bilgi iletimi açısından da etkin (ve hiçbir şekilde bürokratik olmayan) bir kurum olarak görünür. Bu perspektife göre, eğer "piyasa" olarak adlandırılan bu kurum o kadar da başarılı işlemiyorsa, bu yalnızca karşılaşılan talihsiz gelip geçici durumlar veya devlet tarafından giderilmesi gereken dışsal kargaşaların bir sonucu olabilir. Böylesi bir piyasa coşkusu sadece (hemen hemen)

tüm iktisat ders kitaplarında tartışmasız bir gerçek olarak sunulmakla kalmaz, üniversite iktisat bölümleri ve günlük büyük gazetelerin iş dünyası sayfaları da bu piyasa coşkusunun etkisindedir. 1989'dan sonra bu yaklaşım değişik biçimler altında birçok eski solcu tarafından da benimsendi. Piyasa ve sermaye bazen, tümüyle karşıt güçler olarak, kıyaslanmak amacıyla yan yana bile getirildi. Buna bağlı olarak gerek "piyasanın" faydalı etkilerinin hayata geçmesine yardımcı olmak için büyük şirketlerin güçlerini sınırlama talebi biçiminde, gerekse de kapitalist işletmelerin yerini alacak olan, "piyasada" birbirleriyle rekabet eden işçi kooperatiflerine dayalı "piyasa sosyalizmi" biçiminde politik çıkarımlar üretildi.

Bu nedenle piyasa ve sermaye arasında salt dışsal gevşek bir ilişki mi, yoksa bu ikisi arasında içsel ve zorunlu bir bağ mı olduğu sadece akademik bir soru değildir. Aksine, verilecek yanıtların dolaysız politik sonuçları olacaktır.

Eğer *Kapital*'in ilk üç bölümünde tarif edilen para ve metaların dolaşımı müstakil ve sermayeden bağımsız bir şey değilse (basit dolaşımı tanımlarken Marx'ın "yüzey" kavramını kullanarak ifade ettiği gibi), o takdirde bu bağımlılık kendini hissettirmek zorundadır. Meta ve para arasındaki ilişkiye oldukça benzer bir biçimde, para ve sermaye arasındaki içsel ve zorunlu bağ ortaya konmak zorundadır.

Kısaca para ve metanın serimlenmesi sürecindeki üç ana adımı yineleyelim:

1. Meta analiz edildi. O, kendini ikili bir doğaya sahip olarak ortaya koyar: kullanım değeri ve değer olarak. Metanın değer-nesnelliği özel bir şeye dönüşür: O tekil bir metaya içkin olmayan ancak sadece mübadele edilen metaların *ortak* özelliği olarak var olan tamamen toplumsal bir niteliktir (bu nedenle "hayalî" değerinden söz edilir).

2. Bu hayalî değerin maddileşmesi için, kendisini *bağımsız* bir biçimde ifade etmesi gerekir. Bunu ancak parada yapabilir. Para bu nedenle metalar dünyasına bir ek veya sırf yardımcı bir şey değildir; para, metaların değerini ifade etmek için, metaların birbirleriyle değerler olarak kapsamlı bir şekilde ilişki kurması için zorunludur (bu nedenle Marx'ın değer teorisi "parasal değer teorisi" karakterindedir). Bu aynı zamanda meta üretimi ve paranın ayrılamazlığı anlamına da gelmektedir. Bazı sosyalist düşüncelerde olduğu gibi kimse özel meta üretimi sürerken parayı ortadan kaldıramaz.
3. Para, bağımsız değer ifadesidir ancak gerek değer ölçüsü olarak ve gerekse de dolaşım aracı olarak öyleymiş gibi görünmez; para burada sadece bir yardımcı olarak görev yapar. Para sadece değer büyüklüğü ve dolaşım aracının (para olarak paranın) birliği olarak değerin bağımsız ifadesi hâlini alır. Para, sadece bir görünüp bir kaybolan (dolaşım aracı örneğindeki gibi) ya da maddi olarak var olmak zorunda bile olmayan (değer ölçüsü örneğindeki gibi) bir aracı değildir, para artık kendi içinde bir şey hâline gelir: Sadece *değer* değil, elde tutulan ve çoğaltılan sürekli ve *bağımsız* bir değer ifadesidir.

Bununla birlikte gömüleme örneğinin de gösterdiği gibi, paranın bağımsızlığı ve kalıcılığı sınırlıdır: Eğer para dolaşımdan gömüleme amacıyla çekilirse, nihayetinde faydasız bir nesne hâline gelecektir. Ancak dolaşıma sokulursa, yani metaları satın almak için kullanılırsa, değerin bağımsız ifadesi ortadan kaybolacaktır.

Basit dolaşımda para bağımsız ve kalıcı bir değer ifadesidir, ancak bu bağımsızlık ve kalıcılık görülebilir değildir. O basit dolaşım düzeyinde gerçekte mevcut olamaz. Eğer basit dolaşımda metaların varlığının, değerin bağımsız ifadesini (para) gerektirdiği ama değerin bu bağımsızlığının basit dolaşımda mevcut olamayacağı doğruysa, o takdirde basit dolaşım bağımsız bir şey olamaz. Aksine basit dolaşım, ilerleyen

sayfalarda gösterileceği gibi, altta yatan sürecin yani kapitalist değerlenme sürecinin bir sonucu ve onun bir momenti olarak var olmak durumundadır.

Eğer para gerçekten de kalıcı ve bağımsız bir değer ifadesi ise o takdirde dolaşım sürecine girmek zorundadır, o tek başına var olamaz – ama aynı zamanda, para, basit satın alma P-M ediminde olduğu gibi metanın takip eden tüketimi ile bağımsızlığını ve kalıcılığını da kaybedemez. Değerin bağımsızlığı ve kalıcılığı yalnızca, para, P-M-P hareketini tamamladığında sağlanır. Ancak bu hareket –metanın satın alınması ve akabinde aynı para miktarına satılması-- herhangi bir avantaj sağlamaz. Avantaj yalnızca P-M-P′ hareketinde, P′ > P ise sağlanacaktır. Bu harekette (Marx bu hareketi "sermayenin genel formülü" olarak tanımlar) para yalnızca bağımsız biçimini sürdürmekle kalmaz, aynı zamanda kendini çoğaltır, böylece para gerçekten de bütün sürecin amacı hâline gelir. Değerin bağımsız biçimi, sonunda kendi uygun ve yeterli ifadesini sadece sermaye olarak bulur ya da başka bir ifadeyle, değerin sürekli varlığı, bütün ekonomiyi kuşatması, sadece değer P-M-P′ şeklindeki sermaye hareketini gerçekleştirdiği zaman mümkün olur. P-M-P′ hareketi ile basit dolaşım alanından çıkarız; artık bu hareketin özünü ve gerekli koşullarını incelemek durumundayız.[20]

4.2. Değerin "Esrarlı Niteliği": P-M-P′

İlk olarak 2.2. alt bölümünde, paranın farklı işlevleri tartışması esnasında dikkatimizi çeken M-P-M dizgesine bir kere daha bir göz atalım. Meta üreticisi metayı M, belirli bir kullanım değeriyle üretir, sonra bu metayı satar ve kazandığı parayı farklı bir kullanım değerine sahip başka bir metayı satın almak için kullanır. Para kati suretle harcanır; sürecin amacı bu ikinci

metanın tüketimidir. Bütün bu sürecin ölçüsü üreticilerin ihtiyaçları tarafından belirlenir ve süreç onların bu ihtiyaçlarının tatmini ile sonuçlanır.

Şimdi de P-M-P dizgesine bir bakalım. Bu dizge de M-P-M ile benzer unsurlardan oluşur, ancak sıralama farklıdır: Bu kez bir meta, sonrasında satmak için satın alınır. Para bu sürecin hem başlangıç noktası hem de bitiş noktasıdır. Bu iki para miktarı niteliksel olarak değil, sadece niceliksel olarak birbirlerinden farklıdır. Dolaşım sadece eğer dizgenin sonundaki para miktarı, dizgenin başındaki para miktarından daha fazlaysa bir avantaj sağlayacaktır, diğer bir deyişle P-M-P′ döngüsünde P′>P olduğu zaman. Artık bütün bu sürecin amacı başlangıçtaki para miktarında niceliksel bir artıştır. Bu para M-P-M dizgesinde olduğu gibi harcanmaz; aksine *genişletilir*. Para yalnızca, sonrasında daha fazlasını elde etmek için elden çıkarılır.

Hareketi gerçekleştiren değer toplamı *sermayedir*. Salt bir değer toplamının kendisi, ister para biçiminde, isterse meta biçiminde olsun henüz sermaye değildir. Tekil bir mübadele edimi de belirli bir değer toplamını sermaye hâline getirmez. Yalnızca çeşitli mübadele süreçlerinin başlangıçtaki değer toplamını artırma amacı ile birleşmesi bize tipik bir *sermaye hareketini* verir: Sermaye yalnızca değer değildir, o daha ziyade P-M-P′ hareketini gerçekleştiren değer toplamı anlamında, kendini değerleyen bir değerdir. Değer artışı, sermayenin bu hareketi ile Marx'ın *artık değer* olarak ifade ettiği P′ ile P arasındaki farkla elde edilir. Klasik ekonomi politikte ve modern iktisat teorisinde böylesi bir kavram mevcut değildir. Daha sonra göreceğimiz gibi, artık değer yalnızca kâr ya da kazancın diğer bir adı değil, daha farklı bir şeydir. Ancak şimdilik bu fark ile ilgilenmemiz gerekmiyor (kârın kati bir anlamı için 7. bölüme, girişim kârının anlamı için 8. bölüme bakınız).

Sermaye hareketinin tek amacı başlangıçta yatırılan değer toplamını artırmaktır. Ancak bu salt niceliksel artış ne ölçü (neden %20'lik bir artış yeterli görülürken, %10'luk bir artış yetersiz bulunuyor?) ne de sınır (neden süreç tek bir hareketten ya da böylesi on hareketten sonra sona ermeli?) tanımaktadır. Dolaşım alanının dışında bir amacı olan ve ölçüsünü ihtiyaçta, sınırını ise bu ihtiyaçların tatmininde bulan basit meta dolaşımından, M-P-M, (ihtiyaçları karşılamak için kullanım değeri edinimi) farklı olarak, sermaye hareketi *sınırsız, duraksız, kendinde bir amaçtır.*

Meta üretimi sermayeden soyutlanarak düşünülürse, meta üretimi ve mübadelesinin amacının genel olarak ihtiyaçların tatmini olduğu düşünülebilir. Herkes diğerlerinin ihtiyaçlarını tatmin edecek bir meta üreterek kendi ihtiyaçlarını tatmin eder. Bu meta daha sonra, ihtiyacı karşılamak için, bir meta satın alacak para karşılığında değiştirilir. Burjuva iktisadı (klasik ekonomi politik ve modern iktisadın her ikisi de) meta üretimini bu şekilde kavramaktadır.

Kapitalist meta üretimi (meta üretiminin genelleşmesi tarihsel olarak ilk defa kapitalist koşullar altında meydana gelmiştir) ise ihtiyaçların giderilmesine değil, değerin değerlenmesine yöneliktir. İhtiyaçların tatmini, sermayenin değerlenmesi ile örtüştüğü ölçüde bir yan ürün olarak gerçekleşir. Kapitalist üretimin *amacı* ihtiyaçların tatmini değil, artık değerdir.

Buraya kadar *kapitalist*lerden değil, *sermaye*den bahsettik. Belirtmek gerekir ki, büyük bir miktar değer toplamına sahip olan biri, henüz bir kapitalist olarak değerlendirilemez; ancak elindeki değer toplamını sermaye olarak elden çıkaran biri, *kendi içinde* öznel bir amaç olarak sermaye *hareket*ini gerçekleştirdiğinde bir kapitalist olur:

> Ancak soyut zenginliğe gittikçe artan miktarlarda sahip olma isteği, para sahibinin işlemlerinin biricik dürtüsü olduğu ölçüde, bu kimse kapitalist veya kişileşmiş, irade ve bilinçle yüklü sermaye olarak işlev görür. *Demek oluyor ki, kullanım değerine asla kapitalistin dolaysız amacı gözüyle bakılamaz. Aynı şekilde, tek bir kez elde edilen kâr değil, yalnızca dur durak bilmeyen kâr sağlama hareketi önemlidir. (Kapital, 1:157;* vurgu eklenmiştir.)

Kişi bu nedenle ancak davranışlarının sermayenin mantığını (sınırsız ve sürekli değerlenme) izlemesi anlamında "kişileşmiş sermaye" olduğu zaman bir kapitalist olur, bunun için kişinin illaki sermaye *sahibi* olması gerekmez. Takip eden bölümde kapitalist, yalnızca bu anlamda, yani kişileşmiş sermaye olarak kullanılmıştır.

Kapitalistler, "iktisadi ilişkilerin kişileşmeleri" veya "iktisadi karakter maskeleri"dir (*Kapital*, 1:94).[21] Bu durum, meta sahiplerinin davranışlarına ilişkin gözlediklerimize benzer (bkz. alt bölüm 3.2. ve 3.6.): Kişi, davranışları belirli bir rasyonaliteyi izlediği ölçüde, bir meta sahibi ya da kapitalist gibi davranır. Bu rasyonalite, iktisadi sürecin biçim belirleniminin bir sonucudur (sırasıyla meta veya sermayenin iktisadi biçim belirlenimi). İnsanların davranışı bu özgül rasyonaliteye uydukça, onlar verili olan bu iktisadi biçim belirleyicisini yeniden üretirler. Marx'ın sunuşunda, iktisadi biçim belirlenimi, insanların davranışları ele alınmadan önce analiz edilmelidir.

Bir para sahibi, sermayenin değerlenmesinin yanı sıra başka amaçlar da güdebilir; ancak bu durumda, artık münhasıran bir kapitalist olarak eylemde bulunmaz. Bireysel kapitalistin sürekli olarak kârını artırma çabası "açgözlülük" gibi herhangi bir psikolojik saikle gerçekleştirilmez. Bu gibi bir davranış, kapitalistler arasındaki rekabetçi savaşımın bir *zorlama*sıdır. Bireysel kapitalist, bir kapitalist olarak kalmak istediği ölçüde, büyük

miktar bir sermaye az miktarda bir toplam getiri sağladığında, kişisel tüketimindeki artışı karşılamak için değil, asıl olarak üretim tesislerini modernize etmek veya eskisine artık talep olmadığında yeni ürünler üretmek için artan getiriye gereksinim duyar. Eğer bir kapitalist, modernizasyona ya da değişime gitmezse kısa bir zaman sonra iflas edecektir. 5.2. alt bölümünde bu *rekabetin zorlayıcı yasalarına* geri dönülecektir.

Zamanla kapitalistin dışsal görünüş biçimi bazı değişiklikler geçirdi. 19. yüzyılın kendi işini yöneten ve nadiren bir aile hanedanı kurmamış olan "serbest girişimci"si, 20. yüzyılda büyük oranda, en azından büyük işletmelerde, yerlerini, yönettikleri şirkette nispeten küçük bir miktar hisseye sahip olan "yöneticiye" bıraktı. Her ikisi de Marx'ın kullandığı anlamda, yani sermayenin kişileşmesi anlamında *kapitalist*tir. Her ikisi de belirli bir miktar değer toplamını sermaye olarak kullanır.

Eğer kapitalist salt sermayenin mantığını sergiliyorsa, o takdirde kendini değerleyen değer, yani sürecin öznesi kapitalistten ziyade sermaye olacaktır. Marx bu bakımdan sermayeyi, "otomatik özne" olarak değerlendirir (1:158), paradoks şu cümlede açık hâle getirilir: Sermaye bir yandan bir otomattır, cansız bir şeydir, diğer yandan da bir "özne" olarak bütün sürecin belirleyicisidir.

Değerlenme sürecinde "aktif özne" (*übergreifendes Subjekt*) (*Kapital*, 1:158) olarak değer, bağımsız bir biçime ihtiyaç duyar ve onu parada bulur. Para bu nedenle değerlenme sürecinin başlangıç ve varış noktasıdır.

Para basit dolaşım sürecinde yetersiz olmasına rağmen, bağımsız bir değer biçimiydi. Sermaye olarak (tekrar edersek: Sermaye kendi içinde ne para ne de meta olarak alınamaz, o daha ziyade sınırsız ve duraksız bir değer artışı hareketidir, P-M-P') değer sadece *bağımsız* bir biçime sahip değildir,

o artık "*kendi sürecinden geçen*, kendiliğinden hareket eden töz"dür, olağan dışı bir gücü haiz oldukça garip bir öznedir:

> Aslında, değer burada bir sürecin öznesi olur; bu süreçte para ve meta biçimlerinin durmadan birbirlerinin yerine geçmesiyle bizzat kendi büyüklüğünü değiştirir... Böylece değer, değer olduğu için kendine değer katmak gibi bir "esrarlı nitelik" kazanmış olur (*Kapital*, 1:158).

Sanki değer kendi kendini artırabilir gibi *görünür* (bazı bankalar bu yanılgının bir işareti olarak şu reklam sloganını kullanır: "Paranız sizin için çalışsın"). Şimdi bu "esrarlı nitelik" neye dayanmaktadır onu inceleyelim.

4.3. Sınıfsal İlişkiler: "İkili Anlamda Özgür" İşçi

Şu ana kadar sermayenin ne olduğunu yalnızca biçimsel olarak saptadık: P-M-P′ hareketini gerçekleştiren, kendini değerleyen değer toplamı. Ancak bu hareketin nasıl *mümkün* olduğu ya da diğer bir deyişle *artık değerin nereden geldiği* sorusu hâlen ortada durmaktadır.

Dolaşım alanı içinde değerlenme ancak meta, M, değerinden düşük olarak satın alınırsa veya değerinin üstünde satılırsa mümkün olabilir. Bu durumda baştaki değer toplamı artırılabilir, ancak bir kapitalistin kazancı yalnızca diğer bir kapitalistin aynı miktarda kaybıyla mümkün olur. Bir bütün olarak toplum düzeyinde bakıldığında değer toplamı değişmez; değer, basitçe yeniden dağıtılmıştır, sanki bir aşırma söz konusudur.

Kapitalist kâr bu noktadan bakıldığında meta üretim yasalarının bir *ihlali* olarak açıklanabilir. Meta üretim ve dolaşımının normal koşullarını varsayarsak, o takdirde "eşdeğerlerin mübadelesi" söz konusudur: Birbirleriyle mübadele edilen metalar aynı değer büyüklüğüne sahiptir, fiyat, metanın değer büyük-

lüğü ile uyumludur ve kazara değerden daha büyük ya da daha küçük bir büyüklük ifade etmez; metalar "gerçek değerleriyle" mübadele edilir. Eğer kapitalist meta üretimi için "artık değer" bir istisna değil de normal bir olay ise o zaman onun varlığı "eşdeğer mübadele" varsayımı altında açıklanabilir olmalıdır, Marx'ın yönelttiği soru da tam olarak budur.

Marx'ın usavurması şöyle özetlenebilir: Eğer eşdeğer mübadele varsayılıyorsa, o zaman artık değer, ne ilk dolaşım hareketi olan P-M'de ne de ikinci dolaşım hareketi olan M-P′ hareketinde, yani dolaşımda oluşturulamaz. Değişim bu iki hareket arasında bir yerde gerçekleşmelidir. Ancak dolaşım alanı dışında, satın alınan metanın kullanım değeri yalnızca tüketilir. Bu nedenle para sahibi piyasada, *kullanım değeri değer kaynağı olma niteliğinde olan* bir meta bulmak zorundadır ki, bu metanın kullanımı kendi maliyetinden daha fazla değer yaratsın.

Böylesi özel bir meta vardır. Bu meta *emek-gücü* olarak adlandırılır. Emek-gücü kavramı insanın emek uygulama *kapasitesine* işaret eder ve meta üretim koşulları altında emek harcanması bir değer kaynağı olabilir. Eğer kişi emek-gücünü satarsa, o zaman bu kapasitesi bir süreliğine bir başkasına bırakılmış olur. Emek-gücünü satma durumunda, kişinin kendisi satılık değildir (bir köle hâline gelmez), ancak durum emeğin satılması da değildir. Emek, emek-gücünün *uygulanması*dır. Emeğin kendisinin değil sadece *emek kapasitesi*nin satılması, diğer şeylerin yanı sıra ham maddelere geçici olarak ulaşılamadığı ve para sahibinin satın almış olduğu emek-gücünü kullanamadığı durum tarafından da ortaya konur.

Para sahibinin *bir meta olarak* emek-gücü ile piyasada karşı karşıya gelmesi tabii bir olay değildir. Bunun gerçekleşmesi için iki koşulun sağlanmış olması gerekir. İlki kendi emek-güçleri-

nin *özgür sahipleri* olarak hareket eden ve bu nedenle de onu satabilecek durumda olan insanların bulunması zorunluluğudur. Bir köle ya da bir serf tam da bu nedenle böylesi bir pozisyona sahip değildir, çünkü emek-güçlerini satanlar *hukuki olarak özgür insanlar* olmak zorundadır.

Ancak bu insanlar kendi üretim araçlarına sahip olurlarsa ve kendi metalarını üretip satabilirlerse veya kendi emek ürünleri ile geçinebilirlerse o takdirde büyük ihtimalle emek-güçlerini satmayacaklardır. Emek-güçlerini yalnızca, eğer kendi üretim araçlarına sahip değillerse ve bu nedenle sadece hukuki olarak özgür değil, maddi *mülkiyet*ten de özgür durumdaysalar satmaya *zorlanırlar*. Bu da ikinci koşulu oluşturacaktır. Bu nedenle onlar gerçekte emek-güçlerine bir meta gibi davranırlar. Bu ikili anlamda "özgür" işçinin varlığı, kapitalist üretimin zorunlu bir toplumsal ön koşuludur.

Bu nedenle kapitalist üretim tarzının temelinde *toplumsal sınıflar arasındaki özgül bir ilişki* yatmaktadır: Bir yanda bir *mülkiyet sahipleri sınıfı* olmak zorundadır (para ve üretim araçlarının sahipleri), diğer yanda *büyük oranda mülksüz ancak hukuki olarak özgür işçiler*. Toplumsal sınıflar arasındaki bu ilişki ekseriyetle Marx'ın sermayeden değil de *sermaye-ilişkisi*nden bahsettiği zaman kastettiği şeydir.

Marx "sınıfları", tam ve gelişkin bir "sınıf teorisi" ortaya koymaksızın ele almıştır.[22] Sınıf kavramı basitçe toplumsal üretim sürecindeki konumlara referans vermektedir, bu durumda sırasıyla üretim araçlarının sahibi olanlar ve bu sahiplikten dışlananları işaret eder. Bununla birlikte Marx, toplumsal pozisyonlarına göre tanımlanan bu sınıfların üyelerinin otomatik olarak ortak bir "sınıf bilincine" sahip olduğunu ya da ortak bir "sınıfsal hareket" göstereceklerini varsaymamıştır. Serimlemenin bu düzeyinde "sınıf" tamamen *yapısal* bir kategoridir:

Daha fazla bir anlamı olup olmadığının her somut bağlamda ayrıca incelenmesi gerekir. Modern sosyoloji –Marx'ın aksine– kapitalizmde sınıflı toplumun sonu iddiasını ortaya attığında genellikle kanıt olarak sınıf bilincinin yokluğu, yukarıya doğru hareketlilik olasılığı veya toplumun "bireyselleşme"sine atıf yapmaktadır.[23] Böylelikle aslında modern sosyoloji, Marx'ın *Kapital*'de yapısal sınıf kavramına işaret ederken hiç de kullanmamış olduğu bir ölçüt kullanmış olur. Bununla birlikte geleneksel "Marksist dünya görüşü" genellikle yapısal olarak ortak bir toplumsal pozisyona sahip olmaktan kaynaklanan, ortak bir sınıf bilinci resmetti ve ortak bir toplumsal fail varsaymaya yöneldi. Böylece "sınıfsal düzen" toplumsal sınıflar arasında *yapısal* bir ilişki olarak düşünülmek yerine, bir sınıfın iradesini diğer sınıfa dayattığı *tasarlanmış bir ilişki* olarak düşünüldü.

Sınıf ilişkisinin açık varlığı –bir yandan para ve üretim araçları sahipleri, diğer yanda mülkiyetten yoksun ama hukuken özgür işçiler– hiçbir şekilde "doğal" bir şey değil daha ziyade *tarihsel gelişme*nin bir sonucudur. Bu tarihsel gelişme kapitalizmin *tarih öncesi*ne aittir. Kapitalizmin asli yapılarının analizi ile devam edebilmek için bu tarih öncesi sürecin sonuçlarını veri olarak almak yeterlidir. Bundan dolayı işçinin ikili anlamda "özgür" olarak ortaya çıktığı tarihsel süreç *Kapital*'in birinci cildinin sonunda "İlk Birikim" başlığı altında anlatılmıştır. İngiltere'yi örnek olarak kullanarak Marx, bu sürecin hiç de piyasadan kaynaklanmadığını aksine bilfiil devlet tarafından desteklenen, yoğun şiddet içeren, kanlı bir süreç olduğunu göstermiştir (bu sürece 1.1. ve 1.2. alt bölümlerinde değinmiştik). Bununla birlikte "ilk birikim" tarihsel olarak münferit bir süreç değildir: Kapitalizmin küresel ölçüde yayılma sürecinde benzer gelişmeler meydana gelmektedir.

4.4. Emek-Gücü Metasının Değeri, Artık Değer ve Sömürü

Artık değerin oluşumunu anlamak için –eşdeğerlerin mübadelesine rağmen– emek gücü olarak adlandırılan metayı daha detaylı olarak ele almak zorundayız. Diğer tüm metalar gibi emek gücü de bir kullanım değeri ve bir değere sahiptir. Emek gücünün *kullanım değeri* onun tatbikinden, diğer bir deyişle emeğin kendisinden ibarettir. Emeğin harcanması yeni değer yaratır ancak bu değer, mübadele ediminden önce ancak tahmin edilebilir. Harcanan emeğin ne ölçüde değer yarattığı gerçekte mübadele sırasında meydana gelen indirgemeyle belirlenir (bkz. 3.3. alt bölümü).

Marx emek-gücünün değerinin "diğer tüm metalar gibi üretimi ve yeniden üretimi için gerekli emek zaman tarafından belirlendiğini düşünür". Herkes sadece yiyecek, giyecek, barınak vb. değil en geniş anlamda sahibi olduğu geçim araçları setinin idamesini ister. Marx bu nedenle şu sonuca varmıştır: "*emek gücünün değeri, sahibinin varlığını sürdürmesi için gerekli olan geçim araçlarının değeridir*" (*Kapital*, 1:173, vurgu eklenmiştir).

Sermaye ilişkisinin süregiden varlığı, emek gücünün piyasaya satılmak için sürekli olarak arzını gerektirir. Emek gücünün değeri çocuklarının eğitim masrafları dâhil işçinin ailesinin tümü için gerekli olan masrafları kapsamak zorundadır.

Eğer toplumsal olarak hâkim yapı, erkeğin kendisini piyasada ücretli emekçi olarak kiraladığı, kadının ise emeğin yeniden üretimini üstlendiği geleneksel çekirdek aile formunda ise, (erkeğin) emek gücünün değeri yeniden üretimin maliyetini de içermek zorundadır. Aksine, olağan durum iki kişinin de çalışması ise, bu durum emek gücünün değerini de etkiler: Yeniden üretim maliyetleri artar çünkü yeniden üretimde kullanılan emeğin bir kısmı artık hane içinde gerçekleşmez. Onun yerine

benzer ürün ve hizmetler satın alınmak ya da devlet tarafından sağlanmak zorundadır ki bu ikinci durumun finansmanı daha yüksek vergileri gerektirir. Bir aile için yeniden üretimin maliyeti artık *tekil* bir emek-gücü tarafından değil, *her iki* emek-gücünün değer toplamı tarafından karşılanır. Böylece bireysel emek gücünün değeri –yeniden üretim maliyetinin artmasına rağmen– azalma eğilimi gösterecektir.

Diğer metalar gibi (bkz. 3.7. alt bölümü) emek gücünün *fiyat değişiklikleri* de her zaman değerdeki bir değişimi ifade etmez, bu metanın satışı esnasında, satış için ortamın elverişli olup olmamasının etkisini de yansıtabilir (emek gücünde geçici bir kıtlık ya da fazla). Emek gücünün değerindeki gerçek *değişim* iki nedenden kaynaklanabilir: Emekçinin yeniden üretimi için gerekli olan geçim araçlarının değerindeki bir değişim ya da emekçinin yeniden üretimi için zorunlu olan geçim araçları kapsamındaki bir *artış*. *Gerekli geçim araçları*nın boyutu, farklı ülkeler ve farklı tarihsel dönemler için farklılaşır ve işçilerin neyi bir gereksinim olarak ortaya koyabildikleri ile birlikte normal bir yaşam sürmek için neyin zorunlu gereksinim olduğuna yönelik kabule bağlıdır. Kapitalistler işçilerin ortaya koyduğu talepleri istekli bir şekilde kabul etmeyecekleri için, emek gücünün değerini belirleyen şey, bu taleplerin kabul edilip edilmeyeceğini belirleyen, işçiler ve kapitalistler arasındaki *sınıf mücadelesi*dir. Bu bağlamda Marx, diğer metalar için geçerli olmayan yalnızca emek gücünün değerinin belirlenmesinde söz konusu olan bir dinamik olarak "tarihsel ve manevi unsur"dan söz eder (*Kapital* 1:173).[24]

Diğer yandan emek gücü ile diğer metalar arasında Marx'ın ele almadığı başka bir fark daha vardır. Normal bir meta üretiminde kullanılan üretim araçlarının değeri, bu üretim araçlarından tamamlanmış bir ürün yaratan emek tarafından eklenen

yeni değer ile birlikte, o metanın değerinin bir parçasını oluşturur. Bu durum emek-gücü için geçerli değildir: Onun değeri yalnızca piyasadan satın alınmak zorunda olunan geçim araçlarının değeri tarafından belirlenir. Hane içinde asıl olarak kadınlar tarafından sağlanan yeniden üretim emeği (ev işleri, çocuk bakımı), emek-gücünün değerinin bir parçasını oluşturmaz. Bu noktada feminist yazarlar Marx'a ekonomi politiğin eleştirisini de bir "kör nokta" olduğu yönünde bir suçlama yöneltmişlerdir (örneğin Claudia van Werlhof'un 1978 tarihli programatik denemesi). Ancak yanlış olan Marx'ın emek-gücünün değerinin belirlenmesine yönelik tespitleri değil –Marx emek gücünün değerinin belirlenmesinin kapitalizm altında nasıl göründüğünün bir açıklamasını verir–, Marx'ın, değerin bu belirleniminin farklılığını vurgulamaması, onun yerine bunun diğer tüm metaların değer belirlenimi ile uyumluluğunu kanıtlamaya çalışmasıdır.

Kapitalizmde emek-gücünün değerinin bu özel belirlenimi gereklidir: Eğer işçiler piyasada satın almak zorunda oldukları geçim araçlarının değerinden önemli ölçüde yüksek bir değer elde etselerdi, uzun vadede mülksüz kalmazlardı ve en azından kendi emek-güçlerini satma zorunluluğundan kısmen azade olurlardı. Emek gücünün değerinin, yeniden üretimin maliyeti ile sınırlanması kapitalizmin işlevsel bir gerekliliğidir, ancak bu sınırlama hiçbir biçimde doğal ya da kaçınılmaz değildir. İyi örgütlenmiş bir işçi sınıfının, emek mücadelesinin araçlarını kullanarak önemli miktarda yüksek ücretler alabilmesi de bütünüyle akla uygun bir durumdur. Emek gücünün değerine yönelik bu sınırlamanın, kapitalist birikim sürecinde her şeye rağmen otomatik olarak nasıl işlediği 5.6. alt bölümünde gösterilecektir.

Emek gücünün (günlük) değeri (emek gücünün günlük yeniden üretimi için ortalama olarak gerekli olan değer toplamı)

ile bireysel işçinin normal koşullar altında bir günde üretebildiği yeni değer arasındaki fark tam olarak yukarıda P-M-P′ gösteriminde işaret edilen artık değere tekabül etmektedir. Emek-gücünün günlük değerinin (emek gücünün yeniden üretilmesi için *gereken* değer), emek gücü kullanılarak bir gün içinde *yaratılabilen* değerden (emek-gücünün harcanması yoluyla) daha düşük olması, yeni değer yaratacak değerin "esrarlı niteliğinin" temelidir.

Emek-gücünün (günlük) değeri bu nedenle, emek-gücünün (günlük) kullanımı yoluyla yaratılan yeni değerin sadece bir kısmını oluşturur. Örneğin, belirli bir değer toplamı sekiz saatlik bir iş günü boyunca emek-gücünün harcanması ile yaratılsın[25], bu durumda bu yeni yaratılan değer, emek gücünün değeri ve artık olarak ikiye ayrılır. Eğer emek gücünün günlük değeri, sekiz saatlik iş gününde yaratılan değerin 3/8'i kadar ise, o hâlde emek gücünün değerinin üç saatte, artık değerin ise beş saatte üretildiği söylenebilir. Marx bu nedenle ilk üç saati "gerekli" emek zaman (emek-gücünün değerinin yeniden üretimi için gereken zaman), kalan beş saati ise artık emek zaman (işçinin kendi emek-gücünün yeniden üretimi için gerekenin ötesinde çalıştığı emek zaman) olarak adlandırır. Çünkü örneğimizde işçiler ödeme olarak ilk üç saatte üretilen değeri alırlar, Marx bu gerekli emek zamandan "ödenmiş emek", kapitalistin artık değer biçiminde el koyduğu artık emek zamandan ise "ödenmemiş emek" olarak bahseder.

Bireysel işçinin kendi emeği yoluyla ürettiği değerden, kapitaliste göre daha az değer elde etmesi olgusunu Marx *"sömürü"* –pek çok bakımdan yanlış anlaşılabilir bir kavram– olarak nitelendirir.

Sömürü kavramı özellikle düşük ücretler ya da kötü çalışma koşullarını ima etmez. Sömürü kavramı, aldıkları ücretin

yüksek ya da düşük veya çalışma koşullarının iyi ya da kötü olmasından bağımsız olarak, yalnız ve yalnız üreticilerin kendi yarattıkları yeni değerin sadece bir kısmını alabilmeleri olgusuna işaret eder.

Sömürü –yaygın düşüncenin aksine ve pek çok "Marksist"in buna uygun düşen açıklamalarına rağmen– ahlaki bir kategori de değildir. Sorun işçilerden "gerçekte" onlara ait bir şeyin alınması ve bu alma ediminin ahlaken kınanması gereken bir şey olması değildir. "Ödenmiş" ve "ödenmemiş" emeğe yapılan vurgu da harcanan "tüm" emeğin karşılanmasını savunmayı kastetmemektedir.[26] Aksine: Marx –meta mübadelesi yasaları gereği– emek gücü metasını satanların, kendi metalarının karşılığını tam olarak aldıklarını vurgular. Bunu satın alanların, bu metanın kullanım değerinden belirli bir avantaj elde etmeleri artık bu metayı satanın konusu değildir. Marx bu durumu yağ satıcısı ile karşılaştırır: Satıcı yağın değerinde bir ödeme alır, ancak yağın kullanım değeri için ilave olarak herhangi bir şey almaz (*Kapital*, 1:196). "Sömürü" ve "ödenmemiş emeğin" varlığı, meta mübadelesi yasalarının *ihlal*inin değil aksine ona *riayet*in bir sonucudur. Eğer sömürü ortadan kaldırılmak istenirse, bu kapitalizm içinde mübadele ilişkilerinin reformu yoluyla başarılamaz, bunun tek yolu kapitalizmin ortadan kaldırılmasıdır.

4.5. Emeğin Değeri-Bir "Farazi İfade"

Değerlenme ödenmemiş emek zamana el konmasına dayanır: Kapitalist, işçilerin yarattığı ürünün değerini ödemez, yalnızca emek gücünün değerini öder. Ancak gündelik bilinç açısından ücretler tatbik edilen emeğin karşılığı olarak düşünülür: Kapitalist üretimin normal bir durumu olarak sömürü

görülebilir değildir. Sömürü yalnızca eğer ücretler "çok düşükse" meydana gelir zannedilir. Sanki ücret, *emek gücünün değeri* değil de *emeğin değerini* ifade edermiş gibi görülür.

Marx emeğin değeri kavramından "hayalî" ve" akla aykırı" bir ifade olarak bahseder (*Kapital*, 1:515, 518). Emek –daha net bir ifade ile soyut emek– değerin tözü ve onun içkin ölçüsüdür. Emek, değeri *yaratır* ancak kendisi bir değere sahip değildir. Eğer "emeğin değerinden" bahsedilirse ve sekiz saatlik iş gününün değer büyüklüğü sorulursa, şöyle bir cevap verilmelidir: Sekiz saatlik iş günü sekiz saatlik emek değerindedir, Marx bu önermeyi haklı bir biçimde "saçma" olarak tanımlamıştır (*Kapital*, 1:513)

Bununla birlikte "emeğin değeri" ifadesi sadece saçma bir ifade olmakla kalmaz. Marx emeğin değeri, toprağın değeri gibi "hayalî ifadelerin", "üretim ilişkilerinin kendisinden doğduğunu vurgular. Bunlar temel ilişkilerin görünüş biçimleri için bulunmuş kategorilerdir" (*Kapital*, 1:515).

Temel ilişki emek-gücünün değeridir ancak o, emeğin değeri olarak ücret biçiminde *görünür*. Temel ilişkilerin "ilk olarak bilim tarafından keşfedilmesi gerekirken", bu gibi görünüş biçimleri "dolaysız olarak ve kendiliklerinden, günlük hayatın düşünce biçimleri olarak yeniden üretilir" (*Kapital*, 1:520).

"Emeğin değeri" ters yüz edilmiş ve doğru olmayan bir kavramdır, ancak bilinçli bir çarpıtma sonucu oluşturulmamış, daha ziyade toplumsal ilişkilerden türemiştir. O, kapitalizm koşullarına tabi insanların bilincini yapılandıran "nesnel düşünce biçimleri"nden (*objektive Gedankenformen*) (*Kapital*, 1:86; bkz. 3.8, f bölümü) biridir. İşçinin bakış açısından, belirli bir miktar ücret elde edebilmek için sekiz saatlik iş günü doldurulmalıdır. Ücret bu emeğin bir karşılığı olarak görünür, bu yanılsama "zamana göre ücret" (çalışılan saate göre öde-

me) ve "parça başı ücret" (üretilen ürün sayısına göre ödeme) gibi alışıldık ücret biçimleri ile güçlendirilir. İlk örnekte sanki belirli bir zaman boyunca tatbik edilen emek, ikinci durumda ise tekil bir metanın üretimi için tatbik edilen emek karşılanmakta gibi görünür.

Kapitalistler de bu yanılgıya yakalanmışlardır. Bu, gerçekliğin, bütün taraflar nezdinde (iktisatçıların çoğunluğu ile birlikte) kabul edilen, "kendiliğinden" oluşan bir ters yüz hâlidir. Ücret, "emeğin değeri"nin karşılığı olarak anlaşıldığında, tüm emek ödenmiş emek olarak görülür. Artık değer, ödenmemiş emek görünmez. Gerçekliğin bu şekilde ters yüz edilmesinin geniş kapsamlı sonuçları vardır.

> Hem kapitalistin hem de işçinin hukuk konusundaki bütün düşünceleri, kapitalist üretim tarzının bütün gizemlileştirmeleri, bütün özgürlük yanılsamaları, bayağı iktisadın bütün özürcü laf ebelikleri, gerçek ilişkiyi görünmez kılan ve tam karşıtını gösteren bu görünüm biçimine dayanır. (*Kapital*, 1:518)

Ücret biçimi "Üçlü Formül"de zirvesine ulaşan sermaye ilişkisinin tüm diğer "gizemlileştirmelerine" zemin teşkil eder (bkz. 10. bölüm). Bu noktada not etmek gerekir ki, burjuva toplumunun *bütün* üyelerinin anlık bilincinin para ve metanın fetiş karakterine tabi kılınması gibi (bkz. 3.8. alt bölümü), işçiler *ve* kapitalistlerin her ikisi de ücret biçiminin gizemlileştirilmesine eşit derecede tabidir.[27] Kapitalist üretim tarzının yarattığı bu ters yüz oluşları ne yönetici sınıfı görür (bu sınıfın toplumsal ilişkilere bakışı bu nedenle sınırlıdır), ne de yönetilen ve sömürülen sınıf bu ters yüz oluşları anlayacak, imtiyazlı bir pozisyona sahiptir – geleneksel Marksistler tarafından çokça övülen "işçi sınıfı bakış açısı" burada yardımcı olmaz.

5

Kapitalist Üretim Süreci

5.1. Değişmeyen Sermaye ve Değişir Sermaye, Artık Değer Oranı, İş günü

Meta üreten emeğin ikili karakteri üçüncü bölümde gösterilmişti: somut, kullanım değeri üreten emek ve soyut, değer yaratan emek. *Kapitalist üretim süreci* de böylesi ikili bir karaktere sahiptir: Süreç, *emek süreci* (özgül bir kullanım değeri üreten) ve *değerlenme süreci*nin birliğidir.

Toplumsal biçim-belirlenimlerinden bağımsız, işlevsel aktivite (emek), emek nesnesi (emeğin üzerinde çalıştığı nesne) ve emek araçları (bu süreci mümkün kılan gereçler) arasında emek sürecinin unsurları olarak bir ayrım yapılabilir. Emek süreci insanlarla doğa arasında meydana gelen bir süreçtir. İnsanlar, doğaya müdahale ederken aynı zamanda kendilerini de değiştirir ve kapasitelerini geliştirirler. Ancak emek süreci hiçbir zaman salt bu saf biçimiyle gerçekleşmez. Emek süreci daima toplumsal olarak belirlenmiş biçimlerle ortaya çıkar: köle emeğine, feodal serflere, bağımsız zanaatçılara ya da kapitalizmde ücretli emeğe dayalı bir üretim süreci olarak.[28]

Kapitalist üretim süreci içerisinde, emek süreci iki ayırıcı nitelik arz eder: Birincisi, kapitalist üretim sürecinde emek sürecinin, kapitalistlerin (kişileşmiş sermaye olarak) denetimi altında seyretmesi iken, ikinci nokta emek sürecinin ürününün dolaysız üreticiye değil, kapitaliste ait olmasıdır. Kapitalist, emek-gücünü ve üretim araçlarını (emek nesneleri ve emek araçları) satın alır. Emek süreci bu nedenle kapitaliste ait olan şeyler arasında meydana gelen bir süreçtir. Sonuç olarak emek ürünü de kapitaliste aittir. Bu ürün bir kullanım değeridir. Ancak kapitalist üretim sürecinde bu kullanım değeri, sadece değer ve artık değer içerdiği ölçüde üretilir.

Bu bölümde kapitalist üretim süreci detaylı bir biçimde ele alınacak. Ancak ilk olarak, sadece bu bölüm için değil, ilerleyen bölümler için de merkezî önemde olan birkaç temel kavramla başlayalım.

Yukarıda P-M-P′ ifadesi "sermayenin genel formülü" olarak tanımlandı. Buna biraz daha yakından bakalım. Değerlenme ancak belirli bir meta yani "emek-gücü" satın alındığında ve tüketildiğinde mümkün olur. Ancak bu metayı "tüketmek" için üretim araçları (ham madde, makine vb.) gerekir. Üretim süreci sonucunda, yatırılan sermayeden daha yüksek bir değerde, P′, satılacak yeni bir meta yığını ortaya konur.

Yeni üretilen metaların değeri hususunda üretim araçları ve emek-gücü tamamen farklı roller oynar. Meta üretim sürecinde tüketilen üretim araçlarının değeri, yeni oluşan metanın değerinin bir parçasını oluşturur. Eğer üretim araçları, üretim sürecinde tamamen tüketilirse o takdirde bu üretim araçlarının değeri, yeni üretilen meta yığınına tamamıyla aktarılır. Ancak aletler ve makineler gibi üretim araçları, üretim sürecinde tamamıyla tüketilmezse bu durumda, yeni üretilen meta yığınlarına onların değerinin sadece bir kısmı aktarılır. Örneğin be-

lirli bir makine on yıllık bir ömre sahipse, o takdirde bir yılda üretilen meta yığınının değerine, bu makinenin değerinin onda biri aktarılır.[29] Üretim araçlarında karşımıza çıkan sermayenin bu kısmı, normal koşullar altında, üretim sürecinde değeri değiştirmeyecektir, ancak onun değerinin bir kısmı üretilen metaların değerinin bir kısmını oluşturacaktır. Marx sermayenin bu kısmını *değişmez sermaye* olarak adlandırır ve kısaca "c" ile gösterir.

Emek-gücü açısından durum farklıdır. Emek-gücünün tüm değeri üretilen metalara aktarılmaz. Emek-gücünün "tüketimi" ile yani emek harcanması ile *yeni oluşan* değer, yeni üretilen metaların değerine katılır. Değer kompozisyonunda emek-gücü ve üretim araçlarının oynadığı farklı roller şöyle anlatılabilir: Eğer üretim araçlarının değeri değişirse, o zaman ürünün değerinde de aynı yönde bir değişiklik olur. Emek-gücünün değerindeki bir değişimin ise ürünün değeri üzerinde neredeyse hiçbir etkisi yoktur. İşçilerin emek ürününe ne kadar değer eklediği emek-gücünün değerine değil, harcanan emeğin ne ölçüde değer yaratan, soyut emek olduğuna bağlıdır.

Emek-gücünün değeri ve yeni eklenen değer arasındaki fark *artık değer*i, "s"yi oluşturur. Farklı bir şekilde ifade edersek yeni eklenmiş değer, emek gücünün değeri ile artık değerin toplamına eşittir. Marx, sermayenin ücret ödemesi için kullanılan kısmını *değişir sermaye* olarak adlandırmış ve "v" ile göstermiştir. Sermayenin bu kısmı üretim sürecinde değeri değiştirir; işçilere "v" ile ödeme yapılır ancak işçiler "v+s" miktarında yeni değer üretirler.[30]

Belirli bir zaman diliminde (bir günden bir yıla) üretilen bu meta yığınının değeri aşağıdaki gibi ifade edilebilir:

$$c+v+s$$

Burada “c” kullanıldıkları ölçüde ham maddelerin, araç-gereç ve makinelerin değerini, yani tüketilen değişmeyen sermaye değerini gösterir.

Sermayenin değerlenmesi yalnızca onun değişir kısmının bir sonucudur. Değerlenme düzeyi bu nedenle artık değer ile değişir sermaye arasındaki ilişki ile ölçülebilir. Marx bu miktarı s/v yani artık değer oranı olarak ifade eder. Bu oran aynı zamanda emek-gücünün sömürü ölçüsüdür ve genellikle yüzde cinsinden bir değer olarak ifade edilir. Örneğin, eğer s=40 ve v= 40 ise bu durumda artık değer oranı 1'dir denmez, artık değer oranı %100 olarak ifade edilir, s=20 ve v=40 olduğu durumda ise artık değer oranı %50 olacaktır.

Artık değer oranı varlığını değerlenme sürecinin bilimsel tahliline borçlu olan analitik bir kategori, değerlenmenin nasıl gerçekleştiğini bilme sürecimizin ön koşuludur. Ancak kapitalistin pratik bilinci açısından bu konu dışıdır: Kapitalistler, kârın nasıl yaratıldığına kayıtsız bir şekilde (ya da kârın sermayenin bir meyvesi olduğunu düşünerek), s kadar kâr sağlamak için gereken c+v tutarında bir sermaye yatırımı hesaplarlar. Kapitalistin değerlenme ölçütü *kâr oranıdır*: s/(c+v). Marx, kapitalizmde gündelik yaşam açısından belirleyici bir role sahip olan kâr ve kâr oranını *Kapital*'in üçüncü cildinde ele almıştır (bkz. 7. bölüm). Bu durum okuyucunun niçin *Kapital*'in üç cildini de hesaba katması gerektiğinin, diğerlerinin yanında bir başka nedenini bize vermektedir.

Gerekli emek zaman (emek gücünün değerinin “v” üretildiği) ve artık emek zamanın (artık değerin “s” üretildiği) toplamı iş gününün uzunluğunu verir. Eğer belirli bir toplumda, belirli bir zamanda emek gücünün değeri veriyse, gerekli emek zaman da veridir, ancak bunu henüz artık emek zaman için söyleyemeyiz.

Sınıfsal ayrımlara dayalı her toplumda gerekli emek zaman (sömürülen sınıfın yeniden üretimi için gereken ürünlerin üretildiği) ve artık emek zaman (artık ürünün üretildiği yani toplam toplumsal ürünün yönetici sınıf tarafından el konulan kısmı) arasında bir ayrım yapılabilir. Marx kapitalizm öncesi toplumlarla kapitalist toplum arasındaki can alıcı bir farka dikkat çeker: “Bununla beraber şurası açıktır ki ürünün mübadele değerinin değil de kullanım değerinin ağır bastığı bir toplumda, artık-emek büyük ya da küçük bir ihtiyaçlar kümesi ile sınırlı olur; ama bizzat üretimin karakterinden sınırsız bir artık-emek ihtiyacı doğmaz” (*Kapital*, 1:232).

Ancak kapitalist üretim tarzını karakterize eden bu “sınırsız artık emek susamışlığını” Marx, bireysel kapitalistlere karşı ahlaki bir suçlama olarak kullanmaz. Artık emek susamışlığının, “sermayenin, işçinin sağlığına ve ömrünün uzunluk veya kısalığına karşı kayıtsızlığı” (*Kapital*, 1:263-264) anlamına gelmesine –çünkü o sınır tanımaz– ve bu nedenle de emek gücünün yıkımını örtük olarak onaylamasına rağmen, bu durum bireysel kapitalistin ahlaki bir zaafı değil, kapitalist meta üretiminin mantıksal bir sonucudur.

Eğer bir kapitalist, günlük değeri üzerinden emek-gücünü satın aldıysa, emek-gücünü bir gün boyunca kullanma hakkına sahip olur. Ancak iş gününün uzunluğu belirli değildir: İş günü yirmi dört saatten az olmalıdır ki, işçilere fiziksel ve psikolojik olarak yenilenmeleri için zaman kalsın, ancak iş gününün yirmi dört saatten ne kadar az olacağı açıkça belirlenmemiştir. Kapitalist, iş gününü uzatmaya kalkarsa, bu sadece onun da diğer meta sahipleri gibi, sahip olduğu metanın kullanım değerini olabildiğince çok kullanma gayretinde olduğunu gösterir, tıpkı sahip olduğu diş macunu tüpünden en fazla diş macununu

çıkarmaya çalışan kişinin yaptığı gibi. Kapitalistler arasındaki rekabet onları, satın aldıkları metadan en yüksek faydayı sağlayacak şekilde yararlanmaya zorlar.

İşçiler de iş gününü kısaltmaya kalkıştıklarında satın alma ve satış mantığına göre davranırlar. İşçiler emek-güçlerini yeniden satmak istiyorlarsa geçerli koşullarda kendilerini düzenlemek zorundadırlar. Ancak iş günü çok uzunsa, bu pek de mümkün olmaz.

İşçiler iş gününü kısaltma, kapitalistler de iş gününü uzatma çabalarında meta mübadelesi yasalarına başvurabilir; ancak iş gününün sınırı bu yasalardan türetilemez, demek ki burada,

> her ikisi de meta mübadelesi yasasının damgasını taşıyan iki hak arasında bir çatışkıyla karşı karşıya kalıyoruz. Eşit haklar arasında son sözü güç söyler. Böylece, kapitalist üretim tarihinde iş gününün standartlaştırılması, kendisini, iş gününün sınırlarının belirlenmesi mücadelesi olarak ortaya koyar; bu kolektif sermaye ile yani kapitalistler sınıfı ile kolektif emek yani işçi sınıfı arasındaki bir mücadeledir (*Kapital*, 1:232).

Ücretli işçilerin, yeterli bir direnç göstererek sermayeyle mücadele edecek bir pozisyonda olmadığı ve tahrip olmuş emek-gücünün yerine, yeni emek-gücü arzının yeterince bulunduğu durumlarda, sermaye, emek zamanı tüm fiziksel sınırlarının ötesinde genişletme gayreti içinde olacaktır. Marx'ın *Kapital*'de geniş bir biçimde tarif ettiği normal iş günü için mücadele, 19. yüzyılda İngiltere'de ve akabinde de diğer ülkelerde günlük emek zamana yasal bir sınır talebiyle başlamıştır. Devletin bu süreçteki özgül rolünü on birinci bölümde ele alacağız.

5.2. Mutlak ve Nispi Artık Değer, Rekabetin Tunç Yasası

Kendini değerleyen değer olarak sermayenin değerlenme konusunda içsel bir sınırı ve bu nedenle de bir kere erişildiğinde yeterli bulunacak hiçbir değerlenme oranı yoktur. Değerlenme ölçüsü olarak "s/v" ile, Marx'ın sırasıyla mutlak artık değer üretimi ve nispi artık değer üretimi olarak ifade ettiği, sermayenin değerlenmesini artıracak iki temel olasılık ortaya çıkar. (7. bölümde bir değerlenme ölçüsü olarak kâr oranlarına yoğunlaştığımızda, birkaç olasılıkla daha karşılaşacağız).

Emek-gücünün verili bir değeri için, eğer "s" artarsa "s/v" yükselecektir. Tekil bir emek-gücünün ürettiği artık değer miktarı, artık emek zamanın uzatılması ile çoğaltılabilir ve artık emek zaman da, iş gününün uzatılması ile uzatılır. Marx, artık değerin ve iş gününün uzatılması yoluyla artık değer oranının bu artışına *mutlak artık değer* üretimi adını verir.

Normal (yasal) iş günü sistemi ile mutlak artık değer üretimi henüz sınırlarına ulaşmış değildir. İş gününün uzatılması sadece günlük çalışma saat süresi arttığında oluşan bir durum değildir, bu saatler daha etkin bir şekilde kullanıldığında da bu durum karşımıza çıkar: verilen araların kısaltılması ya da iş hazırlıklarının çalışma zamanından sayılmaması gibi. Dahası emek yoğunluğu düzeyinde bir artış (yani, emek sürecinin hızlanması) emek zamanın uzatılması ile aynı etkiye sahiptir. Yoğunlaştırılmış bir iş günü, sanki iş günü uzatılmış gibi, normal bir iş gününden daha yüksek değerde ürün üretir. Emek zamanın kullanımı ve emeğin yoğunlaştırılması etrafındaki çatışmalar bugün bile günlük iş yaşamının bir parçasıdır.

Ancak artık emek zaman, iş gününün uzunluğu değiştirilmeksizin veya emek zamanın daha etkin kullanımı söz konusu olmaksızın, gerekli emek zaman kısaltıldığı, yani emek-gücü-

nün değeri düştüğü zaman da artırılabilir. Sekiz saatlik bir iş gününde, dört saat emek gücünün günlük değerini üretmek için gerekliyse, o durumda artık emek için dört saat kalacaktır. Yeni durumda eğer, emek-gücünün değerini üretmek için üç saat yeterli oluyorsa, o durumda da artık emek için beş saat kalacaktır. Marx, artık değerin ve artık değer oranının gerekli emek zamanın azaltılması yoluyla genişletilmesini *nispi artık değer* üretimi olarak adlandırmaktadır.

Gerekli emek zaman, emek-gücünün kendini yeniden üretmek için gereksinim duyduğu geçim araçlarının değerini üretmek için yeterli olmalıdır. Eğer emek-gücünün değeri tam olarak telafi edilecekse ("normal" kapitalist ilişkiler olduğu düşünülüyorsa, bu varsayılmalı), o takdirde gerekli emek zamanda bir azalma sadece ya gerekli görülen geçim araçlarının nitelik ve niceliğinde bir azalma olduğunda (yani hayata geçirilmesi güç ve sürdürülemeyecek bir uygulama ile işçi sınıfının "normal" yaşam standartları düşürüldüğünde) ya da –burada ele alınan tipik durum olan– bu geçim araçlarının değeri düşürüldüğünde mümkün olur.

Bu ikinci durum ya geçim araçları üreten tüm dallarda (sadece besin maddeleri değil, daha geniş anlamda anlaşılmalı) emek üretkenliği arttığı zaman ya da bu dallara makine ve ham madde sağlayan sektörlerde üretkenlik arttığı zaman geçerli olur: Daha ucuz üretim araçları ile geçim araçlarının değeri de düşer. Nispi artık değer üretimi, emek üretkenliğindeki artış yoluyla, geçim araçlarının değerinde bir azalma ve böylelikle emek-gücünün değerinde bir azalmayı ifade eder.

Emek zamanını uzatma ve üretkenlik artışı, sermayenin değerlenme oranındaki bir artışın iki temel olanağıdır. Ancak bu iki olanak yalnızca bireysel kapitalistlerin *faaliyeti* aracılığıyla gerçekleşebilir.

Kapitalistlerin emek zamanının uzatılmasında bir çıkarı olduğu fikri sezgisel olarak akla yatkındır: verili bir emek-gücü değerinde, iş gününün uzatılmış her saati bireysel kapitalistin el koyduğu artık değeri doğrudan yükseltir.

Emek üretkenliğindeki artış açısından durum farklıdır. Örneğin, bir tahta masa üreticisi üretkenliği artırırsa o durumda masalar daha ucuz bir hâle gelir. Bununla birlikte masanın değeri yalnızca, emek gücünün değerinin bir bileşeni olduğu ölçüde emek-gücünün değerini ucuzlatır. Ortaya çıkan etki minimal ve çoğu durumda da geçicidir. Üretkenliği artırmak için *bireysel bir motif* olarak bu küçük ve müphem avantaj pek de yeterli değildir.

Bireysel kapitalisti üretkenliği artırma konusunda tamamen farklı şeyler motive eder. Bireysel olarak harcanan emek zamanın ne ölçüde değer yaratan emek sayıldığı (diğer şeylerin yanı sıra), harcanan emek zamanın "toplumsal olarak gerekli emek zaman" (yani, toplumsal olarak itibari olan belirli bir emek yoğunluğu ve üretkenlik düzeyinde emek zaman gereksinimi: bkz.3.1. alt bölümü) olup olmamasına bağlıdır. Örneğin, belirli bir masanın üretimi için gerekli olan toplumsal gerekli emek zaman on saat ise ve belirli bir üretici bu masayı sekiz saatte üretebiliyorsa, bu üretici sekiz saatte, diğerlerinin on saatte ürettiği değerle aynı değeri üretmektedir. O, bu nedenle sekiz saatlik emek ürününü, on saatlik emek ürünüymüş gibi satabilir.

Belirli bir üretim sürecinde emek üretkenliğini ilk artıran kapitalist için durum kesinlikle böyledir. Varsayalım ki, belirli bir mal, örneğin bir bilgisayar üretimi için kullanılan değişmez sermaye, c'nin değeri 200'dür. Ek olarak bilgisayarın parçalarını bilgisayara monte etmek için sekiz saatlik doğrudan emeğe dayalı bir iş günü gereklidir. Emek-gücünün günlük değeri 80

ve artık değer oranı %100'dür, yani bireysel emek-gücü tarafından üretilen günlük artık değer de 80'dir. Bu durumda ürünün değeri:

c + v + s = 200 + 80 + 80 = 360'tır.

Şimdi varsayalım ki belirli bir kapitalist (başlangıçta bir birey olarak) bilgisayar üretimi için gerekli olan doğrudan emek zamanı sekiz saatten dört saate indirmeyi başardı. Bilgisayarın değeri hâlâ toplumsal olarak ortalama koşullarla uyumlu ve başlangıçtaki 360 değerindedir. Bizim zeki kapitalistimiz, bu durumda, artık 80 büyüklüğünde bir değişir sermaye harcaması yapmak zorunda değildir, 40 onun için yeterlidir. Onun maliyeti bu nedenle;

200 (değişmez sermaye) + 40 (değişir sermaye) = 240 olacaktır.

Eğer ürünü 360'tan satarsa, ona kalan artık değer 120 olur. Böylece bilgisayar başına toplumsal olarak geçerli olan 80 artık değere ek olarak kapitalistimiz 40 değerinde bir ekstra artık değer gerçekleştirir ve artık değer oranı da %100'den, %300'e çıkar. Bu *ekstra artık değer* ya da bu örnekte *ekstra kâr* olabilir (5.1. alt bölümünde kâr üzerine düşüncelere bakınız) –emek gücünün ucuzlaması değil– kapitalistin emek üretkenliğini artırmasının arkasındaki asıl motivasyondur.

Bu ekstra artık değer, yeni üretim metodu henüz yeterince yaygınlaşmadığı sürece bu kapitalist için varlığını koruyacaktır. Ancak bu metot yaygınlık kazanırsa, bunun anlamı bilgisayar üretimi için toplumsal olarak gerekli emek zamanın düşmesidir, diğer her şeyin değişmeden kaldığı (emek-gücünün değeri, değişmez sermaye unsurlarının değeri vb.) bir zaman zarfında yeni değer:

c + v + s = 200 + 40 + 40 = 280 olacaktır.

Kapitalistimizin ekstra artık değeri ortadan kalkar ve onun artık değer oranı bir kere daha %100 olur.

Üretkenlik artışına ilk başlayan kapitalistle kalalım. O artık aynı miktarda ürün üretmek için aynı miktarda dolaysız emek zamana gereksinim duymayacaktır. O ya daha az işçi ile önceki miktarda üretmeyi sürdürebilir ya da aynı miktar emek zaman ve işçi ile daha fazla miktarda ürün üretebilir. İlk olasılık kapitalist için pek de gerçekçi değildir, çünkü emek üretkenliğindeki artış genelde, yalnızca üretim hacminde de artış olduğunda mümkün olur (bu karşılıklı ilişkiye bir sonraki bölümde döneceğiz). Üretkenlikteki artışın genellikle ürün sayısındaki artışla birlikte yaşandığını varsayabiliriz. Daha fazla ürün satmanın en basit yolu fiyatları düşürmekten ibarettir: Ürün önceki değerinin altında satılır. Bizim yenilikçi kapitalistimiz ürünü önceki değerinin altında satsa bile, ekstra artık değerden tamamıyla vazgeçmek zorunda değildir. Eğer, yukarıdaki örnekte, kapitalistimiz bilgisayarı (240 maliyetle) 360 yerine 350'ye satarsa, o takdirde, 80 olan önceki artık değerle karşılaştırıldığında hâlâ 30 değerinde ekstra artık değere sahip olur, 110 değerinde toplam artık değer gerçekleştirir. Diğer yandan kapitalistimiz için artan satış rakamları, aynı ürünü sunan diğer kapitalistlerin daha az satması ve uç durumlarda iflas etmesi anlamına gelir (ekonomide toplam talebi artıracak başka bir değişiklik meydana gelmezse). Eğer piyasa paylarını korumak istiyorlarsa, diğer kapitalistler de ürünlerini daha düşük bir fiyata satmak zorundadır. Üretim metodu değişmeden kalırsa, bu onların edindikleri artık değerde bir azalmaya yol açar. Bu nedenle diğer kapitalistlerin kendilerini fiyat rekabetinde ayakta tutacak ölçüde, emek üretkenliğini artırmak ve maliyetlerini düşürmekten başka bir şansları yoktur.

Bu nedenledir ki, rekabet, kapitalistleri (daima akılda tutmak gerekir ki, "kapitalist" kavramı zorunlu olarak sermaye sahibini değil, kişileşmiş sermayeyi işaret eder: bkz. 4.2. alt bölümü) bireysel bir düzeyde sermayenin değerlenmesindeki bir artıştan hiçbir çıkarı olmasa bile, başka bir kapitalist tarafından başlatılan üretkenlik artışına katılmaya zorlar. İş gününün uzama eğilimi ve üretkenliğin gelişmesi gibi *sermayenin içkin yasaları*, bireysel kapitalistlerin iradelerinden bağımsızdır. Bu yasalar kendilerini *rekabetin tunç yasaları* olarak dayatırlar. Her bireysel kapitalist bu baskılara aşina olduğu için, normal olarak rakipleri tarafından bu baskılara maruz bırakılmayı beklemez, daha ziyade kayıplarını minimize etmek yerine, en azından bir miktar ekstra artık değere sahip olmak için üretkenliği artıran ilk kapitalist olmaya çalışır. Sonuç olarak her kapitalist, diğer tüm kapitalistlere baskı uygulamaktadır, tıpkı kendisinin de bu baskıya maruz kalması gibi. Onların hepsi kör bir "içsel zorunluluğu" izleyerek bunu yapar. Bununla birlikte kanaatkâr bir kapitalist bile, bir kapitalist olarak kalmak istediği sürece, sürekli olarak artan kâr peşinde koşmaktan kendini alıkoyamaz.

5.3. Nispi Artık Değer Üretme Yöntemleri: El birliği, İş bölümü, Makine

Kapitalist üretim, bir kapitalistin yönetimi altında bir araya getirilen çok sayıda işçinin aynı tip meta üretimi için birlikte çalışmasıyla başlar. Zorlukla iki ya da üç işçiyi istihdam edebilen ama kendi yaşamını güvence altına almak için aynı zamanda emek sürecine kendisi de katkı sunmak zorunda olan bir para sahibi dar anlamda bir kapitalist değil, daha ziyade bir "küçük patron" konumundadır. O, kişileşmiş sermaye olarak hareket edebildiği zaman bir kapitalist olur, bunun anlamı bütün

zamanını kapitalist üretim sürecinin kontrol ve organizasyonu ile ürünün satışına adayabilmesidir.

Çok sayıda işçinin el birliği, üretimin teknik koşullarında bir değişim olmasa bile, ürünün değerinde bir azalmayı beraberinde getirir. Bunun iki nedeni vardır. İlki, pek çok üretim aracının ortak kullanılmasıdır, böylece üretim araçları ürüne daha az değer katar (100 işçi, 10 işçiden on kez daha fazla üretebilir, ancak örneğin on kat fazla binaya ihtiyaç duymazlar). Diğer bir neden ise birçok tekil emek-gücünün el birliğinden yeni bir gücün doğmasıdır: Tek bir işçi, ne kadar vakit ayırırsa ayırsın büyük bir tomruğu tek başına taşıyamaz, ancak dört işçi bunu çabucak yapacaktır ya da on kişilik bir grup bir yükü, bir kişinin kendi başına taşıyabileceğinden dikkate değer bir çabuklukta taşıyabilir vb.

Emek üretkenliğinde daha fazla bir artış *iş bölümü* yoluyla sağlanır. Burada karmaşık bir emek süreci bir dizi basit alt işleve ayrılır. Alt işlevlere dair bu iş bireysel olarak yapıldığında, bütün bir süreç içerisinde ele alındığından daha hızlı yerine getirilebilir. Uygun pratik ve deneyim yoluyla tekil işçi, bu iş için uygun olan özel gereçlerle birlikte uzmanlaşarak belirli bir işi yerine getirmede daha hızlı bir hâle gelebilir. Bireysel emekçinin büyük oranda bağımlı bir "teferruat emekçi" hâline gelmesi ve tekdüze sürecin fiziksel ve sinirsel bozulmaya yol açması ise işin diğer yönüdür. Üretim sürecinin böylesi bir yaygın iş bölümüne dayandırıldığı ama makinelerin ya çok az ya da hiç kullanılmadığı bu işleyiş *manifaktür* olarak adlandırılır.

20. yüzyılın başında iş bölümü, adını bir mühendis olan F.W. Taylor'dan alan, Taylorizm ile birlikte uç noktasına taşındı. Taylor, tekil işçinin basit hareket sayısını en aza indirmek için, emek sürecindeki hareketleri olabilecek en küçük bileşenlere ayırdı. Zaman israfı ve gizli molalar, sistem tarafından en aza

indirilecekti. Bu gibi kavramlar öncelikle montaj hattı üretiminde uygulandı. Bununla birlikte iş bölümünün bu uç formu sermaye için yalnızca olumlu sonuçlar doğurmadı. Yüksek kaliteli kompleks üretim durumunda, aşırı derecede güçlü bir iş bölümü çok fazla israfa yol açarak sermaye için daha ziyade engelleyici oldu. 20. yüzyılda, kapitalist üretim sürecinin gelişme seyrinde, Taylorizmin bu nedenle hem yaygınlık kazandığı hem de alanının daraldığı görülmüştür.

Emek üretkenliğindeki asıl artışa makine kullanımı ile ulaşılır. Makine yalnızca büyükçe bir araç değildir. Aslında artık o, bir kişinin elinde tuttuğu bir araç değil, daha ziyade bir mekanizmaya ait bir araçtır. Bir makine tarafından eşanlı olarak çalıştırılabilen araç sayısı beşerî sınırlamalara tabi değildir. Tek tek makineler emek nesnesinin içinden geçtiği bir *makine sistemi* ile birleştirildiğinde üretkenlikte daha ileri bir artışa ulaşılır. Makineli üretime dayalı işletme *fabrika* olarak adlandırılır.

Mekanize edilmiş bir fabrikada, henüz mekanize edilmemiş işlerin yanı sıra, insanlara kalan işler, makinelerin izlenmesi ve tamirine ek olarak, makinelerin desteklenmesi ve makinelerin yol açtığı hataları ortadan kaldırmaktır. Bilgisayar teknolojisinin yayılması bu durumu kökten değiştirmemiştir. Bir dizi izleme ve kontrol işi otomatize edilmiştir ancak ana bilgisayar izlenmek, programlaması da değişen gerekliliklere adapte edilmek zorundadır.

Manifaktürdeki iş bölümü emek gücünün zanaatkâr becerisinden kaynaklanmaktadır. Sermaye, "teferruat beceriye" indirgense bile bu göreli beceriye bel bağlamış durumdadır. *Fabrika* temelli makine üretimi ise bu durumu kökten değiştirir.

> İş bölümünün bu öznel ilkesi, makineli üretimde ortadan kalkar. Toplam süreç burada nesnelleşmiştir; aslında ne ise o olarak ele alınıp incelenir. Bütün, kendisini oluşturan evrelere

> ayrılır. Her bir parça-sürecin nasıl yürütüleceği ve çeşitli parça-süreçler arasındaki bağın nasıl kurulacağı sorunu mekanik, kimya vb. bilimlerden sağlanan teknik uygulamalar yardımıyla çözülür (*Kapital* 1:365).

Makine üretimi ile sermaye kendini tekil emek-gücünün özel beceri düzeyinden bağımsızlaştırabilmektedir. Tekil emekçiler artık sadece bir "teferruat emekçi" fonksiyonuna indirgenmemiştir. Gelişkin ve iyi işleyen bir makineli üretim sisteminin doğuşu ile birlikte emekçiler bu sistemin salt birer eklentileri hâline gelmişlerdir. Sermayenin işçiler üzerindeki egemenliği âdeta makine sisteminde gerçeklik kazanır.

> İşçinin emek aracını değil, tersine emek aracının işçiyi kullanması, her türlü kapitalist üretim için, bu üretim tarzı yalnızca bir emek süreci olmayıp aynı zamanda sermayenin değerlenmesi süreci olduğu ölçüde, ortak bir niteliktir. Ne var ki, bu tersine dönüş ilk kez makineyle teknik bakımdan somut bir gerçeklik kazanır. Emek aracı bir otomat hâline gelerek, emek sürecinde işçinin karşısına sermaye olarak, canlı emeğe hükmeden ve onu yutan ölü emek olarak çıkar. (*Kapital*, 1:404)

El birliği, iş bölümü ve makine kullanımı emek-gücünün üretkenliğinde bir artış meydana getirir: Aynı miktarda emek harcaması ile daha büyük miktarda ürün üretilebilir, dolayısıyla da tekil ürünün değeri düşer. *Emek üretkenliğindeki* bu artış kapitalist üretim koşulları altında *sermayenin üretken gücü* olarak görünür. Bu basit el birliği durumunda da böyledir. Çünkü bireysel emek-güçleri, onların el birliğinden doğan ilave üretken gücü tek tek bireyler olarak harcamazlar, bu el birliği ancak sermaye yönetimi altında gerçekleşir ve bu ilave üretken güç sanki sermayeye ait bir ilave güçmüş gibi görünür. Bu izlenim manifaktür ve fabrika söz konusu olduğunda kuvvetlenir. Bireysel emek-gücü, fabrika ve manifaktürün dışında neredeyse

tamamen faydasız bir alt işleve indirgenir. İşçilerin kendi becerileri ile pek de bir şey yapamaması, sermayenin beraberinde getirdiği bir sonuç olarak görünür. Sermayenin kendi üretken gücü ile donatılmış bir güç olarak görünmesi *sermaye fetişizmi* olarak adlandırılabilir. Meta fetişizmi gibi, sermaye fetişizmi de yalnızca bir yanlış bilinç ya da basitçe bir yanlış anlama değildir. Onun temelleri üretim sürecinin kapitalist organizasyonudur:

> Üretimin düşünsel güçlerinin bir yönde ölçek büyütmesinin nedeni, diğer pek çok yönde ortadan kalkmalarıdır. Parça-işçilerin kaybettikleri, sermayede yoğunlaşmış olarak karşılarına çıkar. Maddi üretim sürecinin düşünsel güçlerinin, işçilerin karşısında bir yabancının mülkü ve kendilerine hükmeden bir kudret olarak yer alması, manifaktür tipi iş bölümünün bir sonucudur. Bu ayrılma süreci, kapitalistin, tek tek işçilerin karşısında, toplumsal toplam işçinin birliğini ve iradesini temsil ettiği basit el birliği aşamasında başlar. Bu süreç, işçiyi parça-işçi şeklinde güdükleştiren manifaktürde gelişir, bilimi bağımsız bir üretim gücü olarak emekten ayıran ve sermayenin hizmetine sokan büyük sanayide tamamlanır. (*Kapital*, 1:349)[31]

Bir bakıma, makine kullanımıyla artan üretkenlik, el birliği ya da iş bölümü ile artan üretkenlikten kökten farklıdır. Makinenin kullanımı kapitaliste bir şeylere mal olur ve makine kapitalist üretim sürecinde kullanıldığı için, değerini ürüne aktarır. Bunun anlamı makine kullanımının, ürünün ucuzlaması yerine, başlangıçta ürünün değerinde bir artışa yol açacak olmasıdır. Bütün olarak bakıldığında ürünün ucuzlaması yalnızca, makineden ürüne aktarılan değerin yol açtığı değer artışı, dolaysız emek zamanda eşlik eden bir azalma ile fazlasıyla karşılandığı zaman meydana gelir. Varsayalım ki, belirli bir malı üretirken, normal koşullar altında 80 değer üreten 8 saatlik emek zamana ek olarak, 50 değerinde ham madde kullanılmış olsun. Bu durumda ürünün değeri aşağıdaki gibi olur.

50 (ham madde) + 80 (emek zaman) = 130

Şimdi, bu ürünün bir makine yardımıyla üretildiğini varsayalım. Makine 20.000 değerinde ve tüketilene kadar ancak 1.000 parça üretiminde kullanılabilir olsun. Her bir parçaya 20 büyüklüğünde bir değer aktarılır. Makine üretimi bu tekil ürün başlangıçta değeri 20 kadar artıracaktır. Eğer bu makine üretimi ile örneğin 3 saatlik bir emek tasarrufu sağlanırsa, yani 8 yerine 5 saatlik emek gerekli hâle gelirse, o takdirde makineyle üretilen ürünün değeri aşağıdaki gibi olacaktır:

50 (ham madde) + 20 (makine) + 50 (emek zaman) =120

Ürünün değeri 10 birim azaldı. Makine kullanımının getirdiği 20 birimlik ilave değer artışı 3 saatlik emek zaman azalması ile telafi edildi. Sadece 1 emek-saat tasarruf edilmiş olsaydı, o durumda makineyle üretilen ürünün değeri yükselecekti; makine verimliliğin artışına ve ürünün ucuzlamasına katkı sağlamayacaktı.

Ancak makinenin kapitalist kullanımı açısından, makinelerin kullanımının genellikle ürünü ucuzlatması yeterli değildir. Kapitalist, ürünün değeri ile ilgilenmez, onun için asıl olan *artık değer* ya da kârdır (5.1. alt bölümüne bakınız). Önceki bölümde gösterildiği gibi kapitalist, üretkenlikteki artışa, birim maliyeti, toplumsal ortalamadan daha düşük olsun diye girişir, böylece sadece normal artık değer elde etmekle kalmaz aynı zamanda bir ekstra artık değer de (artık kâr) elde eder. Şimdi de yukarıdaki örnek için artık değer oranının %100 olduğunu düşünelim. 8 saat çalışan ve 80 birim değer yaratan işçi, 40 birimlik bir ücret almış olsun. Kalan 40 da kapitalist tarafından ürün başına el konulan artık değer olur. Makineyi üretime sokmadan önce bu işin kapitalistimize maliyeti:

50 (ham madde) + 40 (8 saatlik ücret) = 90

Makinenin üretime sokulmasından sonra bu işin kapitaliste maliyeti ise:

50 (ham madde) + 20 (makine) + 25 (5 saatlik ücret) = 95'tir.

Makine, ürün için *toplam harcanan* emeği azaltmasına rağmen üretimde kullanılmayacaktır, çünkü makine kullanımı, sürecin kapitaliste olan *maliyetini* azaltmamaktadır. Bu maliyetler ilk olarak, makinenin sağladığı ücret tasarrufu (ürün başına), makinenin ürüne aktardığı değerden daha fazla ise düşürülür. Eğer örneğimizde makinenin ilettiği değer 20 birim ise, o zaman makinenin kullanılmaya değer olması için 4 saatlik emekten daha fazlası tasarruf edilmelidir. Başka bir yoldan açıklarsak, makineli üretim boyunca ürün için harcanan *ilave değişmez sermaye*, "c", emek zamanın azalması yoluyla azalan *değişir sermaye*den, "v", daha az olmalıdır. Dolayısıyla kapitalist, ürün başına ilave değişmez sermayeyi kafasına göre harcamayacak, en fazla, ürün başına değişir sermayeden tasarruf edebildiği oranda harcayacaktır.

Değerinin belirli bir kısmını ürüne aktaran belirli bir makinenin üretimde kullanılıp kullanılamayacağı, ne kadar değişir sermaye tasarrufu sağladığına bağlıdır. Ancak tasarruf edilen değişir sermaye sadece tasarruf edilen emek zamana değil, ücret düzeyine de bağlıdır. Yukarıdaki örneğimizde işçiler 8 saatlik iş günü karşılığında 40 birim, saat başına ise 5 birim ücret aldılar. Tasarruf edilen emek zaman, 15 birim değişir sermaye tasarrufu sağladı, yani makineli üretim kapitalist için bir avantaj sağlamadı. Eğer ücretler daha yüksek, örneğin saat başına 8 olsaydı, o takdirde tasarruf edilen üç saatlik emek 24 birimlik bir toplam tasarruf sağlayabilirdi. Bu ücret düzeyinde, ilave değişmez sermaye "20", tasarruf edilen değişir sermaye ile karşılanabilirdi ve kapitalistimizin maliyeti düşürülebilirdi. Bu nedenle,

düşük ücret düzeyinde, kapitalist için maliyetlerde bir tasarruf sağlamayan makine üretimde kullanılmaz. Ancak yüksek ücret düzeyinde, makine kullanımı maliyetleri düşürür ve üretimde kullanılır.

5.4. Kapitalist Üretim Güçlerinin Gelişiminin Yıkıcı Potansiyeli

El birliğine dayalı emek süreci koordinasyon gerektirir. Kapitalist üretim sürecinde koordinatör görevini kapitalist üstlenir. Ancak kapitalistin yönetimi sadece teknik-organizasyonel işlevler yerine getirmez; o aynı zamanda, Marx'ı kapitalist yönetimin "bütünüyle despotik bir biçim" (*Kapital*, 1:323) olduğu sonucuna götüren, sömürünün de organizasyonudur ve bu nedenle sömüren ve sömürülen arasındaki antagonizma tarafından koşullanır. Çok sayıda işçi ile –askeriyeye benzer şekilde– sermaye adına komuta edecek endüstriyel subay ve astsubaylara ihtiyaç vardır.

Yönetimsel hiyerarşi biçimi 20. yüzyılda kapsamlı değişikliklere maruz kaldı. Kapitalist despotizm bir yandan yasal düzenlemelerle, diğer yandan da sendikal müzakere uygulamalarıyla sınırlandırıldı. Son on yıl zarfında, birçok sanayide, sermayenin, emek sürecinde çalışanların özerkliğini artırması yönünde bir eğilim ortaya çıktı. Ancak bütün bu değişimler süresince, kapitalist üretimin amacı –sermayenin değerlenmesi, artık değer üretimi– hiç sorgulanmadı. Tüm bu değişiklikler hâlâ yalnızca bu amaca hizmet etmektedir. Daha teknik ve vasıf gerektiren işler örneğinde, çalışanları, onlara yüksek bir özerklik tanıyarak üretim sürecinde performans ve deneyimlerini gönüllü olarak arz etmeye motive etmek, genellikle onlara sürekli baskı ve denetim uygulamak yoluyla zorlamaktan daha fazla ya-

rar sağladı. Ancak bu özerkliğin çalışanlar açısından sonuçları genellikle eski despotik biçim gibi yıkıcıdır, hem de bu sefer bu yıkım çalışanın kendisi tarafından organize edilmiştir.

Kapitalist nitelikli bir üretkenlik artışının yıkıcı eğilimi (emek-gücü açısından) emek zamanını genişletme ve son dönemlerdeki "esnekleştirme" eğilimi üzerinden dolaysızca görünür. Üretkenliğin artırılması, yani aynı miktar ürünün daha kısa zamanda üretilebilmesi, kapitalist koşullar altında emek zamanın azalmasına yol açmaz. Özellikle makine kullanımı yoluyla üretkenlikte bir artış sağlandığı zaman, sonuç makine için mümkün olan en uzun çalışma zamanını sağlamak için, emek zamanın uzamasına ek olarak vardiya ve gece çalışması olacaktır. Bunun için pek çok neden vardır.

Yeni makine henüz toplumsal bir standart hâline gelmediği ölçüde, onu üretim sürecinde kullanan kapitalist bir ekstra artık değer elde edecektir. Bu özel durumda söz konusu kapitalist, ne kadar çok ürün üretir ve satarsa, sahip olacağı ekstra artık değer de o ölçüde büyüyecektir. Daha sonra bu makinenin kullanımı, üretimin toplumsal ortalama koşullarının bir bileşeni hâline gelse de, uzun bir süre bu makine hâlâ avantajlı olacaktır. Bu makinenin ne kadar süre kârlı olarak kullanılabileceği sadece onun fiziksel yıpranmasına değil, aynı zamanda piyasada daha yeni ve daha iyi bir makinenin var olup olmamasına da bağlıdır. Bir makine değerini ürüne daha hızlı iletirse, o makinenin yerini daha yeni ve daha iyi bir makineye, henüz bütün değerini ürüne iletmeden bırakma riski de daha düşük olacaktır. Eğer iş gününün uzunluğu yasal ya da toplu pazarlık görüşmelerinin belirlediği sınırlara toslarsa, bu durumda kapitalist, örneğin daha yüksek bir makine hızıyla, çalışmanın yoğunlaştırılması için uğraşacaktır.

Üretim sürecinin bireysel emek-gücünün sınırlamalarından kurtarılması ve nesnel bir süreç olarak bilimsel incelemenin nesnesi hâline gelmesi nedeniyle, "modern sanayi bir üretim sürecinin mevcut biçimini hiçbir zaman kesin bir biçim olarak görmez ve böyle ele almaz. İşte bu nedenle, önceki tüm üretim tarzlarının özleri açısından tutucu olmasına karşın, onun teknik temeli devrimcidir" (*Kapital*, 1:465). Üretimin teknik temelleri sürekli olarak kökten bir dönüşüme uğrar, emek üretkenliği sürekli olarak artar. Bunun için motive edici tek faktör kârın artmasıdır. Bu süreç boyunca yeni makineler üretmek için yoğun yatırımlar yapılır ya da yeni üretim tesisleri inşa edilir. Bu yatırımlar ürünün maliyetinde bir indirim sağladığı ölçüde gerekli sayılırlar. İşçiler için çalışma koşullarını biraz daha konforlu hâle getirecek veya sadece en azından sağlık ve güvenlik tehlikelerini minimize etmeye imkân verecek yatırımlar ise kârdan bir kesinti teşkil ederler ve bu yatırımlardan uzak durulur. Bu durum pek çok sektörde bugün dahi gözlenebilir:

> Toplumsal üretim araçlarında ilk defa fabrika sisteminde gösterilen özen sayesinde sağlanmış olan tasarruf, sermayenin elinde aynı zamanda sistematik bir soygunculuk hâline gelir; işçiye çalışırken gerekli olan hayat koşulları üzerinde, yani mekân, hava, ışık ve işçiyi emek sürecinin tehlikelerine veya sağlığa zarar veren etkilerine karşı alınması gereken koruyucu tedbirler üzerinde yapılan bir soygundur bu; işçiye konfor sağlayacak düzenlemeler üzerinde yapılan soygunculuğu hiç anmıyoruz. (*Kapital*, 1:407-408)

Çalışma koşullarında en basit bir iyileşme için bile yasal zorlama veya çalışanların kararlı direnişi gerekir. Marx'ın aşağıdaki ifadeleri bugün için de geçerlidir:

> Kapitalist üretim tarzının doğasını, bu üretim tarzında en basit temizlik ve sağlık önlemlerinin alınmasını sağlamak için devletin çıkardığı zorlayıcı yasalara dayanılması zorunluluğundan daha iyi ne ortaya koyabilirdi? (*Kapital*, 1:460)

Kapitalist üretimin yegâne amacı artık değerin sürekli olarak üretimidir. Rekabet, bireysel kapitalistleri (bir kapitalist olarak iflas korkusuyla) sürekli olarak artık değer artışının yollarını aramayı, onun davranışının amacı yapmaya zorlar. *Doğa*, emek-gücü gibi bu amaca erişmek için sadece bir araçtır. İçkin mantığına uygun olarak, sermaye, bireysel emek-gücünün yıkımına yönelik olduğu gibi, yaşamın doğal temellerinin yıkımına karşı da kayıtsız görünür (atık akışı ve egzoz dumanı yoluyla, temiz bölgelerin zehirlenmesi ve tahribatı yoluyla). Bugün fosil yakıtların yanmasına dayalı endüstriyel üretim tarzı, iklim değişikliklerinin bir sonucu olarak yerel ve küresel çevresel bozulmanın öngörülmesine rağmen, genişletilerek sürdürülüyor.

Kapitalist üretim güçlerinin gelişiminin bu yıkıcı potansiyeli sadece "dışarıdan", işçilerin direnci veya devlet iktidarı vasıtasıyla sınırlandırılabilir. Eğer böylesi sınırlamalar yoksa veya zayıflatılmış durumdaysa, bu yıkıcı potansiyel derhâl kendini yeniden ve öncekinden daha güçlü bir şekilde ortaya koyar. Hâlâ doğrudur ki; "bundan dolayı, kapitalist üretim, tekniği ve toplumsal üretim süreçlerinin birleşmesini ancak, bütün zenginliğin iki kaynağını, toprağı ve işçiyi kurutarak ilerletir" (*Kapital*, 1:482).

Yirminci yüzyılın son üçte birlik zaman diliminde, çevresel yıkımın boyutları ve endüstriyel üretim yönteminden kaynaklanan sağlık tehlikesi karşısında, bu yıkımın *endüstriyel* üretimin maddi koşullarına içkin mi olduğu yoksa bunun *kapitalist* koşullardan mı kaynaklandığına ilişkin coşkulu bir tartışma başladı.

Marx'ın çalışmasında bu probleme yönelik açık bir tartışma bulunmaz. Ancak Marx, "toplumsal üretim sürecinin gelişmesinin sonucu olarak artan üretkenliğin, bu gelişmenin kapitalist

tarzdaki sömürüsünden doğan artmış üretkenlikten ayrılması gerektiğini" vurgulamıştır (*Kapital*, 1:403-404). Bu nedenle Marx sıklıkla endüstriyel üretim sürecinin kendisine olumlu baktığı, yalnızca onun kapitalist tarzını eleştirdiği yönünde suçlandı. Bu aynı zamanda Marksizm-Leninizmin de pozisyonuydu. Dolayısıyla, Sovyetler Birliği'nde kapitalist üretim yöntemleri bir dereceye kadar eleştiriden uzak bir biçimde uygulandı (Marx'ın ilgili yorumunun bir eleştirisi için bkz. Jacobs, 1997).

Bugün, endüstriyel üretim süreçlerinin, sadece faydalı etkilerini öne çıkararak, kapitalist pratiğinden kolayca ayrılamayacağı, Marx'ın zamanında olduğundan çok daha açıktır. Endüstriyel gelişmenin kimi biçimleri, sadece onların kapitalist uygulamasının bir sonucu olarak yıkıcı değildir: Eğer atom enerjisi sosyalist bir toplumda kullanılsa, bu hâlâ ciddi bir risk olurdu ya da fosil yakıtların yaygın kullanımı yine de iklim değişikliğine yol açardı. Sermayenin yıkıcı potansiyeli kendini sadece *uygulanan* teknoloji şeklinde ortaya koymaz, daha ziyade belirli teknik-endüstriyel *gelişme yolları seçimi*nde ortaya koyar.

5.5. Biçimsel ve Gerçek Boyunduruk, Fordizm, Üretken ve Üretken Olmayan Emek

Mevcut emek sürecinin sermayeye tabi kılındığı durumdan Marx, *sermayenin emeği biçimsel boyunduruk altına alması* olarak bahseder. Bu durumun kapitalizm öncesi koşullardan tek farkı, emekçilerin kendileri için değil bir kapitalist için çalışmasıdır. Bu zorlayıcı sermaye ilişkisi kendini basit bir şekilde ortaya koyar: İşçiler kendilerini korumak için gerekli olandan daha fazla çalışır ve kapitalist bu yolla üretilen artık değere el koyar. Biçimsel boyunduruk temelinde, yalnızca mutlak artık değer üretimi mümkündür.

Eğer emek süreci üretkenliği artırmak amacıyla dönüştürülürse, Marx bu durumu *sermayenin emeği gerçek boyunduruk altına alması* olarak ifade eder. Sermaye yönetimindeki emek süreci, kapitalizm öncesi emek sürecinden yalnızca biçimsel olarak farklı değildir, bütün organizasyonu ve yapısıyla farklıdır: Kapitalist üretim tarzı toplumsal biçimiyle uyumlu bir maddi üretim biçimi yaratır. Gerçek boyunduruk, biçimsel boyunduruk temelinde mümkündür. Sermaye tarafından emeğin gerçek boyunduruk altına alınması ile nispi artık değer üretimi mümkün hâle gelir.

Şu ana kadar nispi artık değeri ele aldığımızda, emek-gücünün (ya da emekçi ailesinin) yeniden üretimi için gereken geçim araçlarının niceliksel miktarının değişmez olduğunu, işçi sınıfının yaşam standartının değişmediğini varsaydık. Ancak bu varsayım gerekli değildir.

8 saatlik bir iş günü ve %100'lük bir artık değer oranı varsayalım. İş günü, dört saat emek-gücünün yeniden üretimini sağlayacak gerekli emek zaman, dört saat de artık değeri üretecek artık emek zaman olarak ikiye bölünsün. Varsaymaya devam edelim, 8 saatlik normal iş gününde üretilen değerin parasal ifadesi 160 euro olsun, emek-gücünün günlük değeri 80 euro ve bir günde üretilen artık değer miktarı da 80 euro olsun.

Şimdi ekonominin bütün sektörlerinde üretkenliğin iki katına çıktığını düşünelim.[32] Artık tüm metalar daha önce üretilmeleri için gerekenin yarısı kadar bir zamanda üretilebilirler ve değerleri de yarı yarıya azalır. Emek-gücünün günlük değeri de o takdirde dört saat yerine iki saatte üretilmiş olur; emek-gücünün değeri 80 euro'dan 40 euro'ya düşer. Artık değer üretimi için iki ilave saat daha kalır, onun büyüklüğü dörtten altı saate çıkar, ve artık değer de 80 euro'dan 120 euro'ya çıkar. Emek-gücünün değeri 80 euro'dan, 40 euro'ya düşürülmüştür ancak

bu 40 euro ile daha önce 80 euro'ya alınan geçim araçları satın alınabilir. Böylelikle işçi ailesinin yaşam standartı değişmeden kalmıştır.

Şimdi de işçilerin (mücadele sonucunda ya da örneğin sıkışan emek piyasası nedeniyle) iki saatte yaratılan değer kadar değil de üç saatte yaratılan değer kadar yani 40 euro değil de 60 euro bir ücret edinmeyi başardıklarını varsayalım. Bu durumda emek-gücünün değeri yine azaltılmış (80 euro'dan 60 euro'ya), artık emek ise yine yükseltilmiş durumdadır –1 saat kadar– (4'ten 5 saate, artık değer şimdi 100 euro'dur), ancak bu sefer işçi ailesinin yaşam standartı yükselmiştir. Çünkü geçim araçlarının değeri üretkenliğin ikiye katlanması sonucunda yarı yarıya azaltılmıştır, işçi sınıfı ailesi artık, önceki ücretlerinin yarısına değil dörtte üçüne sahiptir. Eğer işçi sınıfı ailesi 40 euro'ya önceden 80 euro'ya alabildiği kadar geçim araçları satın alabilirse, ama harcanacak 60 euro'su varsa, o zaman geçim araçlarının tutarını %50 artırabilir. Ya da bugünün alışılmış kavramlarıyla ifade edilirse: Nominal ücretler (para ile ifade edilen ücret) %25 düşmüş (80 euro'dan 60 euro'ya) ancak gerçek ücretler (satın alma gücü ile ifade edilen ücretler) %50 artmıştır (%50 daha fazla mal alınabilir).

Üretkenlikteki artışın sonucu olarak, *işçi sınıfının yaşam standartındaki bir artış*, *kapitalistin el koyduğu artık değerdeki artış* ile birlikte yaşanmaktadır. Bireysel emek-gücü tarafından üretilen artık değerdeki artışla eş zamanlı olarak emek-gücünün değerindeki bir azalma, artık değer oranının "s/v" ve emek-gücü sömürüsünün artması anlamına gelir. *Artan sömürü* (iş gününün daha büyük bir kısmının artık emekten oluşması) ve *işçi sınıfı için artan yaşam standartı* bu nedenle birbirini dışlayan şeyler değildir.

Son olarak örneğimizde emek zamanı kısaltmak da mümkündür. Varsayalım ki, bir günlük emek zaman 8 saatten 7,5 saate indirildi. Emek-gücü hâlâ 60 euro alıyorsa (üç saatte yaratılan değer); 4,5 saat artık emek zaman olarak kalır (üretkenlik artışı öncesinden yarım saat daha fazla), artık değer ise 90 euro olacaktır (üretkenlikteki artış öncesinden 10 euro daha fazla).[33]

Yukarıdaki örnek ileri kapitalist ülkelerin –kesin nicel açıdan değil, eğilimsel açıdan– gelişme seyrine uygun olarak verilmiştir. Bu ülkelerde işçi sınıfının elli ya da yüz yıl öncesine göre daha yüksek bir yaşam standartına sahip olması hiçbir şekilde –durmaksızın ileri sürüldüğü gibi– sömürünün azaldığı hatta ortadan kalktığı anlamına gelmez. Önceki bölümde de belirttiğimiz gibi sömürü ille de kötü veya sefil koşullar anlamına gelmez, sömürü daha ziyade işçilerin ücret olarak aldıklarından daha fazla değer yaratmasıdır. Sömürü oranı yaşam standartı ile ölçülmez, artık değer oranı ile ölçülür. Yaşam standartında bir yükselme ve emek zamanda bir azalışın, artık değerde ve artık değer oranında bir artışla beraber yaşanması oldukça mümkündür.

Mesele yukarıda çerçevesi çizilen nispi artık değer üretiminden kaynaklanan dinamiktir (hızlanan teknik gelişme, yükselen kârla eş zamanlı işçi sınıfının yaşam standartlarında artış), ancak bir ön koşul şu ana kadar ele alınmadı: İşçi sınıfı ailesinin tükettiği geçim araçlarının çoğu kapitalist bir tarzda üretilmek zorundadır. İşçi sınıfı ailesi, geçim araçlarının büyük bölümünü kendisi ürettikçe, ya da onları bağımsız çiftçi ya da zanaatçılardan sağladıkça, kapitalist işletmede üretkenlik artışı kısa dönem bir ekstra artık değere ama emek-gücünün değerinde yalnızca küçük bir azalmaya yol açar. Bir işçi sınıfı ailesinin tükettiği malların kapitalist bir tarzda üretildiği gelişme aşamasına ancak 20. yüzyılda erişildi. Fordizm denilen süreç belirgin bir rol oynadı: Taylor'un emek sürecini parçalamasından yararlanarak,

1914-1915 yıllarında Henry Ford ve otomobil fabrikası, montaj hattını kullanarak standartlaşmış bir kitle ürünü olan T modelini üretmeyi başardı, bu arada ürünün maliyetini çarpıcı bir şekilde azaltmış ve onu nüfusun geniş bir bölümü için bir tüketim malı hâline getirmişti. Aynı zamanda Ford, çalışan devrini azaltmak için, ücretleri de o günün ortalamasının çok daha üzerine çıkardı (en azından çalışanlarının belirli bir kesimi için: beyaz ve tam zamanlı çalışan işçiler). İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra Fordizm daha geniş kapsamlı bir hâle geldi: Arabalar, buzdolapları, çamaşır makineleri ve televizyonlar gibi tüketim malları Taylorizm ve montaj hattı vasıtasıyla sürekli olarak ucuzlarken, gerçek ücretler arttı. Emek-gücünün değeri düştüğü için, artan gerçek ücretlere rağmen kârdaki artış hâlâ mümkündü. Standartlaşmış kitle üretimi, kitle tüketiminin yaygınlaşması ve artan kâr neredeyse yirmi yıl boyunca el ele gitti ve savaş sonrası Almanya, Batı Avrupa ve Kuzey Amerika'daki diğer ülkelerde yaşanan ekonomik mucizenin (*Wirtschaftswunder*) tek temeli olmasa da sürecin çok önemli bir bileşenini teşkil etti.

Emek sürecinin amacı, ekonomik biçim belirlenimlerinden bağımsız olarak düşünüldüğünde, belirli bir kullanım değerinin üretiminden ibarettir. Emek süreci açısından; bu kullanım değerini yaratan emek (ya da onun yaratılma sürecine katılmış olan emek) üretken emektir. Kapitalist üretim sürecinin amacı ise artık değer üretimidir. Kapitalist üretim süreci açısından yalnızca artık değer yaratan emek *üretken emektir*. Çalışmamızda aksi belirtilmedikçe üretken emekle kastedilen bu kapitalist içeriktir.

Belirli bir tür emek harcanma biçiminin kapitalist anlamda üretken emek sayılıp sayılmayacağı emeğin somut karakterine değil, daha ziyade bu somut karakterin ortaya çıktığı somut ekonomik koşullara bağlıdır. Eğer kendim yemek için

ya da arkadaşlarıma ikram etmek için bir pizza yaptıysam, bu durumda bir meta değil (nihayetinde pizza satılık değil) bir kullanım değeri yaratırım ve tam da bu nedenle bir değer ya da artık değer üretmiş olmam. Ancak örneğin, kapitalist bir restorantta aşçı olarak çalışıyorsam ve müşteriler için pizza yapıyorsam, o takdirde sadece değer değil aynı zamanda artık değer de üretiyorum demektir ve tam da bu nedenle benim emeğim "üretkendir".

Emeğimin üretken olup olmaması üretilen kullanım değerinin karakterine değil, artık değer içeren bir meta üretip üretmediğime bağlıdır. 3.1. alt bölümünde vurgulandığı gibi sadece maddi ürünler değil, hizmetler de satıldıkları ölçüde metadırlar. Bu nedenle kapitalist bir tiyatro sahnesinde oyuncular, kapitalist bir metal fabrikasında çalışan metal işçileri gibi "üretken emekçiler"dir. Bir ürünün meta olarak belirlenmesinde, bu ürünün toplumun yeniden üretimi için gerçekten faydalı olup olmadığının da hiçbir önemi yoktur. Lüks bir yat, bir video reklamı ya da tanklar, hepsi, eğer alıcı bulabilirlerse birer metadır. Tüm bunlar kapitalist koşullar altında üretilirse, bunların üretiminde harcanan emek, "üretken emek"tir.

Kapitalist anlamda üretken emek rolü ifa etmek için ücretli emekçi olmam gerekir. Ancak bunun tersi doğru değildir. Her ücretli emekçi otomatik olarak üretken emekçi değildir. Yukarıdaki pizza örneğine dönelim: Eğer ben bir kapitalist restorantta aşçıysam benim emeğim üretkendir. Şimdi varsayalım ki, restorantın sahibi özel bir aşçı tutabiliyor ve ben restorantta çalışırken artık restorant sahibinin evinde çalışmaya başlıyorum. Ben hâlâ bir ücretli işçiyim, ama artık bir meta üretmiyorum, sadece kullanım değeri üretiyorum: Restorant sahibinin evinin mutfağında hazırladığım pizza satılmıyor, restorant sahibi ya da arkadaşları tarafından tüketiliyor. Böylelikle ne değer, ne de ar-

tık değer üretmiş oluyorum, bu nedenle de "üretken olmayan" bir ücretli emekçi oluyorum.

Bu noktada üretken ve üretken olmayan emek arasındaki ayrımın anlamı tam olarak açık hâle getirilebilir: Ben bir aşçı olarak bir restorantta çalışıyorsam, o takdirde restorant sahibi benim ücretim ve kullanacağım gıda maddeleri için para harcamak zorunda, tıpkı onun özel aşçısı olsaydım yapacağı gibi. Ancak onun restorant işi için harcadığı bu para *yatırılan* paradır; eğer işler yolunda giderse, bu para sahibine yeniden, artık değer miktarıyla artırılmış bir biçimde geri dönecektir. Özel aşçı olarak bana ödenen para ise *harcanmıştır;* restorant sahibi bu harcama karşılığında para değil sadece bir kullanım değeri elde eder. Restorant sahibi özel aşçı çalıştırabilmek için, restoranttaki aşçının ürettiği artık değere ihtiyaç duyar. Restorant sahibinin karşılayabileceği üretken olmayan emek miktarı, restoranttaki üretken emekçiler tarafından üretilen artık değer miktarı ile sınırlandırılmıştır.

5.6. Birikim, Yedek Sanayi Ordusu, Yoksullaşma

Eğer kapitalist üretim sürecinin sonunda, ürün başarılı bir şekilde satılırsa, kapitalist sadece başlangıçta yatırdığı sermayeyi değil, ilave bir artık değer de elde eder. Kapitalist üretimin amacı bu artık değerdir. Bununla birlikte artık değer, kapitalistin tüketimine değil –o hâlde üretimin amacı sadece artık değerle satın alınabilecek kullanım değerleri yığını olabilirdi– daha ziyade sermayenin daha fazla değerlenmesine hizmet eder: Sermayenin değerlenmesi kendinde bir amaçtır (bkz. 4.2. bölüm). Değerlenme sürecinin sonunda P-M-P′, para, sermaye olarak ancak bu sefer başlangıçtaki P değerinde değil, diğer koşulların değişmediği durumda yeni artık değerler üretecek

olan, başlangıçtaki P değerine artık değer miktarı eklenmiş değer olarak (kapitalistin tüketim harcaması çıkarılır) bir kez daha yatırılır. Artık değerin sermayeye bu dönüşümü *birikim* olarak adlandırılır.

Rekabet bireysel kapitalistleri biriktirmeye zorlar. Kapitalist, fiyat rekabetinde ayakta kalmasını sağlayacak, üretkenliği sürekli artırma yarışına katılmak zorundadır. Üretkenliği makine kullanımı yoluyla artırmak genellikle pahalı bir yoldur. Çoğu zaman, başka makinelere aynı değer toplamını yatırmak yeterli değildir; genellikle daha yüksek bir değer miktarına gerek duyulur, böylelikle birikim, bireysel kapitaliste zorla dayatılır.

Birikimin boyutu, bireysel sermayeler için farklı sonuçlar yaratabilir. Büyük ölçekli yatırımlarda, tüm üretim tesisleri yenilenmek zorunda olduğunda, önceden yaratılan artık değer yetersizse bir problem doğar. Böyle bir durumda, birikimin hacmi kredi ile genişletilebilir. Diğer yandan birikim için artık değerin tamamının gerekmediği durumlar da söz konusu olabilir, böylece artık değerin kalan kısmı faiz getiren sermaye olarak bankaya ya da finansal piyasalara yatırılabilir. Her iki durumda da, faiz oranı belirleyici büyüklüktür. Faiz-getiren sermaye, kredi vb. konuların incelenmesi birkaç ara adım gerektirir ve Marx bu konuları *Kapital*'in üçüncü cildinde ele almıştır (bkz. Bölüm 8). Marx'ın birikim sürecine yönelik birinci ciltteki serimlemesi bu nedenle tamamlanmış olmaktan uzaktır ve bu durum *Kapital*'in sadece birinci cildini okumakla yetinmemek gerekliliğine işaret eden başka bir örnektir.

Bu bölümün başında değişmez sermaye, c (sermayenin makine, ham madde vb.'ne yatırılan kısmı) ve değişir sermaye, v (sermayenin ücretlere yatırılan kısmı) arasındaki ayrım ortaya konulmuştu. Marx bu ikisinin birbirine oranına, yani değişmez sermayenin, değişir sermayeye oranına, c/v, *sermayenin değer*

bileşimi adını verir. Sermayenin değer bileşimi, teknolojik bileşim tarafından belirlendiği ölçüde Marx onu *sermayenin organik bileşimi* olarak adlandırır (*Kapital*, 1:593). Böylelikle bu organik bileşim kullanılan üretim araçlarının değerindeki bir değişimden kaynaklanan değişiklikleri değil, sadece teknik koşullardaki değişimin neden olduğu değer bileşimindeki değişiklikleri açıklar (yeni, pahalı bir makinenin üretime sokulması gibi). Örneğin, kömür daha pahalı hâle gelirse, metal fabrikasında üretim koşullarında hiçbir değişme olmaksızın, değişmez sermaye artar ve buna mukabil c/v oranı da artar. Bu örnekte artan organik bileşim değil, değer bileşimidir. Aşağıda sermaye bileşiminden bahsettiğimizde, kastedilen organik bileşim değil, değer bileşimidir.[34]

Eğer sermaye özellikle değişmeyen değer bileşimi, emek-gücünün değişmeyen değeri ve değişmeyen iş günü uzunluğu gibi değişmeyen koşullar altında biriktiriliyorsa, o takdirde emek-gücü talebi ancak sermaye kadar büyür. Örneğin, sermaye olarak yatırılan değer toplamını %20 oranında artıracak kadar bir artık değer sermayeye dönüştürülürse, bu durumda ihtiyaç duyulan emek-gücü de %20 artar. Bu artan emek-gücü talebi başlangıçta emek-gücünün satılma koşullarını iyileştirir ki bu da emek-gücünün cari fiyatını onun değerinin üzerine çıkarabilir. Bu durum da artık değeri azaltır, birikimi yavaşlatır, emek-gücü talebini ve böylelikle de ücretlerdeki artışı frenler.

Eğer ücretler artarsa, bunun emek tasarrufu sağlayan makinelerin kullanılması açısından sonuçları olur. 5.3. alt bölümünde açıklandığı üzere, bir kapitalist bir makineyi üretime ancak üretim maliyetlerindeki artış (makineden ürüne değer aktarımı sonucu olarak), değişir sermayenin maliyetindeki azalmadan daha az olduğu durumda sokacaktır. Bununla birlikte, emek zamanı belirli bir miktara indirdiğinde, kapitalis-

tin tasarruf ettiği değişir sermaye, ücretlerin düzeyine bağlıdır. Dolayısıyla, düşük ücret düzeyinde hiçbir maliyet avantajı sağlamayacak olan makineler ücretlerin yüksek olduğu durumda kullanılır. Yükselen ücretler bu nedenle emek tasarrufu sağlayan makinelerin üretimde daha çok kullanılmasına yol açar. Tipik bir birikim süreci değişmeyen koşullar altında değil, sermayenin artan değer bileşimi koşullarında meydana gelir: Dolayısıyla kesintisiz birikim süreci durumunda bile, emek gücü talebi ve ücretlerdeki artış sınırlandırılabilir. 4.4. alt bölümünde de bahsedildiği üzere, kapitalist birikim sürecinin kendisi ortalama ücretlerin, emek-gücünün değeri ile sınırlandırılmasını garanti altına alır ve bu değer tarihsel olarak farklılaşabilmesine rağmen sermayenin değerlenmesine ciddi olarak zarar verecek bir noktaya ulaşamaz.

Kendi emek-güçlerini satmaya istekli (ya da mecbur), ama ona alıcı bulamayan işçi kitlesine Marx *yedek sanayi ordusu* adını verir. Yedek sanayi ordusunun büyüklüğü iki karşıt etkiye bağlıdır. Bir yandan daha fazla emek-gücü gerektiren (birikimin istihdam etkisi) sermaye birikimi ve dolayısıyla üretimin genişlemesi meydana gelir –sabit bir değer bileşim düzeyinde–. Diğer yandan artan bir değer bileşiminde kendini ortaya koyan emek üretkenliğindeki bir artış, sabit bir çıktı düzeyinde, daha az emek-gücüne gereksinim duyulmasına (artan üretkenliğin yarattığı emek fazlalığı etkisi) yol açar. Emek-gücü talebinin yükselmesi ya da düşmesi bu iki etmenden hangisinin daha ağır basacağına bağlıdır.

Emek üretkenliğinin ikiye katlandığını varsayarsak, belirli bir miktar ürünü üretmek için emek-gücünün yarısı yetecektir. Eğer bu kadar artık değer, üretimi ikiye katlayacak yeni sermayeye dönüştürülürse, o takdirde istihdam edilen emekçi sayısı aynı kalır. Eğer daha az sermaye biriktirilirse o zaman

üretilen malların miktarı artar ama daha çok mal daha az işçi tarafından üretilir.

Marx, sermayenin gittikçe artan bir yedek sanayi ordusu meydana getirme eğiliminde olduğunu varsaydı. Kabaca sabit bir çalışan miktarı için bu yalnızca, üretkenlik artışının fazlalık yaratma etkisinin, birikimin istihdam etkisinden daha ağır basmasıyla mümkün olur. Bireysel bir sermaye düşünüldüğünde genel olarak hangi etkinin daha güçlü olacağı tahmin edilemez. Ancak, Marx bireysel sermayeler için iki büyüme olanağı olduğunu belirtmiştir. Biri artık değerin sermayeye dönüşmesine bağlı olarak meydana gelir; Marx bu tip büyümeyi *sermayenin yoğunlaşması* olarak adlandırır; diğeri ise Marx'ın *sermayenin merkezileşmesi*[35] olarak adlandırdığı, bireysel sermayelerin toplulaşmasına bağlı olarak gerçekleşir (ister barışçı bir birleşme yoluyla isterse düşmanca bir ele geçirme ile). Merkezileşme durumunda bireysel sermaye, toplam sermayede büyüme olmaksızın, genelde hızlandırılmış bir teknik devrimde ortaya konan önemli oranda bir büyüme yaşar (artan sermaye daha fazla yatırım olanağı sunar, daha küçük sermayelerle elde etmenin mümkün olmadığı makineler edinilebilir, vb.). Bu bakımdan dikkate değer "fazlalık etkileriyle" birlikte üretkenlik, birikimin bir sonucu olarak zıt yönde herhangi bir "istihdam etkisi" olmaksızın, merkezileşmenin bir sonucu olarak artış gösterir. Bu düşünce oldukça akla yatkındır; ama "istihdam etkisi" ya da "fazlalık etkisi"nin *bütün* ekonomide meydana gelip gelmeyeceği bu gibi merkezileşme süreçlerinin sıklığına ve bundan kaynaklanan "fazlalık etkisi" ile kalan sermayelerin "istihdam etkileri" arasındaki ilişkiye bağlıdır.

Marx tarafından ileri sürülen, *büyüyen yedek sanayi ordusu eğilimi*, bir iddia olarak tam anlamıyla kanıtlanamaz. Ancak en azından kapitalizmde yedek sanayi ordusunun uzun dönemde

ortadan kalkamayacağı açıktır. Tam istihdamda bir kapitalizm daima bir istisnadır: tam istihdam, işçilerin daha yüksek bir ücret dayatmasına olanak sunar; bu da birikim sürecinde bir yavaşlamaya ve/ya da emek tasarrufu sağlayan makinelerin kullanımına neden olur, böylece bir yedek sanayi ordusunun bir kez daha ortaya çıkmasına yol açar.

Bireysel kapitalist açısından yedek sanayi ordusunun varlığı ikili bir avantaj sunar. İlk olarak, işsiz emek gücü unsurları, çalışanların ücretlerinde aşağıya doğru bir baskı yaratır, ikinci olarak da onlar birikimin dengesiz seyri açısından gerçekten de bir "yedek" oluştururlar. Örneğin, yabancı ülkelerde görülen yeni satış potansiyeline dayanarak üretimde hızlı bir genişleme tam istihdam durumunda mümkün değildir. Bu nedenle işsizliği indirmeye yardımcı olacak bir şeyler yapmak için iş dünyasından medet ummak daima yanılgı getirir. Kapitalizmi, işsizlik ürettiği için suçlayan bir kapitalizm eleştirisi de hatalıdır: Sermayenin tek amacı değerlenmektir, tam istihdam ya da toplumun çoğunluğu için iyi bir yaşam sağlamak değil.

Yedek sanayi ordusunun incelenmesinden sonra, *Kapital*'in birinci cildinin yirmi üçüncü bölümünde "yoksullaşma" teorisi olarak yorumlanan çeşitli ifadelerle karşılaşılır. 1920'lerde bu yoksullaşma teorisi bir devrim teorisi olarak anlaşıldı: Kapitalizmde yığınlar yoksullaştırılır, böylece kapitalizmin devrimci bir şekilde ortadan kaldırılmasından başka bir seçenekleri olmayanlar, kaçınılmaz bir biçimde bu devrimi gerçekleştirirler. Bununla birlikte faşizm örneği (ama sadece bu örnek değil) göstermiştir ki, nüfusun en yoksul kesimi hiç de otomatikman sola değil tersine sağa, milliyetçi ve faşist hareketlere yönelebilirler.

Batı Almanya'daki "ekonomik mucize" döneminde ve 1960'lar ve 1970'lerin savaş sonrası genel refah dönemi boyunca, kapitalizmin savunucuları şevkle, Marx'ın yoksullaşma

teorisinin tam istihdam ve işçilerin yaşam standartlarındaki sürekli artış tarafından (Marx'ın ekonomi politik eleştirisi hilafına temel bir argüman olarak) kesin bir biçimde yanlışlanmış olduğunu vurguladılar. Kapitalizmin gelişimiyle ilgili bu sözde yanlış öngörü, Marx'ın analizinin nasıl da tamamıyla yanlış olduğunu kanıtlamıştı!

Marksistler bu değerlendirmeyi kabul etmediler. "Mutlak yoksullaştırma" (işçi sınıfının yaşam standartında mutlak bir gerileme) ve "göreli yoksullaşma" (yaşam standartlarında bir iyileşme olmasına karşın toplumun toplam refahındaki işçi sınıfı payının kapitalistlere göre azalması) arasında bir ayrıma gittiler. (Marx'ın çalışmasında açık olarak böyle bir ayrıma gidilmemiştir).

Aslında (bu kavramla olmasa bile) Marx 1848 yılında yayımlanan *Komünist Manifesto*'da bir mutlak yoksullaşma teorisi ortaya koymuştur ama on dokuz yıl sonra yayımlanan *Kapital*'in ilk cildinde ondan artık hiç bahsetmez. *Kapital*'de Marx, nispi artık değer üretiminin (isteyen bunu göreli yoksullaşma teorisi olarak anlayabilir), artık değerdeki artışa koşut olarak işçi sınıfının yaşam standartlarında bir artışa olanak sunacağını açık bir biçimde belirtir (bkz. 5.5. alt bölümü).

Bununla birlikte *Kapital*'in birinci cildinin çok tartışılan yirmi beşinci bölümünde Marx'ın başlıca kaygısı hiç de gelir bölüşümü değildir. Marx göreli artık değer üretimine referansla şöyle yazar:

> Kapitalist toplumda, emeğin toplumsal üretkenliğini yükseltmeye yarayan bütün yöntemler, maliyetleri bireysel işçilerin sırtına yıkılarak hayata geçirilir; üretimi geliştirmeye yönelik bütün araçlar [bir ters yüz oluşa uğrayarak]*, üreticinin egemenlik altına alınmasını ve sömürülmesini sağlayan araçlar hâline ge-

* Bkz, s. 18, dipnot.

> lir[36], onu bir parça-insan biçiminde güdükleştirir, makinenin eklentisi durumuna indirir, katlanmak zorunda kaldığı işkence yüzünden emeğinin içeriğini yok eder; bilimin bağımsız bir güç olarak emek sürecinin bir parçası hâline gelmesi ölçüsünde onu emek sürecinin zihinsel güçlerine yabancılaştırır; içinde çalıştığı koşulları bozar, emek süreci sırasında en nefret edilecek bir despotluğa boyun eğmek zorunda bırakır, bütün ömrünü emek zaman hâline getirir, karısını ve çocuğunu sermayenin Juggernaut tekerleğinin altına atar. Ama bütün artık değer üretme yöntemleri aynı zamanda birikim yöntemleridir ve birikimdeki her genişleme gerisin geriye bu yöntemlerin daha da geliştirilmesine yarayan bir araç olur. Bundan dolayı buradan aldığı ücret ne kadar yüksek ya da düşük olursa olsun, işçinin durumunun, sermayenin birikmesi oranında kötüleşmek zorunda olduğu sonucu çıkar (*Kapital*, 1:623).

Marx'ın başlıca kaygısının gelirin seyri ya da yaşam standardı olmadığı gerçeği özellikle bu son cümle ile açık hâle gelir. İşçinin durumunun kötüleşmesi vurgusu, aşağıdaki alıntının da gösterdiği gibi işçinin çalışma ve yaşam koşullarının toplamına işaret etmektedir.

> Bir kutuptaki zenginlik birikimi aynı zamanda öteki kutuptaki yani kendi emeğinin ürününü sermaye olarak üreten sınıfın yer aldığı karşı kutuptaki sefalet, acı, kölelik, cehalet, vahşileşme ve manevi bozulmanın birikimidir (*Kapital*, 1:624).

Marx'ın kapitalizm eleştirisi gelir ya da servet dağılımı sorununa *indirgenemez*. Bu dağılım kapitalizm içinde bir dereceye kadar değiştirilebilir ve elbette işçilerin tamamen yoksulluğa batmaması sermayenin çıkarınadır, çünkü sonuç olarak onların emek-gücünün niteliği zarar görecektir. İstihdam edilmeyen, "yedek sanayi ordusu" dahi, en azından gelişmiş olarak nitelenen ülkelerde, bitkisel hayat düzeyine düşürülmemelidir, çünkü yenilenen bir birikim artışında onların sermaye tarafından

ihtiyaç duyulan emek-güçleri bu durumda kullanılamaz hâle gelecektir (11. bölüme bakınız).

Marx'ın eleştirdiği nokta malların ve gelirin belirli bir dağılımı değil, daha ziyade "sefil" çalışma ve yaşam koşullarıdır, daha geniş anlamda Marx bu koşulları "sonu olmayan ağır, sıkıcı ve meşakkatli iş", "cehalet" ve "vahşileşme" gibi deyimlerle niteler. Marx'ın açıklığa kavuşturmak istediği, bu gibi koşulların temel yapılarının sadece kapitalizmin çocukluk çağı hastalıkları olmadığı, onların kapitalizmin gelişimi boyunca, somut görünümlerindeki değişmelere aldırmadan varlığını sürdürdüğüdür. Çünkü kapitalist sürecin tek amacı değerlenme ve gittikçe artan bir değerlenmedir, insanlar ve doğa bu değerlenmenin sadece birer aracı olarak muamele görürler, yaşam standartlarında bir artış yaşansa bile, bu acınası yaşam koşullarını yeni formlarda sürekli olarak yeniden üreten bu süreç, insan ve doğaya karşı içsel bir yıkıcılığa sahiptir.

Marx, analizinin bir sonucu olarak bireysel kapitalistlere ahlaki açıdan herhangi bir suçlama içine girmez ama basitçe şu sonuca ulaşır: Biri gerçekten bu acınası koşulları değiştirmekle ilgileniyorsa, o takdirde *kapitalizmi ortadan kaldırmaktan* başka bir seçeneği yoktur. Marx'ın eleştirisi ahlaki bir itirazdan ziyade, bize kapitalizmin gerçekte nasıl işlediğinin ispatını sunmaktadır.

6

Sermayenin Dolaşımı

Değerlenme süreci ile birlikte sermaye dönüşümlü olarak meta ve para biçimlerine bürünür. Sermayenin genel formülünün de, P-M-P′, gösterdiği gibi değerlenme süreci üretim ve dolaşım ediminin ikisini de kuşatan bir süreçtir. Kitabın önceki bölümü Marx'ın *Kapital*'in birinci cildinde serimlediği, sermayenin üretim süreci üzerine odaklanmıştır. Marx, sermayenin dolaşım sürecini *Kapital*'in ikinci cildinde ele alır. Bu bölümde, üçüncü cildin içeriğinin anlaşılması için gerekli olan, Marx'ın analizinin bazı kilit kavramlarına ışık tutacağız.

6.1. Sermaye Döngüsü: Dolaşım Maliyeti, Sanayi Sermayesi, Tüccar Sermayesi

P-M-P′ formülü sermaye döngüsünün soyut bir ifadesidir. Bu süreç üç aşamaya ayrılır:

BİRİNCİ AŞAMA: Kapitalist, piyasada bir alıcı olarak belirir ve *para sermaye*sini, P, bir metaya, M, dönüştürür. Para, değerin bağımsız biçimidir; para sermaye, sermayenin para biçimidir. Bu satın alma edimini sermaye dolaşımının bir parçası hâline getiren, içinde meydana geldiği bağlamdır: Kapitalist, kâr elde etmek üzere satacağı yeni metalar üretmek için bir meta satın alır. Bunu mümkün kılan, satın alınan metanın özel maddi içe-

riğidir: Kapitalist üretim araçları (ÜA) ve emek-gücü (EG) satın alır, yani para sermayeyi P, *üretken sermaye*ye (Ü) dönüştürür.

İKİNCİ AŞAMA: Dolaşım süreci kesintiye uğratılır: Üretken sermaye Ü, üretim sürecinde genişletilir. Üretken sermaye, üretim araçları ve emek gücünden oluşur ama bu, bunların her zaman üretken sermaye olduğu anlamına gelmez. Üretim araçları ve emek gücü, onların toplumsal biçimlerinden bağımsız olarak her daim üretim sürecinin birer faktörüdür; ancak onlar sadece *kapitalist üretim sürecinde* üretken sermayedir. Kapitalist üretim sürecinin sonucu bir miktar yeni metadır; değerlenmiş sermayenin varlık biçimi olarak, bu meta miktarı *meta sermaye*dir. M′ sadece başlangıçtaki meta miktarından M (üretim araçları ve emek-gücü) niteliksel olarak farklı metalardan ibaret değildir, aynı zamanda satış durumunda M'den daha yüksek bir değere de sahip olmalıdır.

ÜÇÜNCÜ AŞAMA: Dolaşım süreci devam eder; kapitalist, piyasaya bu kez satıcı olarak girer. O, yeni metaları, M′, P′'ne satar, yani o, meta sermayeyi yeniden para sermayeye çevirir ama bu sefer değerlenmiş bir durumda, yani para sermaye artık, artık değer miktarı tarafından değeri artırılmış para sermayedir.

Diyagram olarak aşağıdaki gibi gösterebiliriz (noktalar, dolaşım sürecinin, üretim süreci tarafından kesintiye uğratılmasına işaret emektedir).

ÜA
/
P-M...Ü...M′- P′
\
EG

Döngüsü içinde sermaye art arda, para sermaye, üretken sermaye ve meta sermaye biçimlerine bürünür. Bu biçimler sermayenin bağımsız türleri değil, sermaye döngüsünün aşamalarıdır.

Sermayenin üretim sürecinde geçirdiği zaman *üretim zamanı*dır; sermayenin gerek para sermaye biçiminde, meta satıcısı ararken gerekse de alıcı arayan meta sermaye olarak dolaşım sürecinde geçirdiği zaman ise sermayenin *dolaşım zamanı*dır.* Üretim zamanı, salt emek zamanından daha uzundur: Eğer makineler bir süre boş durursa ya da üretilen mallar stoklarda tutulursa, bu emek zamanın dışında olsa bile hâlâ sermayenin üretim sürecinde bulunduğu anlamına gelir. Ancak değer ve artık değer sadece emek zaman boyunca üretilir. Bu nedenle kapitalist üretim ve dolaşım zamanlarını, var olan emek sürecinin mümkün olduğunca az üstünde tutmaya çalışırlar.

Dolaşım maliyetleri dolaşım sürecinden doğar. Ancak kullanım değerini ve ürünün değerini artıran ve bu nedenle de dolaşım boyunca üretim sürecinin sürekliliğini sağlayan üretken faaliyetlerin maliyetleri ile kullanım değeri ilave etmeyen ve bu nedenle de ürünün değerini artırmayan, sadece paradan metaya ya da metadan paraya bir *biçim değişikliğinden* kaynaklanan salt dolaşım maliyetleri arasında bir ayrım yapılmalıdır.

Dolaşım maliyetinin ilk türü için çokça bahsedilen bir örnek taşımacılık maliyetleridir. Bir ürün ancak ben ona tüketmek istediğim yerde eriştiğim zaman bir kullanım değerine sahip olur. Örneğin, bir bisikletin fabrikadan tüketiciye ulaştırılması, onun lastiklerinin takılması kadar gereklidir ve bu nedenle bisikletin değerine bir katkı yapar.

Aksine, salt meta ve para biçimlerinin değişimi metanın kullanım değeri açısından bir şey değiştirmez, bu nedenle onun değeri üzerinde de bir etkiye sahip değildir. Salt dolaşım süreci-

---

* Orijinali Almanca olan metnin İngilizce tercümesinde, bu noktada, hatalı olarak "turnover time" kavramı kullanılmıştır. Oysa metinde kastedilen "circulation time" yani "dolaşım zamanı"dır. Türkçe tercümede bu hata düzeltilmiş ve "dolaşım zamanı" kavramı kullanılmıştır. İngilizce ile karşılaştırmalı okuma yapacak olan okurlar için bu noktayı belirtmek gerekir. *–çev.*

nin aktörleri de (kasiyer gibi) örneğin, normal koşullar altında ücretleri dört saatlik bir değer toplamı oluştururken sekiz saat çalışan diğer ücretli emekçiler gibi, artık emek sergileyen ücretli emekçilerdir. Ancak dolaşım sürecinin bu aktörleri, ne değer ne de artık değer üretirler. Onların emekleri kapitalist koşullar altında gerekli ama yine de "üretken olmayan" yani artık değer yaratmayan emektir. Bu tip emeğin ücreti (ve onun tarafından kullanılan üretim araçlarının değeri) üretken emek tarafından yaratılan artık değerden bir kesintidir. Üretken olmayan emekçilerin artık *emek* harcaması ve dolayısıyla da sömürülmesi, artık *değer*den kesintiyi azaltmasına rağmen, artık değere bir katkı sağlamaz.

Salt dolaşıma aracılık edenlerin maliyetleri ile ilgili ifade edilenler genel olarak salt dolaşım maliyetleri için de geçerlidir: Maliyetler, artık değeri azaltır. Eğer bu maliyetler azalırsa, kalan artık değer artacaktır. Bu nedenle sermayenin değerlenmesi, üretim sürecinde emek-gücünün sömürülmesinin bir sonucu olarak değil de, üretim sürecinden bağımsız olarak sermayenin dolaşım sürecinden kaynaklanıyormuş gibi görünür. Üretim süreci incelenirken ele alınan bu *sermaye fetişi* (bkz. alt bölüm 5.3.), dolaşım sürecinde daha da pekiştirilir.

Marx, para sermaye, üretken sermaye ve meta sermaye biçimlerinden geçen sermayeyi *sanayi sermayesi* olarak adlandırır. Bu kavramla, bu sermayenin maddi karakterinin (örneğin geniş üretim imkânlarının kullanılmasının) altını çizmek değil, değer perspektifinden ayırıcı niteliğini vurgulamak amaçlanır:

> Sanayi sermayesini, sermayenin bir varoluş tarzı olarak benzersiz kılan bir özellik, bu sermayede, yalnızca artık değere ya da artık ürüne el koyulmasının değil, aynı zamanda bunun yaratılmasının da sermayenin işlevi olmasıdır (*Kapital*, 2:60).

Hizmet teşebbüslerine yatırılan sermaye de bu anlamda sanayi sermayesi kategorisindedir. Aradaki tek fark, hizmet sektöründe nihai ürünün (ister bir tiyatro gösterisi, ister bir taşıma eylemi olsun), bağımsız bir meta sermaye gibi davranan maddi bir nesne olmayıp, üretimi ile aynı anda tüketilebilir bir nitelikte olmasıdır. Döngüsel diyagramı aşağıdaki gibi gösterilebilir:

```
        ÜA
       /
P-M.....Ü-P'
       \
        EG
```

Ancak bu gibi hizmetlerin değeri, kapitalizm altında üretilen diğer herhangi bir metanın değeri gibi, üretiminde kullanılan üretim araçlarının değeri “c” ile emek-gücünün harcanması yoluyla yaratılan yeni değerin “v+s” toplamı tarafından belirlenir.

Salt tüccar sermayesi ve faiz getiren sermaye, sanayi sermayesi kategorisine ait değildir. Her ikisi de artık değerin bir bölümüne el koyar ama bu artık değerin üretilmesi bu sermayelerin işlevi değildir.

Salt *ticari sermaye* yalnızca metaların satılması ve satın alınması ile ilgilenir; ticari sermaye tarafından istihdam edilen emekçiler herhangi bir artık değer üretmeyen, üretken olmayan emek rolü sergilerler.[37] Sanayi kapitalisti bu üretken olmayan emek için para harcamaktan kaçınır (fiilî dolaşım maliyeti) ve ürünü tüketici yerine tüccara satarak kendi sermayesi için dolaşım zamanını azaltır. O, kendi sermayesi ile üretilmiş olan metaları, onları değerine satacak olan tüccara, değerlerinin bir miktar *altında* satar. Bu yolla sanayi kapitalisti, kendi sermayesi ile ürettiği artık değeri tüccar kapitalist ile paylaşır.

6.2. Sermayenin Devri, Sabit Sermaye ve Dolaşır Sermaye

Sermaye döngüsü bir kere olup biten bir şey olarak değil de devresel bir süreç olarak düşünülürse, artık sermaye *devri*nden bahsedilebilir. *Devir zamanı*, üretim zamanı ve dolaşım zamanının toplamıdır; bu toplam süre kapitalistin sermayeyi yatırdığı andan, süreç içinde sermayeyi, değerlenmiş bir toplam olarak yeniden edinmesine dek geçen zaman aralığını kapsar.

Üretim araçlarının makine ve bina gibi kısımları, bir dizi üretim dönemi sonunda aşınmaya uğrar. Onun ortalama yıpranma ve aşınma derecesi ile uyumlu olarak, binalar ve makineler sahip oldukları değerin bir bölümünü ürünün değerine aktarırlar; eğer, örneğin, belirli bir makine yirmi üretim süreci boyunca kullanılabilirse, o durumda her bir üretim döneminde makinenin değerinin yirmide biri ürüne aktarılır. Bu makinenin değeri, dolaşım sürecine parça parça girerken, makinenin kendisi fiziksel biçimini koruyarak üretim sürecinde kalmaya devam eder. Bu nitelikleri ile değişmez sermayenin bileşenleri *sabit sermaye* olarak adlandırılır. Sabit sermayenin karşıtı *akışkan ya da dolaşır sermaye*dir: Bu ise sermayenin tek bir üretim döneminde fiziksel olarak tüketilen, bu nedenle de doğal biçimi ortadan kaybolan bileşenlerini işaret etmektedir. Dolaşır sermaye kategorisine bir yandan ham madde, yardımcı maddeler, enerji vb. değişmez sermayenin sabit olmayan kısmı girerken, diğer yandan değişir sermaye de bu kategoriye dâhildir.

Sabit ve dolaşır sermaye arasındaki fark maddi bir fark olmaktan ziyade (canlı ve cansız nesneler arasında olduğu gibi), kapitalist için muazzam bir pratik öneme sahip olan *değer dolaşımı*ndaki bir farktır. Normal koşullar altında, dolaşır sermayenin değeri genellikle bir devirden sonra yerine geri konulur ve bir sonraki üretim dönemi için ivedilikle yatırılması

gerekir. Sabit sermayenin değeri ise ancak birden fazla üretim süreci süresinde ürüne tamamen aktarılır ve bu nedenle de tek bir devirden sonra dönen onun yalnızca bir kısmıdır. Bu dönüşlere hemen değil ancak, yeni bir makinenin satın alınma zorunluluğunda olduğu gibi, sabit sermayenin maddi unsurlarının fiilen yerine konması gerektiğinde gereksinim duyulur. O hâlde sabit sermayenin tamamı bir çırpıda yatırılmalıdır. O zamana kadar, sabit sermaye dönüşleri bir *amortisman fonu* oluşturacaktır.

Değişmez sermaye ve değişir sermaye arasındaki ayrıma ilaveten, sabit sermaye ve dolaşır sermaye arasındaki ayrım da, sermaye değerin, üretim araçları ve emek-gücüne dönüştüğü, üretken sermaye ayrımlarıdır. Değişmez ve değişir sermaye arasındaki ayrım *değerin oluşumu*na işaret eder: Değişir sermaye "v+s" miktarında yeni değer yaratırken, değişmez sermaye "c" sadece kendi değerini ürüne katar. Tersine sabit ve dolaşır sermaye arasındaki ayrım ise *değerin dolaşımı*na, eş sermaye değerin bir kez daha kapitaliste döndüğü zaman zarfına işaret eder.

Değişmez ve değişir sermaye arasındaki ayrım, değer yaratma sürecine yönelik bir dizi teorik kavrayış gerektirir (değer ve emek arasındaki bağa, emek ve emek-gücü arasındaki farka, emeğin karşılığı olarak "ücreti" "hayalî bir ifade" olarak tanımaya vb. ilişkin). Bu kavrayış elbette ki gündelik bilinçte yer almaz, hatta kapitalistte bile yoktur (gündelik bilince ilişkin bkz. 10. bölüm). Aksine, sabit ve dolaşır sermaye arasındaki ayrım, onun pratik önemi temelinde, kapitalist için aşikârdır ve onun hesaplamalarının temelini oluşturur. Bu ayrımda değişir sermaye ve değişmez sermayenin bir bölümü dolaşır sermaye etiketi altında sınıflandırılır, böylece değişmez ve değişir sermaye arasındaki ayrım daha da belirsizleştirilir.

6.3. Toplam Toplumsal Sermayenin Yeniden Üretimi

Bireysel sermaye döngüleri iç içe geçmiştir ve birbirlerini gerektirirler: Bir sermaye döngüsü, gerek üretim araçları gerekse de istihdam edilen emek-gücü tarafından tüketilen geçim araçları anlamında piyasada diğer sermayelerin ürünleri ile karşılaşmayı gerektirir. Eğer bireysel sermaye meta ürettiyse, bu onun kendi metasının, üretim ya da geçim araçları olarak diğer sermayelerin döngüsüne girmesine bağlıdır. Bir bireysel sermayenin yeniden üretimi bu nedenle yalıtık bir biçimde düşünülemez; o yalnızca, bireysel sermayelerin bütünlüğü tarafından inşa edilen *toplam toplumsal sermaye*nin yeniden üretiminin bir uğrağı olarak mümkündür.

Toplam toplumsal sermayenin yeniden üretilebilmesi için toplam ürün belirli bir *maddi* oranlamaya sahip olmalıdır: Bir yandan, bir bütün olarak bireysel kapitalistlerin gereksinimi için belirli bir miktar üretim aracı, diğer yandan da işçiler ve kapitalistlerin tüketimi için pek çok geçim aracı üretilmelidir. Ancak üretim araçları ve geçim araçlarının basitçe paylaştırılmaması, daha ziyade mübadeleye konu olması nedeniyle, toplam toplumsal ürünün belirli bir bölümü, belirli bir *değer* oranına sahip olmak zorundadır, böylece üretim araçları ve geçim araçları için ödeme yapılabilir.

Bu oranlamayı aşırı basitleştirilmiş bir örnek üzerinden açıklayabiliriz. Sadece işçilerin ve kapitalistlerin olduğu ve tüm üretimin kapitalist bir organizasyon altında yapıldığı bir ekonomi varsayalım. Sabit sermayeyi bir kenara bırakalım yani varsayalım ki tüm değişmez sermaye örneğin bir yıl içinde tüketiliyor ve tüm değerini ürüne aktarıyor.

Bu ekonomide, binlerce farklı dal vardır (çelik sanayii, kimya sanayii, gıda imalatçıları, giyim sanayii vb.) ve bu dalların çoğu kendi alt dallarına ayrılmıştır. Amacımız açısından yalnız-

ca üretimin iki büyük departmanı arasında bir ayrım yapacağız: Departman I üretim araçları üretir, Departman II ise en geniş anlamda tüketim malları üretir. İki departman arasındaki bu fark ürünlerinin kullanımında yatar: Departman II'nin ürünleri işçi sınıfı ya da kapitalist ailesinin tüketimine giderken, Departman I'in ürünleri başka üretim süreçlerine girmektedir. Bir dizi ürün, örneğin otomobiller, her iki amaç için de uygundur. Basitleştirilmiş bakış noktamızdan varsaymaya devam edelim, üretim aracı olarak kullanılan otomobiller Departman I'de üretilirken, tüketim aracı olarak kullanılan otomobiller Departman II'de üretilmiş olsun.

Toplam toplumsal sermayenin yeniden üretilebilmesi için, her iki departmanın ürünlerinin keyfî bir miktar ve değer ilişkisi içinde var olmaması gerekir. Bunlar arasındaki gerekli oranlamayı ilk önce, birikimin ihmal edildiği ve bu nedenle de tüm artık değerin kapitalistlerin tüketimine gittiği varsayılan, *basit yeniden üretim* koşulları altında inceleyelim.

Eğer c_I ve v_I, Departman I için değişmez ve değişir sermaye ise ve s_I bu departmanda yaratılan artık değer ise (c_{II}, v_{II}, s_{II} de Departman II için benzer değerler ise) o durumda toplam üretim değeri için aşağıdaki ifadeler geçerlidir:

Departman I'de $c_I + v_I + s_I$

Departman II'de $c_{II} + v_{II} + s_{II}$

Departman I'in ürünü maddi olarak üretim araçlarından oluşur. Eğer basit yeniden üretim olanaklı olursa, o durumda bu ürün her iki departmanda kullanılan üretim araçlarının yerine konur. Bu nedenle aşağıdaki değer ilişkisi geçerli olmak durumundadır.

$$c_I + v_I + s_I = c_I + c_{II}$$

Departman II'nin ürünü tüketim araçlarından oluşmaktadır. O, her iki departmandaki kapitalistlerin ve işçilerin tüketimini kapsamak zorundadır. Dolayısıyla takip eden ifade geçerli olmalıdır:

$$c_{II} + v_{II} + s_{II} = s_I + s_{II}$$

Her iki eşitlikten (her iki tarafta ortak olanlar çıkartılırsa) aşağıdaki ifadeye ulaşılır:

$$c_{II} = v_I + s_I$$

Dolayısıyla Departman II'de kullanılan değişmez sermaye değeri, Departman I'deki artık değer ve değişir sermaye değerinin toplamına eşit olmalıdır.

Ancak bireysel sermayeler üretimlerini bir diğerinden bağımsız olarak planlar ve bu nedenle yukarıda ifade edilen koşul sadece tesadüfi olarak gerçekleşebilir. Normal olarak, bireysel departmanlar arasında belirli bir orantısızlık daima söz konusu olacaktır.

*Genişleyen yeniden üretim*e baktığımızda, dolayısıyla birikim olduğunu yani artık değerin bir bölümünün yeni sermayeye dönüştüğünü varsaydığımızda da prensipte aynı iddiayı ileri sürebiliriz: Departman I'in ürünü sadece Departman I ve Departman II'de kullanılan üretim araçlarını yerine koymak için yeterli olmak zorunda değildir, aynı zamanda her iki departmanda da birikimi mümkün kılacak daha fazla üretim aracı üretmek zorundadır. Aynı durum Departman II için de doğrudur: Artık sadece işçiler ve kapitalistlerin tüketimini karşılamak için değil, aynı zamanda, ilave olarak istihdam edilen emek-gücünün tüketimini karşılayacak geçim araçlarını sağlamak için de yeterli olacak geçim aracı üretilmek zorundadır.

Birikimi mümkün kılmak için her iki departman da daha önce kullanılandan daha fazla üretmelidir. Bir bireysel ser-

mayenin birikimi iki bakımdan diğer sermayelerin birikimini gerektirir: Bizim birikim yapan bireysel sermayemiz piyasada önceden olduğundan daha fazla miktarda ürünle karşılaşmak durumunda olmasına rağmen, o kendisi yalnızca diğer bireysel sermayeler birikim yaptığı zaman satılabilen, daha fazla miktarda meta üretir. Bu durumda doğru oranlama yalnızca tesadüfen sürdürülebilir, departmanlar arasında orantısızlık bir kuraldır.

Marksist tartışmalar tarihinde yukarıda örneklendirilen *yeniden üretim şemaları*, 20. yüzyıl başlarında, en azından ilke düzeyinde krizlerin olmadığı bir kapitalizmin mümkün olup olmadığı ve örneğin Rusya gibi az gelişmiş ülkelerde kapitalizm için gelişmeci bir perspektifin ne olduğu üzerine yürütülen tartışmalara ilham vererek önemli bir rol oynamıştır (bkz. Rosdolsky, 1968b; Milios/Economakis, 2003). Ancak bu tartışmalar bu şemaların sırtına olduğundan çok fazla açıklayıcı bir güç yüklemişlerdir. Onlar kapitalist üretim ve dolaşıma genel bir bakış sunmasına rağmen, ampirik gerçeklikte var olduğu hâliyle kapitalist yeniden üretimin eksiksiz bir serimlemesi olmaktan oldukça uzaktır. Aksine, yeniden üretim şemalarında ifade edilen üretim ve dolaşım sürecinin birliği somut ilişkilerde ifade edilen kâr, faiz, girişimci kârı, sermaye stoku vb. gibi kategorilerin anlamlı olarak düşünülebileceği ilk temeli teşkil etmektedir.

7

Kâr, Ortalama Kâr ve "Kâr Oranlarının Düşme Eğilimi Yasası"

Bu kitabın yedinci bölümünden onuncu bölümüne kadar *Kapital*'in üçüncü cildinden alınan temalar üzerinde duracağız. Bu ciltle birlikte, kapitalist üretim tarzının, bizim dolaysız algımızdaki görünüm biçimi anlamında, kapitalist ilişkilerin "ampirik" gerçekliğini ifade eden kategorilerle karşılaşırız. Marx, üçüncü cildin başında, *Kapital*'in üç cildi arasındaki var olan bağı aşağıdaki biçimde ifade eder:

> Birinci kitapta, kendi başına kapitalist üretim sürecini dolaysız *üretim süreci* olarak gösteren görüngüler incelenmiş ve bu sürecin dışındaki koşulların tüm ikincil etkileri göz ardı edilmişti. Ne var ki sermayenin yaşam öyküsü bu dolaysız üretim sürecinden ibaret değildir. Üretim süreci gerçek dünyada *dolaşım süreci* ile tamamlanır; bu ikinci süreç, ikinci kitaptaki incelemelerin konusunu oluşturmuştu. Bu kitapta ve özellikle de onun üçüncü kısmında, toplumsal yeniden üretim sürecinin aracılığı olarak dolaşım sürecinin incelenmesi sırasında, kapitalist üretim sürecinin, bir bütün olarak alındığında, üretim süreci ile dolaşım sürecinin birliği olduğu görülmüştü. Bu birlik hakkında genel düşüncelerin ileri sürülmesi bu üçüncü kitabın konusu olamaz. Aksine, *sermayenin bir bütün olarak ele alınan hareket süreci*nden doğan somut biçimlerin ortaya çıkarılması ve gösterilmesi gerekir. Ser-

> mayeler, gerçek hareketleri sırasında birbirlerinin karşısına öyle somut biçimlerde çıkar ki, bu biçimler için, sermayenin dolaysız üretim sürecindeki şekli ile dolaşım sürecindeki şekli yalnızca özel uğraklar olarak görünür. Dolayısıyla, sermayenin bu kitapta açıkladığımız şekilleri, adım adım, toplumun yüzeyinde, farklı sermayelerin birbirlerine yönelik eylemlerinde, yani rekabette ve üretimi yürütenlerin kendilerinin alışılagelmiş bilinçlerinde aldıkları biçime yaklaşır (*Kapital*, 3:39).

7.1. Maliyet Fiyatı, Kâr ve Kâr Oranı – Kategoriler ve Gündelik Mistifikasyonlar

Kapitalist koşullarda üretilen her metanın değeri "c+v+s" olarak gösterilebilir. Burada "c" kullanılan üretim araçlarının değerini, "v+s" ise canlı emek harcanmasıyla yaratılan yeni değeri simgeler. Kapitalist için "c+v", metanın kapitaliste maliyetine işaret eden asıl miktardır. Marx bu miktarı metanın *maliyet fiyatı* olarak adlandırır.

Metanın değerinin yaratılması noktasında, "c" ve "v" tamamen farklı roller oynar: Kullanılan üretim araçlarının değeri ürüne aktarılırken, emek-gücünün değerinin, ürünün değeri ile bir ilgisi yoktur, çünkü ürüne aktarılan değer emek-gücünün harcanmasına dayanan yeni değerdir. Matematiksel olarak bu yeni değer "v+s"ye eşittir (bkz. alt bölüm 5.1.).

Bununla birlikte değer yaratma sürecinde "c" ve "v"nin oynadığı farklı roller hemen göze çarpmaz. Yani ücret biçimi altında bütün emek, karşılığı ödenmiş emek olarak görünür. "c" örneğinde üretim araçlarının değere kattığının ödenmiş olması gibi, "v" ile de, emeğin nihai ürünün değerine yaptığı katkı tazmin edilmiş görünür. Sermayenin bu iki bileşeni arasındaki yapısal fark görünür değildir. Kapitalistin fark ettiği tek ayrım, aralarındaki farkın, değerin yaratılması ile bir

alakası olmaması, daha ziyade değerin devir zamanı ile ilgisi olmasına karşın, sabit ve dolaşır sermaye arasındaki ayrımdır (bkz. 6.2. alt bölümü).

Artık değer "s" öncelikle, metanın değerinin, maliyet fiyatının üstünde kalan artığa, diğer bir ifadeyle değerin üretimi için harcanan değerin üstündeki kısma işaret eder. Kapitalist bu artığın onun sermayesi ile meydana gelen üretken süreçlerden kaynaklandığının farkındadır. Ancak kapitalist, bireysel sermayenin bileşenleri arasında –değerin yaratılması açısından– bir fark algılamadığı için, bu "artık" ona sermayenin tüm bileşenlerinden eşit olarak kaynaklanıyormuş gibi görünür (sabit ve dolaşır sermayeden geldiği kadar değişmez ve değişir sermayeden de).[38]

Yatırılan toplam sermayenin meyvesi olarak artık değer, *kâr*dır. Kâr, emek-gücünün değerinden ziyade yatırılmış toplam sermayenin değeri ile ilişkili olarak tespit edilir. Ancak kâr, artık değerin yalnızca başka bir ismi değildir. Kârın, gerçek durumu gizemlileştiren, tamamen farklı bir kavramla ilişkili olduğunu vurgulamak önemlidir. Artık değer, canlı emeğin yarattığı yeni değerin, emek gücünün değerinin üstünde kalan artık kısmıdır; artık değerin kaynağı (kapitalist koşullar altında) canlı emeğin harcanmasıdır. Diğer yandan kâr, metanın değerinin, metanın üretiminde kullanılan yatırılmış sermayenin üzerindeki artık kısmıdır; burada sermaye kârın nedeni olarak görünür. Marx artık değer ile kâr arasındaki bu farkı şöyle açıklamaktadır:

> Sermaye ile emek arasındaki ilişki, artık değerde açıklığa kavuşur. Sermaye ile kâr arasındaki ilişkide; yani, sermaye ile bir yandan metanın maliyet fiyatının üzerindeki dolaşım sürecinde gerçekleşmiş olan fazla olarak, diğer yandan daha çok toplam sermaye ile ilişkisi aracılığıyla belirlenen bir fazla olarak görünen artık değer arasındaki ilişkide sermaye, kendi kendisiyle bir ilişki olarak görünür, sermaye, bu ilişkinin içinde, başlangıçtaki değer

> toplamı olarak, kendisini, kendi tarafından yaratılmış olan bir yeni değerden ayırır. Bu yeni değeri, üretim süreci ve dolaşım süreci içindeki hareketi sırasında yarattığı, bilinç düzeyine çıkmış durumdadır. Ama bunun nasıl gerçekleştiği gizemlileştirilmiştir ve sermayenin kendisine ait, gizli niteliklerinden kaynaklanıyormuş gibi görünür. (*Kapital*, 3:61).

Kârın gerçek ilişkileri gizemlileştirmesi bir ön-varsayım olarak başka bir gizemlileştirmeye sahiptir, yani emeğin karşılığı olarak ücret kavramına. Yalnızca, ücretin emek-gücünün değil emeğin değerinin bir karşılığı olarak görülmesi nedeniyle artık değer, kâr olarak yani sermayenin ürünü olarak görülebilir.

Kâr biçimindeki artık değer sadece mevcut ilişkileri gizemli hâle getiren bir kavram değildir; bu kavram pratik bir geçerliliğe sahiptir, çünkü bireysel kapitalist sadece metanın değerinin, onun üretimi için gereken sermaye değerinin üstünde kalan artık olarak kârla ilgilenir. Bu nedenle, kapitalist için değerlenme ölçüsü artık değer oranı "s/v" değil; *kâr oranı*dır, "s/(c+v)". Sermayenin yatırıldığı her zaman, kapitalist mümkün olan en yüksek kâr oranını ister; bu miktar, kapitalistin pratik faaliyeti için belirleyicidir.

Artık değer oranındaki artış ile –diğer koşullar sabitken– kâr oranı artırılabilir. (bkz. mutlak ve göreli artık değer üretiminin ele alındığı, bölüm 5). Ancak kâr oranı sabit (hatta azalan) artık değer oranı altında da artırılabilir. Yapısal olarak üç olasılık söz konusudur:

1. DEĞİŞMEZ SERMAYE KULLANIMINDA TASARRUF. Değişmez sermayenin unsurları ekonomik bir şekilde kullanılır. Bu gibi tasarruflar *üretim hacminin genişlemesinden* kaynaklanabilir: İki katına çıkarılan üretim, zorunlu olarak, kullanılan enerji, bina vb. miktarının da iki katına çıkartılmasını gerektirmez. Üretimdeki genişleme iş gününün uzatılmasıyla gerçekleştiği zaman bu durum özellikle geçerlidir: Çift vardiyalı çalışan bir işyerinde, tek

vardiya çalışan bir işyerindeki makine ve binalarla üretilenin iki katı üretilebilir. Yalnızca ham maddeler iki katına çıkarılmalıdır. Artık değer oranının değişmediği koşullarda, artık değer ve değişir sermaye iki katına çıkar; ama değişmez sermaye onlardan daha az artırılır, sonuçta kâr oranı önemli miktarda yükselir. Böylece kapitalist, fazla mesai ve gece vardiyası için ödemeyi karşılayabilir. Değişmez sermayeden önemli bir tasarruf yapılması durumunda, artık değer oranında bir miktar azalma olsa bile kâr oranı yine de artar. *Sabit üretim hacminde* ham madde ve enerjinin daha akılcı kullanımı ile ama aynı zamanda işçilerin maliyetinde, güvenlik önlemlerinin budanması ya da işçilerin sağlığı için tehlikeli olan emek süreçlerinin hayata geçirilmesi ile yaşanacak düşüş durumlarında değişmez sermaye tasarrufu sağlanabilir. 5.3. alt bölümünde değişmez sermaye uygulamalarında iktisadiliği, yalnızca ürünün maliyetini azaltması bağlamında ele almıştık. Şimdi açıkça görünüyor ki bu aynı zamanda kâr oranını da artırıyor.

2. DEĞİŞMEZ SERMAYENİN ÜRETİMİNDE İKTİSADİLİK. Değişmez sermaye unsurlarının değeri düşerse, üretim yönteminde herhangi bir değişmeye gerek olmaksızın, değişmez sermayenin değeri de düşecektir. Bir alandaki kâr oranı artışı bu nedenle başka bir alandaki üretkenlik artışının bir sonucudur.
3. SERMAYE DEVRİNİN HIZLANDIRILMASI. Eğer bir bireysel sermayenin devir sayısı yılda iki ise, o durumda, diğer koşullar aynıyken, yılda bir devir sayısı olan bir bireysel sermayeye göre iki kat daha fazla artık değer üretir. İlk sermayenin kâr oranı bu nedenle ikincisinin iki katı olacaktır. Sermaye devrindeki hızlanma kâr oranını artırır.

7.2. Ortalama Kâr ve Üretim Fiyatları

Yukarıda belirtilen yöntem ışığında, sabit artık değer oranı altında kâr oranı açısından bir şey açıklık kazanır: Aynı artık değer oranı ile üreten iki sermaye, eşit devir zamanı altında, *farklı sermaye bileşenine*, c/v, veya eşit sermaye bileşimi altında

farklı devir zamanına sahipse, bunlar farklı kâr oranlarına sahip olacaktır.

Daha açık kılmak için artık değer oranının %100 varsayıldığı, sabit sermayeyi ihmal ettiğimiz sayısal bir örnek verelim. A ve B gibi iki sermaye bir yıl için aynı devir zamanına sahiptir. A sermayesi için, c=90 ve v=10; B sermayesi için ise c=60 ve v=40 olsun. Bu durumda A sermayesi s=10 artık değer üretmelidir, böylelikle A sermayesinin kâr oranı 10/(90+10)= %10'dur. B sermayesi s=40 artık değer üretir, onun kâr oranı ise 40/(60+40)=%40 kadardır. Eşit olmayan sermaye bileşeni farklı kâr oranlarına yol açar: Daha yüksek sermaye bileşimi, daha düşük kâr oranını beraberinde getirmiştir.

Şimdi de A sermayesi ile aynı değer kompozisyonuna ama devir zamanı bir yıl için iki olan C sermayesine bir bakalım. Onun artık değeri bu nedenle 2x10=20'dir ve A sermayesinin kâr oranı %10 iken, onun kâr oranı 20/(90+10)= %20 olacaktır. Daha kısa devir zamanı daha yüksek (yıllık) kâr oranını beraberinde getirmiştir.

Ancak değer bileşimi ve sermayenin devir zamanı kapitalistlerin keyiflerine göre belirledikleri bir şey değildir, aksine onlar iş yaptıkları alanlardaki somut koşullarla sınırlandırılmışlardır: Örneğin bir çelik fabrikasında, giyim sanayiine göre değişir sermayeye oranla daha fazla bir oranda değişmez sermaye kullanılır. Eğer metalar "değerine" satılsaydı, yani eğer metaların normal fiyatı, metaların değerinin uygun bir ifadesi olsaydı, o zaman artık değer oranı, diğer bir deyişle emek-gücü sömürüsü her yerde aynı olsa bile, tekil dallar arasında tamamen farklı kâr oranlarının olması gerekirdi. Sermayenin tek amacı değerlenmektir. Sermaye sahibinin yegâne çıkarı, bir kapitalist gibi yani kişileşmiş sermaye olarak davrandığı ölçüde, yatırmış olduğu sermayenin mümkün olan en yüksek değerlenmeye erişmesin-

den ibarettir. Eğer farklı alanlar, farklı kâr oranları sunuyorsa, o takdirde kapitalist, düşük kâr oranına sahip sektörden sermayesini çekip, daha yüksek kâr oranı vadeden sektöre yatırmaya çalışacaktır. Eğer sektörler arasında sermayenin bu hareketi mümkünse (örneğin yasal olarak engellenmemişse) gittikçe daha fazla sermaye düşük kâr oranına sahip sektörlerden çıkacak ve yüksek kâr oranı sunan bu sektörlere akacaktır. Bu durum yüksek kâr oranlı sektörlerde meta miktarında artışa, düşük kâr oranlı sektörlerde ise azalışa yol açacaktır. Kapitalistler arasındaki rekabete bağlı olarak, başlangıçta yüksek kâr oranına sahip sektörlerdeki artan arz bir yandan satış fiyatlarının düşmesine ve nihayet kâr oranlarının düşmesine yol açarken, diğer yandan da başlangıçta düşük kâr oranına sahip sektörlerde arzın azalışına, fiyatların artmasına ve sonuçta da kâr oranının yükselmesine yol açacaktır. Bu farklı kâr oranları *ortalama* veya *genel* bir kâr oranında denkleşecektir.

Bir bireysel sermaye tarafından erişilen ortalama kâr, bir metanın maliyet fiyatının (birim meta başına ücretler ve üretim araçlarının maliyeti) ortalama kâr oranı ile çarpımına eşittir. Üretim fiyatları, maliyet fiyatları ve ortalama kârın toplamından oluşur.[39] Üretim araçları için yapılan ödeme 100 euro ve ücretler için 20 euro ise ve ortalama kâr oranı %10 olduğunda, metanın maliyet fiyatı 120 euro, ortalama kâr 12 euro ve üretim fiyatı da 132 euro'dur.

Bireysel kapitaliste bu ortalama kâr, maliyet fiyatına eklenen bir getiri olarak görünür. Onun için elde ettiği bireysel kâr düzeyi iki niceliğe bağlıdır: "Piyasa tarafından belirlenen" satış fiyatının yani, metayı satabildiği fiyatın ve maliyet fiyatının düzeyi. Eğer makine kullanımını artırıp, emek-gücü kullanımını azaltarak maliyet fiyatını düşük tutabilirse (bkz. göreli artık değer üretimi için 5.2. bölüm), fiyata, ortalama kârdan daha fazla

bir ekleme yapabilir. Böylece metayı piyasa fiyatına satsa bile ekstra kâr elde etmiş olur.

Bireysel sermayenin ortalama kârdan sapabilen gerçek kârı, bu nedenle bir yandan nesnel koşullara (piyasa fiyatları), diğer yandan da kapitalistin düşük maliyetle üretim yapma konusundaki öznel becerilerine bağlı görünür. Kârın, artık değere el konulmasından kaynaklandığı gerçeği görünmez olur. Tam aksine: Eğer bireysel kapitalist, üretimi daha az emek miktarı ile sürdürürse, genellikle kârı artacaktır.

Ancak gerçekte ortalama kâr da artık değere bağlıdır: *Bireysel* sermayenin artık değerine değil, bir bütün olarak ekonomide üretilen artık değere, yani *toplam toplumsal sermaye*nin artık değerine bağlıdır. Kâr oranlarının, genel kâr oranına eşitlenmesi, toplam toplumsal artık değerin yeniden bölüşülmesinden başka bir şey değildir. Eğer metalar değerleri karşılığında mübadele edilseydi, her kapitalist kendi bireysel sermayesi ile üretilen kadar artık değeri alırdı ve farklı kapitalistlerin kâr oranları da büyük ölçüde farklılaşırdı. Eğer metalar üretim fiyatlarına göre mübadele edilirse, her kapitalist yatırdığı sermayenin büyüklüğüne oranla, ortalama bir kâr elde eder, yani, her sermaye ortalama olarak aynı kâr oranına erişir. Kapitalistler ortalama kâr konusunda, şirketteki hisse sahipleri gibi davranır: Herkes için aynı nispi kâr; her hisse sahibi, işletmenin kârından yatırımının hacmi oranında bir pay elde eder.

Kapital'in üçüncü cildinde Marx, değer sisteminden (çeşitli sektörler için c, v ve s'nin verili ve tek bir sektördeki tüm sermayeler için aynı olması anlamında) üretim fiyatları sistemine varmak için basit bir niceliksel hesaplama yöntemi tasarladı. Ancak bu hesaplama yönteminin yanlış olduğu kanıtlanmıştır. Bu yöntemin bir hata içerdiğini Marx da vurguladı (*Kapital*, 3:173), ama bu hatanın etkilerini çok da önemsemedi. Bu "dönüşüm

problemi" yani değer büyüklüklerinin, üretim fiyatlarına nasıl dönüştürülebileceği (ve dönüştürülüp dönüştürülemeyeceği) geçen yüzyılda yoğun bir biçimde tartışıldı (Bu tartışma Heinrich, 1999'da geniş bir şekilde ele alındı).

Ancak *parasal* değer teorisi bakımından, değerlerden üretim fiyatlarının hesaplanması için ne türde bir işlem yapılacağı gibi bir sorun olamaz.[40] "Değerlerin üretim fiyatlarına dönüşmesi" yalnızca metanın biçim belirleniminde *bir kavramsal ilerlemeyi* temsil eder.

Değerlerin mübadelesinden yalnızca, bireysel olarak harcanmış emekle, toplam toplumsal emek arasındaki ilişki mübadelenin yegâne belirleyici uğrağı olduğu sürece bahsedilebilir. Bireysel olarak harcanmış emeğin değer oluşturması için, mübadelede yerine getirilen üç indirgeme edimi verili olmak zorundadır (bkz. 3.3. alt bölümü). Meta, bu örnekte (yani 3. bölümde ele alınan meta) kapitalist koşullarda üretilen bir metadır ama henüz sermayenin varlığından soyutlanan bir şekilde incelenen bir metadır.

Böylelikle bu kavramlar –değer, değer büyüklüğü, para vb.– sermayenin dolaşım ve üretim sürecinin serimlenmesi açısından kategorik bir öncül oluştururlar (bkz. 5. ve 6. bölüm). Ancak bu analizlerde ele alınan sermaye, hâlâ onun ampirik, bireysel dışavurumunda var olan sermaye değildir. Sermaye yalnızca üretim ve dolaşımın birliği olarak ortaya konduktan sonradır ki ampirik olarak var olan bireysel sermayelerin yapısal özelliklerini ele alabileceğimiz noktaya ulaşırız.

Değer ve artık değerden üretim fiyatları ve ortalama kâra geçiş tarihsel ya da zamansal bir sıralanım değil, daha ziyade farklı *açıklama düzeyleri* arasındaki bir geçiştir. Değer ve artık değer düzeyinde, mübadele yoluyla kapitalist toplumsallaşma soyut bir şekilde kurulur ve mübadele, bireysel olarak harcanan eme-

ğin, toplam toplumsal emekle ilişkisi üzerinden; üretim fiyatı ve ortalama kâr düzeyinde ise, mübadele bireysel sermayenin toplam toplumsal sermaye ile ilişkisi tarafından belirlenir. Burada mübadelenin sadece meta üreticilerinin toplumsallaşması olmadığı, aynı zamanda *kapitalist* meta üreticilerinin de toplumsallaşması olduğu aşikâr hâle gelir.[41]

7.3. "Kâr Oranlarının Düşme Eğilimi Yasası" Bir Eleştiri

18. yüzyılın sonları ve 19. yüzyılda gelişmiş kapitalist ülkelerde ortalama kâr oranının düşme eğilimine sahip olduğu düşüncesi, nedenleri tartışmalı olsa da şüphe götürmez bir ampirik gerçeklik olarak algılandı. Kâr oranlarının düşmesinin, örneğin yükselen ücretler veya ham maddelerin fiyatlarındaki artış gibi pek çok farklı sebebi olabilir. Ancak bu nedenler rastlantısal ya da geçici bir niteliktedir: Ücretler yeniden düşebilir ya da ham maddelerin fiyatları ucuzlayabilir. Böylelikle kâr oranı da yeniden yükselir.

Marx'ın kâr oranlarının düşme eğilimi yasası ile ifade etmek istediği bu gibi geçici nedenlerden bağımsız olarak "kapitalist üretim tarzının doğasından kaynaklanan" bir şekilde kâr oranlarının düşme eğilimi yasasının varlığıdır (*Kapital*, 3:235). Diğer bir deyişle, kâr oranlarının düşme eğilimine yol açan, tüm özel koşullar bir yana, kapitalist gelişmenin genel özellikleridir. Marx'ın bunun için yeterli kanıt sunup sunmadığı ateşli tartışmaların konusudur.

Bu bölümün başında, kâr oranının, değişmez sermayenin kullanımında iktisadilik veya sermaye devrinin hızlandırılması yollarıyla yükseltilebileceği ama değerlenmenin gerçek kaynağının emek-gücünün sömürüsü olduğu vurgulandı. Beşinci bölümde ise emek-gücü sömürüsünü artırmanın iki temel yolu

olduğu açık hâle getirildi: emek zamanı uzatmak (mutlak artık değer üretimi), emek üretkenliğindeki artış yoluyla emekgücünün değerini düşürmek (nispi artık değer üretimi). Emek zamanın uzatılması bir sınır dâhilinde mümkündür. Bu nedenle sömürüyü artırmak için tipik kapitalist yöntem, hem de gittikçe daha da pahalı hâle gelen makinelerin üretime uygulanmasıyla, nispi artık değer üretimidir. Üretimde sürekli devrim ve insan emeğinin daha yeni ve daha etkin makineler nedeniyle üretimden dışlanması, 18. yüzyılın sonundan bu yana kapitalist üretim tarzının verdiği resmi oluşturmaktadır. Üretim güçlerinin bu denli hızlı gelişimi kapitalizm öncesi üretim tarzları için söz konusu bile olamazdı.

Alt bölüm 5.2.'de, bireysel kapitalistin üretkenlik artışına ekstra artık değer (ya da artık söyleyebiliriz ki *ortalama kârın üzerinde ekstra kâr*) elde etmek için yöneldiğini göstermiştik. Bu ekstra kâr, üretkenlikteki artış bir genellik kazandığında ortadan kalkar. Sonra sırasıyla metanın değeri ve üretim fiyatı azalır. Meta, işçi sınıfı ailesinin tüketimine girdiği ölçüde, emek-gücünün değeri düşer ve sonuçta artık değer oranı yükselir.

Marx'ın kanıtlamaya çalıştığı, kâr oranlarının, üretkenlik artışına yönelik bu tipik kapitalist yöntemden dolayı düşme eğiliminde olduğudur: Ekstra kâr için bu sonu gelmez yönelimin neticesinde, sadece üretimin yeni koşullarının genelleşmesinin bir sonucu olarak metanın değerinde (üretim fiyatı) bir azalma olmamalı, aynı zamanda (bireysel kapitalistlerin isteklerinin dışında) ortalama kâr oranı da azalmalıdır.

Marx'a göre kâr oranlarının düşme eğilimi ve üretim güçlerinin kapitalist gelişimi aynı madalyonun iki yüzüdür. Eğer Marx bu ilişkiyi kesin olarak kanıtlayabilmiş olsaydı, düşen kâr oranının kapitalizmin özüne ait olduğunu göstermiş olacaktı. Şimdi Marx'ın argümantasyonuna yakından bakacağız.

Ortalama kâr oranı düştüğünde, tüm sermayeler için bireysel kâr oranları düşmek zorunda değildir. Ancak büyük ölçekli bireysel sermayelerin çoğu için durum bu olmalıdır. Eğer düşen kâr oranları gerçekte tipik bir eğilim ise, o durumda kendini tipik bir bireysel sermaye örneğinde göstermesi gerekir. Marx'ın argümanları bu tip bir bireysel sermayeye işaret etmektedir. Marx'ın yaptığı gibi, sabit sermayeyi bir kenara bırakıp, sabit ve bir yıllık devir zamanı varsayıp, değer düzeyinde kalırsak (üretim fiyatları ek güçlükler doğurur) ürünün değeri c+v+s, kâr oranı da s/(c+v) kadar olur.

Beşinci bölümde tartışıldığı üzere, makinelerin kullanılmasıyla artan üretkenliğin bir sonucu olarak, artık değer oranı (s/v), sermayenin değer bileşimi (c/v) gibi artar. Bu iki büyüklüğün niceliksel gelişimi kâr oranın seyri için tayin edicidir. Kâr oranının yukarıdaki formülünde pay ve paydanın her ikisi de v'ye bölünürse (sadece kesiri v ile sadeleştiriyoruz, bu nedenle kesirin değeri değişmez) kâr oranı için aşağıdaki ifadeye ulaşırız:

$$\frac{s}{c+v} = \frac{s/v}{c/v + v/v} = \frac{s/v}{c/v + 1}$$

Burada artık değer oranı ve sermayenin değer bileşimi, kâr oranının belirleyicileri olarak görülürler.

Marx kâr oranının düşme eğilimi argümanını c/v'deki artışa dayandırır. Eğer s/v değişmeden kalsaydı, c/v'deki bir artış kâr oranında otomatikman bir çöküşe yol açacaktı (kesrimizdeki pay sabit kalır, payda ise artar, böylelikle kesrin değeri düşer). Ancak Marx kâr oranının, artık değer oranı artarken de azalacağını ileri sürer.

Eğer artık değer oranı s/v ve sermayenin değer bileşiminin c/v her ikisi de artarsa, o durumda kâr oranı ancak (c/v) + 1 (kesirimizin paydası), s/v'den (pay) daha hızlı artarsa düşecek-

tir. Kâr oranının zorunlu olarak düşmesi gerektiğini kanıtlamak için, c/v'nin artacağını kanıtlamak yeterli değildir. Aynı zamanda c/v'nin bu koşulu sağlayacak *belirli bir derece*ye kadar artacağı da gösterilmek zorundadır. "Kâr oranının düşme eğilimi yasası"nın tüm kanıtları için yapısal zorluk da burada yatmaktadır: c/v için *artış derecesi*nde böylesi genel bir hesap olası değildir. Bir örnekte, üretkenlikte belirli bir artışa, küçük bir miktar ilave değişmez sermaye ile ulaşılabilir; bu nedenle c/v, artan artık değer oranının bir sonucu olarak, kâr oranında düşüşe değil, artışa yol açabilecek çok az bir miktarda artar. Başka bir durumda üretkenlikte aynı oranda bir artış değişmez sermayede daha büyük bir artışı gerektirebilir. Bu nedenle c/v güçlü bir şekilde artar ve kâr oranı derhâl düşer.

Marx c/v'nin kâr oranını düşüreceği bir noktaya kadar sürekli olarak artacağını kanıtlamak peşinde de değildir. Marx daha ziyade artık değer miktarı (*artık değer kitlesi*) ile başlar. Kişi başına ortalama artık değerin, artık değer oranı ile ortalama kişi başına ücretin V_k çarpımına eşit olduğu yerde, bir sermayenin toplam artık değeri, ortalama kişi başına artık değerin, N işçi sayısı ile çarpımı tarafından belirlenir. Dolayısıyla toplam artık değer için:

$$s = s/v \times V_k \times N$$ hesaplanır.

Eğer işçi sayısı azalırsa, üretilen artık değer de azalacaktır. Ancak eş zamanlı olarak artık değer oranı artarsa, bu durumda işçi sayısındaki azalma telafi edilebilir ve aynı miktarda artık değer üretilir; bu çok spesifik bir durumdur çünkü kişi başına artık değer birden bire yükseltilemez. Bu durum basit bir örnek verilerek gösterilebilir (bkz. *Kapital*, 3:252). Varsayalım ki, 24 işçi her gün iki saat artık emek harcıyor, bu durumda toplam artık emek miktarı 48 saat olur. Ancak işçi sayısı 2'ye düşerse artık

bu iki işçi artık değer oranının büyüklüğünden bağımsız günde 48 saat bir artık emek harcayamaz. Bu sonuç genelleştirilebilir: Eğer çalışan sayısı kritik bir sayının altına düşerse, bu durumda artık değer oranının ne kadar güçlü arttığından bağımsız olarak üretilen artık değer miktarı da düşer.

Marx bu akıl yürütmeyi kullanarak kâr oranının düşme eğilimi yasasını yeterli bir şekilde kanıtlamış olduğunu düşündü. Ancak öyle olmadı. Artık değer kitlesinde (s) bir azalma yalnızca bu artık değerin üretimi için gereken toplam sermaye c+v azalmadığı, en azından sabit kaldığı zaman kâr oranlarında kesin bir azalmaya işaret eder. Marx verdiği örnekte bunu örtük olarak varsayar. Ancak bu varsayım sorunsuz değildir. 24 işçi yerine 2 işçinin kaldığı örneğimizden devam edersek, bu durumda ödenen ücret miktarı da buna paralel olarak azalacaktır. Emek-gücünün değeri aynı kalırsa, değişir sermaye önceki değerinin 1/12'sine inecektir. Ancak artık değer oranının önemli miktarda artmasından dolayı, emek-gücünün değeri de sert bir biçimde düşecek ve kalan iki işçi, önceki değişir sermayenin 1/12'sinden daha az harcayacaktır. Toplam sermayenin aynı kalması için değişmez sermayenin (c) artması yeterli değildir, daha ziyade o değişir sermayenin azaltıldığı ölçüde artırılmalıdır. Bunun kârın düşmesine yol açıp açmayacağı böylesi bir genel düzeyde cevaplanamaz: Üretkenlik artışının ne kadarlık bir ilave değişmez sermaye ile sağlanacağını bilemeyiz.

Değişmez sermayedeki artış, değişir sermayede meydana gelen azalmayı yeterince güçlü bir şekilde telafi edemezse, o zaman yatırılan toplam sermaye azalır. Bu durumda azalan bir artık değer kitlesine ve azalan bir sermayeye sahip oluruz. Kâr oranının düşüp düşmeyeceği artık değer kitlesi ya da sermayeden hangisinin daha hızlı düşeceğine bağlıdır. Eğer artık değer kitlesi yatırılan sermayeden daha hızlı düşerse kâr oranı

düşecektir; eğer yatırılan sermaye artık değer kitlesinden daha hızlı düşerse, artık değer kitlesindeki azalışa rağmen kâr oranı artacaktır.

Marx'ın aksine "kâr oranlarının düşme eğilimi yasasını" varsayamayız. Bu kâr oranları düşemez demek değildir. Ancak kâr oranı yükselebilir de. Kâr oranının düşmesi yönünde kalıcı ve sağlam bir *eğilim* Marx tarafından *Kapital*'in genel tartışma düzleminde kanıtlanabilir değildir.[42]

Artık problem Marx'ın ekonomi politik eleştirisinin "kâr oranlarının düşme eğilimi yasası" olmadan, herhangi bir şeyi gerçekten yitirip yitirmediğidir. Birçok Marksistin bu "yasaya" Marx'ın kriz analizinin temeli gözüyle bakması, bu konudaki tartışmaların oldukça hararetli bir şekilde yürütülmesinin de bir nedenidir. Dokuzuncu bölümde de göreceğimiz gibi, Marx'ın kriz teorisi bu "yasa"yı gerektirmez. Marx açısından bu "yasa" daha genel bir şeyler ifade etti, yani:

> [Ama kâr oranının düşmesi nedeniyle kapıldıkları dehşette önemli olan şey]* kapitalist üretim tarzının, üretici güçleri geliştirirken zenginliğin kendisinin üretimiyle hiçbir ilgisi olmayan bir engelle karşılaştığı hissidir ve bu kendine özgü engel, kapitalist üretim tarzının sınırlılığını ve yalnızca tarihsel, geçici bir nitelik taşıdığını doğrular (*Kapital*, 3:247).

Bunun dışında da, kapitalist üretim tarzının sınırlılıkları, üretim güçlerinin gelişimi ve zenginliğin üretiminin, değerin değerlenmesine tabi kılındığı gerçeğinde zaten ortaya konmuştur ve bu sınırlı amaç, bir dolu yıkıcı gücü insanlık ve doğaya karşı iplerinden salıverir. Değerin kapitalistler ve muhasebeciler açısından artıp artmadığı, kapitalist üretim tarzının yapısal olarak dar görüşlü karakterini değiştirmez.

---

* İfadenin daha iyi anlaşılabilmesi için köşeli parantez içine alınan kısım metne eklenmiştir. –*çev.*

8

Faiz, Kredi ve "Hayalî Sermaye"

8.1. Faiz-Getiren Sermaye, Faiz ve Girişim Kârı – Sermaye Fetişinin Tamamlanması

Para muhtemelen tarih sahnesine çıktığından bu yana faiz karşılığında ödünç verildi. Faiz-getiren sermaye, bütün ekonomi kapitalist bir temelde örgütlenmeden çok daha önce vardı. Faiz-getiren sermayenin varlığı Antik dönemdeki köle sahibi toplumlardan, Ortaçağ'ın feodal toplumlarına kadar çok farklı toplumsal formasyonlarda görülür. Burjuva öncesi toplumlarda, krallar ve prensler kendi lüks tüketimleri ya da savaşların finansmanı için borçlanmaya gittiler; ödenmemiş borç ve faizler, fetih ve vergiler yoluyla artan gelir ile geri ödendi. Ancak köylüler ve zanaatçılar finansal zorluklarla karşılaşıp borçlanmaya yöneldiklerinde, bunu çalışarak geri ödemek zorundaydılar, ne yazık ki onların yoksulluğu ve faiz oranlarının yüksekliği veriyken bunu yapabilmeleri sıklıkla mümkün olmuyordu. Sonuç olarak evlerini ve topraklarını kaybettiler. Onların kayıplarına "tefecilerin" el koyması yaygın bir durumdu. Borç verenler "kan emici" olarak algılandı ve sonuç tefecilere karşı gelişen bir düşmanlıktı.

Kapitalist üretim ilişkileri altında, yani, üretim kapitalist koşullarda örgütlendiği zaman, borç verme tamamen farklı koşullarda meydana gelir. Kapitalist üretim temelinde, bir miktar para toplamı sermayeye dönüştürülebilir ve bu sermayenin ortalama bir kâr getirmesi beklenebilir. Para, tıpkı basit dolaşımda olduğu gibi, değerin bağımsız bir ifadesi değildir ve bu nedenle de tüm diğer metalarla değiştirilebilir değildir. Para şimdi *potansiyel sermaye*dir:

> Potansiyel sermaye olma, kârı üretmenin aracı olma özelliğiyle meta olur; ama bu kendine özgü [*sui generis*] bir metadır. Ya da, aynı anlama gelmek üzere, sermaye olarak sermaye, meta olur (*Kapital*, 3:342).

Bu biricik metanın satışı, biricik bir biçime sahiptir: Para ödünç verilir. Satılan ise onun belirli bir zamanda bir kâr getirme yeteneğidir (kapitalist koşullar altında). Bu biricik metanın "fiyatı" *faiz*dir. Bu faiz, paranın yardımıyla yapılan kârdan ödenir.

Kapitalist olmayanlar da –ücretli emekçiler gibi– ister finansal güçlükler nedeniyle isterse de tüketimlerini finanse etmek için olsun borç para alırlar. Bu durumda bu borçların ücretlerden ödenmesi gerekir. Bu gibi "tüketici kredileri" birikim süreci için oldukça anlamlıdır ve birikim sürecinde önemli bir rol oynar, çünkü onlar talebin istikrarına katkı sağlar. Ancak kapitalizmde yeni olan büyük miktarda borcun, *borç alanların zenginliğ*ine hizmet etmesidir: Onlar parayı, *sermaye olarak kullanmak için* borç alırlar. Burjuva öncesi toplumlarda sadece bir istisna olarak var olan bu kredi biçimi, kapitalist girişimler için tipik bir kredi biçimidir ve tüm diğer biçimleri egemenliğine almıştır. Modern *faiz getiren sermaye*nin özel dolaşım biçimi aşağıdaki gibidir:

P-P-M-P′-P″

Modern faiz getiren sermaye (devam eden kısımda sadece bu tipe işaret ediyoruz, bu nedenle de "modern" ifadesini bir kenara bırakıyoruz) böylelikle *iki defa yatırılır*: Önce onun sahibi tarafından sanayi kapitalistine ve sonra sanayi kapitalisti tarafından, kâr sağlayıcı üretim sürecinin finansmanına. *İkili bir getiri* söz konusudur: ilki sanayi kapitalistine, ikincisi sanayi kapitalistinden borç verene. Sanayi kapitalistine getirisi kârı içerir (başarılı bir değerlenme durumunda), borç verene getirisi ise bu kârdan ödenen faizi içerir.

Faizin kârdan ödendiği gerçeği, faiz oranı hakkında henüz bize bir şey söylemez. "Normal" kapitalist koşullar altında, faiz oranı sıfırın üzerinde (aksi takdirde para sahibinin borç vermesi için bir neden olmaz) ancak ortalama kâr oranının altında (aksi takdirde sanayi kapitalisti ilave bir sermaye talep etmeyecektir) olacaktır.[43] Herhangi verili bir zamanda faiz oranı, arz ve talep düzeylerine bağlı olacaktır; doğal bir "faiz" oranı ya da ortalama kâr oranı ve faiz oranı arasında "doğal" bir ilişki söz konusu değildir.[44]

Marx, faiz getiren sermaye sahibi kapitalisti *para kapitalisti*, bu sermayeyi ödünç alan ve onu yeniden üretim sürecinde *faal* sermaye hâline getiren kapitalisti ise *faal (functioning) kapitalist* olarak adlandırır. Her faal sermaye bir miktar kâr getirir, bu brüt kâr ortalama kârın üzerinde de, altında da olabilir. Faiz, bu brüt kârdan ödenir, kalan *girişimci kârı* (*Unternehmergewinn*) ise faal kapitalist tarafından alınmaktadır.

Brüt kârın faiz ve girişim kârı olarak bölünmesi başlangıçta sadece *niceliksel* bir bölünmedir. Ancak bu niceliksel ayrım, sermaye ödünç almayan kapitalistlerin bile değerlendirmelerine dâhil ettiği niteliksel bir ayrımda pekişir.

Para kapitalisti, faiz getiren sermayenin sahibidir. O kendi mülkünü başkalarının kullanımına sunarak faiz alır. Böylece *faiz* yalnızca, üretim süreci dışındaymış gibi görünen sermaye *sahipliğinin* bir meyvesi olarak görünür. Aksine *girişimci kârı* ise üretim sürecinde *faal* sermayenin bir sonucu olarak görünür. Faiz ve girişimci kârı bu nedenle farklı kökenlerden kaynaklanan, *niteliksel olarak* farklı miktarlar olarak belirir. Bu yanılsama bireysel bir sermayenin kâr oranı ve dolayısıyla faiz oranının üstündeki artık olarak kendi kişisel girişimci kârı faal kapitalistlerin aldığı önlemlerle etkilenebilirken (üretim araçlarının maliyetlerinde indirim, devir zamanının kısaltılması vb. bkz. 7.2. alt bölüm), faiz oranlarının bireysel sermayelere bağlı olmayıp, piyasada tek bir oran olarak ortaya çıkması ile güçlendirilir.

Faiz ve girişimci kârı arasındaki ayrım ödünç sermaye kullanmayan kapitalisti de ilgilendirir: O, sermayesini borç verme ve böylece yalnızca faiz elde etme ya da onu üretim sürecinde işletme konusunda bir seçime sahiptir. Sermayesini işletmesinin sonucunda faiz elde edemeyeceği için bu durumda amaç toplam kâr değil girişimci kârıdır. Bir bütün olarak kapitalist sınıf ise böylesi bir seçim yapma şansına sahip değildir –faal kapitalistler olmadan, herhangi bir faiz ödenemez– ama bireysel kapitalist kesinlikle böyle bir seçim yapabilir.

Faiz, sermayenin değerlenmesinin, emek-gücünün sömürülmesinin bir ifadesidir ama sermaye, ücretli emek ile yalnızca sömürü sürecinde bir antagonizma içerisinde bulunur. Faiz-getiren sermaye örneğinde, bu antagonizma artık görünür değildir, çünkü sermaye, üretim sürecinin dışında, mülkiyet olarak faiz getirendir. Para kapitalisti, ücretli emekçi ile karşı karşıya gelmez ama sermayesini ödünç alan faal kapitalistle karşı karşıya gelir. Faiz, dışsal emeğin ürününe sermayenin el

koyma kapasitesini ifade eder ama o, sermayenin doğasında olan bir karakter olarak bu kapasiteyi, üretim sürecinin dışında ve belirlenmiş kapitalist üretim biçiminden bağımsız olarak ifade eder.

Ancak faal kapitalist de ücretli emekçi ile antagonistik bir ilişki içindeymiş gibi görünmez. Faal kapitalist tarafından elde edilen girişimci kârı, sermaye mülkiyetinden bağımsızmış gibi görünür (bu zaten faiz aracılığıyla ödenmişti) ve herhangi bir kapitalist belirlenim göstermeyen, yalnızca bir emek süreci olarak görünen üretim sürecindeki işleyişin sonucu olarak değerlendirilir. Bu algıya göre, faal sermaye, girişim kârını mülkiyet sahibi olarak değil, özgün tipte bir *işçi* (emek sürecinin idaresi ve kontrolünden sorumlu bir işçi) olduğu için elde etmektedir. Sömürü işi ve sömürülen emeğin her ikisi de emek olarak değerlendirilir. Sonuç olarak:

> Sermayenin toplumsal biçimi faize düşer, ama nötr ve kayıtsız bir biçimde ifade edilmiş olarak; sermayenin iktisadi işlevi girişimci kazancına düşer, ama söz konusu işlevin belirli, kapitalist karakterinden soyutlanmış olarak (*Kapital*, 3:383).

Faiz-getiren sermayeye özgü olan faiz değil –bu sadece sermayenin değerlenmesinin belirli bir ifadesidir– P-P′ notasyonunda ifade edilen, bu görünüşte aracısız değerlenme biçimidir: Para kendi kendisini çoğaltır görünür. Marx bu nedenle faiz getiren sermayeyi, sermaye ilişkilerinin "en yüzeysel ve fetiş benzeri biçimi" (*Kapital*, 3:391) olarak değerlendirir, (sermaye fetişinin kapitalist üretim sürecinden ortaya çıkışına ilişkin bkz. 5.3.) çünkü:

> Toplumsal ilişki, bir şeyin yani paranın kendisiyle ilişkisi olarak son noktasına ulaşmıştır. [...] Armut taşımak nasıl bir armut ağacının özelliğiyse, değer yaratmak, faiz getirmek de aynı şekilde paranın bir özelliği olur (*Kapital*, 3:392).

Tarihsel olarak sermaye ilişkilerinin bu "en fetiş-benzeri biçimine" eşlik eden şey, tümüyle sermaye ilişkisinin kendisine değil de sadece faizin varlığına yönelen, bu nedenle de faiz ve sermaye ilişkisi arasındaki bağlantıyı ıskalayan, kapitalizmin bir dizi yarım yamalak eleştirisidir. Bir yandan faiz toplama üretken sermaye ile karşılaştırılmış ve kişinin kendi çabasına dayanmayan bir gelir olduğu için ahlaki bir temelde eleştirilmiş, diğer yandan da faizin varlığı toplumda tüm kötülüklerin anası olarak ortaya konmuştur: Bütün bir toplum nihayetinde para sahiplerine faiz ödemek için tutsak edilmiştir (antisemitizm ile bağlantısı için bkz. 10.2. alt bölümü).

8.2. Kredi Parası, Bankalar ve "Hayalî Sermaye"

Önceki bölümde sanayi sermayesinden ayrı olarak faiz getiren sermayede ifade edilen biçim-belirlenimini, ondan doğan ters yüz edilmiş algılarla birlikte ele aldık. Artık, faiz getiren sermaye hareketine aracılık eden, tarihsel olarak değişen kurumlarla ilgilenmemiz gerekir: bankalar ve sermaye piyasaları.[45]

Bankalar kredi işlemlerinin aracısıdır. Bir yandan para sahiplerinden mevduat toplar, diğer yandan bu paraları borç olarak verir. Bankalar tarafından ödenen mevduat faizi, bu paralar kredi olarak verildiğinde alınan faiz oranından daha düşüktür. Bankanın geliri bu farktan kaynaklanır. Maliyetler düşürüldükten sonra kalan bankanın kârıdır.[46]

Ancak bankalar sadece parayı bir elden başka bir ele geçiren pasif aracılar değildir. Bankalar aynı zamanda para da "yaratırlar": *kredi parası.*

Kredi parası, paranın işlevlerini yerine getiren bir *ödeme taahhüdüdür*. Kredi parası, A kişisi, B kişisinden 100 euro borç aldığında ve B'de kalacak olan bir tür borç senedi imzaladığında

oluşur (eğer bu senet belirlenmiş, göreli olarak kısa dönemli bir ödeme tarihine sahipse buna *poliçe* de denebilir). Bu borç senedi A'nın ödeme taahhüdüdür. Eğer B daha sonra C kişisinden bir meta satın almışsa ve C bu borç senedini ödeme aracı olarak kabul etmişse, o zaman A'nın ödeme taahhüdü para olarak işlev görmüştür. Başlangıçtaki nakit 100 euro'nun (A'nın satın alma yapabileceği "gerçek para") yanında ona ilave olarak şimdi 100 euro'luk bir kredi parası da dolaşımdadır. Bu kredi parası, ödünç para tahsisi ile "yokluktan" doğar ve ödeme taahhüdünün gerçekleşmesi ile birlikte yine "yokluğa doğru" ortadan kaybolur. Borç senedi ortadan kaldırılır.

Kural olarak, yalnızca özel bireylerin ödeme taahhütleri değil, bankalar ve kredi kartı şirketleri gibi banka-benzeri kurumlarınkiler de dolaşımda yer alır. Eğer satın alınan bir malın ödemesi çek veya kredi kartıyla yapılırsa, o zaman satıcı gerçek para almamış olur, daha ziyade ödeme taahhüdü, yani satıcının, sırasıyla çeki ya da satış poliçesini ibrazı üzerine bankadan ya da kredi kartı sağlayıcıdan parasını alacağının biçimsel garantisini alır. Diğer yandan, bu taahhüdün garantisi, satın alan kişi değildir; bunu banka yapar.[47]

Kredi parası bankadaki her mevduattan kaynaklanır: Kişi bankadaki hesabına 100 euro'luk bir mevduat yatırırsa, banka rezervlerinde 100 euro'luk bir artış olur (bunu borç verebilir, örneğin krediye çevirir); aynı zamanda kişinin çek ya da banka transferi için kullanabileceği hesabın bakiyesi de 100 euro artar. Böylece onun cebinden banka rezervine giden 100 euro'ya ilaveten, banka hesabına da 100 euro'luk bir kredi parası eklenmiş olur.

Şimdi çekle ödeme yapılan satıcı, hesabına para yatırmak için bu çeki kullanırsa, kredi parası yalnızca, kişinin hesabından satıcının hesabına aktarılır ve kredi parası olarak işlev görmeyi

sürdürebilir. Sadece, satıcının çeki nakde çevirmesi durumunda (yani banka rezervinden nakit para istenirse) kredi para ortadan kaldırılır. Gerçekte banka, yatırılan 100 euro'nun küçük bir miktarını nakit rezervi (ortalama talebi tatmin edecek düzeyde) olarak elde tutmak zorundadır, geri kalanı kullanılabilir. Ancak ödemelerin çoğunun banka hesapları arasındaki nakdi olmayan ödemeler olması nedeniyle (ve borçların çoğunun nakit değil, kredi parası olması nedeniyle) bankanın elinde tutması gereken para miktarı, yarattığı kredi paranın küçük bir bölümüdür.

Kredi yaratmak için bankalar yalnızca mevduatlara bağımlı değildir. Bankalar, Merkez Bankası'ndan da borç para alabilir. Merkez Bankaları, para basmaya yetkili tek kurumdur. Artık bir para-metaya bağlı olmayan bir ekonomide, Merkez Bankası gerçek para "yaratır" (sadece para ödeme taahhüdü olan kredi parasının karşıtı olarak "gerçek" para). Merkez Bankası, para yaratmaya ilişkin olarak formel herhangi bir sınırla engellenmemiştir.

Para sisteminin hâlâ bir para-metaya (örneğin altın) bağlı olduğu durumda, banknotlar gerçek para değil sadece dublördü ve Merkez Bankaları tarafından çıkarılan banknotlar hâlâ çeşitli düzenlemelerle sınırlandırılmıştı. Basılan para, belirli bir ölçüye kadar Merkez Bankası'nın sahip olduğu altın rezervleri ile karşılanmak zorundaydı. Banknotlar altına çevrilmek istenirse, altın rezervleri azalır ve buna mukabil Merkez Bankası daha az miktarda banknot çıkarabilirdi. Tam da kriz durumlarında, kredi artışı ihtiyacı ile aynı zamanda altına hücum oldu, böylece bankalar daha çok banknota ihtiyaç duydu. Altına hücum piyasaya banknot ihracında, düzenlemeleri askıya almadan, imkânsız olan bir artış meydana getirdi. Böylelikle para-meta, kapitalist yeniden üretim için kaçınılabilir bir engel olduğunu ortaya koydu. Bugün parasal sistem artık bir para metaya bağlı

olmadığı için (3.7. alt bölümünün sonucuna bkz.), bu engeller artık söz konusu değildir. Para-meta olmadan, kriz dönemlerinde bankacılık sistemi öncesine göre daha esnek tepki verebilir – ancak bu krizin kendisinin kaçınılabilir bir şey olduğu anlamına gelmez (bu noktayla ilgili olarak bkz. 9. bölüm).

Marx'ın bir para-metanın kapitalizmde varlığının kaçınılmazlığına dair pozisyonunun aksine, açıktır ki para-metaya bağlı bir parasal sistem, "ideal ortalaması içinde", kesinlikle kapitalizmin bir özelliği değildir (bu konu ile ilgili daha fazla bilgi için bkz. Heinrich, 1999; 302).

*Sermaye piyasası*nda borç verenler ve borç alanlar birbirleriyle doğrudan kredi ilişkisi içine girerler. Borç alanlar, bilhassa büyük işletme ve devletler, parayı doğrudan para sahibinden alırlar ve karşılığında belirli bir tarihte, belirli bir yıllık faizle birlikte ödemeyi taahhüt ederler. Bu borcun karşılığında, borç verenler şartların belirtildiği bir *menkul kıymet* ya da *tahvil* alırlar (sabit faiz oranı nedeniyle, *sabit faizli menkul kıymet* denir). Borcun bankaların rolü olmaksızın gerçekleşmesi nedeniyle[48], borç verenler ve borç alanlar bankanın kredi ve mevduat faiz oranı arasındaki farkı kendi aralarında paylaşabilir: Menkul kıymet faiz oranı normal olarak bankaların sunduğu kredi faiz oranlarından daha düşük ama mevduat oranından daha yüksektir. Ancak borç veren artık riskin tüm yükünü üstlenmiştir: Borç verilen işletme iflas ederse, o da parasını kaybedecektir. Bu nedenle genellikle yalnızca mali bakımdan güçlü olduğu düşünülen büyük işletmeler tahvil ihraç ederler. Diğer yandan bir bankadan borç almış bir işletme ya da bir kişi iflas ederse bu durum bankanın kârını azaltacaktır ama bankanın kendisi iflas etmediği sürece mevduatlarını etkilemeyecektir.

Menkul kıymetler, işletmelerin sermaye piyasalarından para elde edebildiği tek araç değildir. İşletmeler aynı zamanda *hisse*

senedi ihraç ederek de bunu yapabilirler. Hisse senedi satın alan kişi, ilgili işletmeden bir pay elde eder ve işletmenin müşterek sahibi hâline gelir. Sabit getirili menkul kıymetlere benzer şekilde, hisse senedi bir hak doğurur: Hisse senedi sahibine, sahip olduğu hisse payı nispetinde, hissedar toplantılarında oy verme ve dağıtılan kârlardan (kâr payı ya da temettü denen) pay elde etme hakları tanınmıştır. Ancak işletmenin, kişiye, hisse senedinin fiyatını geri ödeme yükümlülüğü yoktur ve dağıtılan kazançlar da sabit değil, işletmenin gidişatına bağlıdır.

Sabit faizli menkuller ve hisse senetleri sermaye piyasasında satılabilir.[49] Onların bir fiyatı vardır: *piyasa fiyatı* veya *hisse senedi fiyatı* (önceki günün hisse senetlerinin fiyatlarına dair haberler önde gelen gazetelerin ekonomi sayfalarında okunabilir). Bununla birlikte bu kâğıtların bir değeri yoktur yalnızca değer üzerinde bir alacak hakkı oluştururlar (faiz ve kâr payı). Ticareti yapılan bu alacak haklarıdır: Satıştan sonra işletme artık A'ya değil B'ye faiz ya da kâr payı öder. Egemen iktisat teorisinin yanı sıra gündelik yaşamda da fiyat ve değer arasında bir ayrım yapılmaz: Hisse senedinin ya da sabit faizli menkullerin piyasa fiyatı onların "değeri" olarak kabul edilir.

Sabit faizli bir menkul kıymet sahibinin, onların satışından (piyasa değeri) elde ettiği miktar cari faiz oranına bağlıdır. A'nın, Y işletmesinden geçtiğimiz yıl menkul kıymet satın aldığını, bu menkul kıymet için 1000 euro ödediğini ve karşılığında on yıl boyunca her yıl için 50 euro ve on yıl sonunda 1000 euro alacağını varsayalım. A kişisi böylece nominal değeri 1000 euro olan ve faiz oranı yıllık %5 olan bir tahvil satın almıştır. Gelecek yıl faiz oranlarının %7'ye tırmandığını düşünelim. Bu, 1000 euro'luk yeni bir tahvilin yıllık faiz ödemesinin 70 euro olduğu anlamına gelir. A, şimdi sahip olduğu tahvili satmak isterse onun faiz getirisi 50 euro olduğu için, bu tahvile 1000

euro ödeyecek kimseyi bulamayacaktır. Dolayısıyla bu tahvili ancak 1000 euro'dan daha düşük bir miktara satabilir; faiz oranı yükseldiğinde, tahvilin piyasa değeri, nominal değerinin altına düşer. Faiz oranının düşmesi durumunda ise piyasa değeri, nominal değerin üzerine çıkacaktır.[50]

Hisse senedi satışında da benzer bir durum geçerlidir: Burada hisse fiyatı sürekli olarak değişmektedir. Ancak onun bu hareketi yalnızca cari kâr payları tarafından değil aynı zamanda işletmenin *gelecek kârları* tarafından da belirlenir. Kârların sadece küçük bir kısmı hisse sahiplerine kâr payı olarak dağıtıldığı, daha büyük kısmı ise yatırıma dönüştüğü için kâr payları burada yalnızca ikincil bir rol oynar. Ancak gelecek kâr hiçbir zaman kesin değil, daha ziyade *beklenen bir miktardır*. Kâr *beklentileri* artarsa hisse senedi fiyatları da artar, beklentiler düşerse ya da büyük bir belirsizlik söz konusu ise hisse senetleri fiyatları da düşecektir. Bu bakımdan hisse fiyatlarının seyri güncel gelişmeleri değil, aksine *gelecekteki gelişmelere ilişkin beklentileri* ifade eder.

Menkul kıymetler ve hisse senetlerinin dolaşımı, kredi parasına benzer şekilde, ikili bir hareket oluşturur. Kredi parası örneğinde, ödeme taahhütleri, gerçek paranın yanı sıra dolaşırken, hisse senedi ve tahvil örneğinde, bir yandan yatırımcıdan işletmeye akan ve işletmede kullanılan *gerçek sermaye*, diğer yandan dalgalanan piyasa fiyatlarında alım satımı yapılan ve dolaşımı gerçekleşen kâr payı ödemesi ve faiz üzerindeki *alacak hakkı* söz konusudur.

Onların özgül "değer belirlenimine" bağlı olarak (yukarıda çerçevesi çizilen piyasa değerinin belirlenmesi anlamında), Marx dolaşımdaki bu alacak hakları, menkul kıymetler ve hisse senetlerini *hayalî sermaye* olarak adlandırır. Bu kavram, bu hakların paraya çevrilemeyeceği anlamına gelmez. Daha ziyade,

sahibinin ilk olarak para biçiminde sahip olduğu gerçek sermayenin, hisse senedi ve tahvil satın alımları süresince sadece bir kez öndelendiği gerçeğine işaret eder. Daha sonra, bu sermaye işletmenin eline geçer ve işletme bunu kendisi öndeler. Menkul kıymetler, hisse senetleri ve bonolar yalnızca belirli bir alacak hakkını temsil ederler; onların "değeri"nin (piyasa fiyatı) bu haklar için ilk olarak ödenen değer miktarıyla bir ilgisi yoktur (şimdi bu değer miktarı, örneğin bir işletmede üretken sermaye formunda mevcuttur; ya da hükümet tahvilleri örneğinde, devlet harcaması olarak kullanılmıştır). Bu gibi alacak haklarının "değeri", sabit faizli menkul kıymet örneğinde, menkul kıymetin faiz oranı ve cari piyasa faiz oranı arasındaki ilişkiye, hisse senedi örneğinde ise kâr beklentilerine bağlı aritmetik bir değerdir.[51] Bu değerin uzun dönemde ne ölçüde varlığını koruyacağı ve ne ölçüde karşılık gelen ödemeleri beraberinde getireceği, ilgili işletmenin gerçek kârına bağlıdır.

Kâr beklentisinin hızlıca değişebilmesi nedeniyle, hisse senetlerinin seyri de hızlıca değişebilir. Bu nedenle tek bir işlem günü süresi içerisinde, hisse senedi fiyatlarında hızlı bir düşüş durumunda, piyasa değerinde milyarlarca euro (yani milyarlarca hayalî sermaye) buhar olup uçar ya da hisse senedi fiyatlarında kuvvetli bir yükseliş durumunda, piyasa değerinde milyarlarca euro ortaya çıkar. Bu miktarlar ortadan kaldırılabilen ya da yenice yaratılan ve başka amaçlar için varsayımsal olarak yatırılan rezervler değil, daha ziyade ticari kâğıtların aritmetik değerleridir. Ancak bu dalgalanmalar önemsiz hadiseler de değildir. Eğer hisse senetleri ve tahviller, borç için bir teminat olarak kullanılırsa, piyasa fiyatlarının çökmesi durumunda bu teminat değer yitirecektir. Bu durumda borçlu başka bir teminat sunmak ya da borcu geri ödemek zorundadır; bunu başaramazsa iflas edecektir. Eğer banka bunun gibi bir

dizi ödeyememe durumu ile karşılaşırsa, o da iflas tehlikesi ile karşı karşıya kalır.

Beklentiler zaman içinde kendini pekiştirme eğilimindedir: Eğer hisse senetleri fiyatları artarsa, çoğu insan oyuna katılmak ister, talep artar, hisse senetleri fiyatları daha da artar ve daha da fazla insan oyuna katılmaya karar verir; eğer hisse senetleri fiyatları düşerse, bu durumda çok sayıda insan ellerindeki hisselerden kurtulmak ister, arz artar, hisse senetleri fiyatları da düşmeye devam eder vb. Sonuç olarak, getiride güçlü dalgalanmalar ortaya çıkar: Hisse fiyatlarında güçlü yükselişi (boğa piyasası), fiyatların düşmesi (ayı piyasası) izler.

8.3. Kapitalist Ekonominin Düzenleyici Mekanizması Olarak Kredi Sistemi

Bankalar ve sermaye piyasaları ile ilgili şeyleri *kredi sistemi* altında toplayabiliriz. Kredi sisteminin aracılık ettiği faiz getiren sermayenin hareketi yalnızca bir ilave, sanayi sermayesine dayalı bir *üst yapı* değildir. Faiz-getiren sermayenin, sanayi sermayesinin dolaşımından kaynaklanmasına rağmen, sanayi sermayesi hareketi, kredi olmadan hiç de mümkün değildir.

Üçüncü bölümde Marx'ın değer teorisinin parasal bir değer teorisi olduğunu vurguladık: Meta ve değer, para olmadan var olamayacağı gibi, paraya referans verilmeden de kavramlaştırılamaz. Aynı şey, sermaye ve kredi arasındaki ilişki için de söylenebilir. Ancak parasal olmayan değer teorisinin egemen olduğu geleneksel Marksizmde, kredi kavramı sermayenin anlaşılması ve varlığı için çok da gerekli olmayan bir eklenti olarak anlaşıldı.

Sanayi sermayesi dolaşımında geçici olarak "atıl" sermayeden müteşekkil bir dizi fon oluşur: Metaların satılması sonu-

cunda, öndelenen sermaye dolaysız bir biçimde sermaye olarak kullanılamayacak bir içerikte geri döner. Bu fonların en önemlisi *birikim fonları* (artık değer üretime sonraki bir zamanda yatırılır; çünkü, örneğin, yatırım için minimum bir miktar gerekli olabilir) ve (sabit sermayenin değer unsurlarının toplandığı) amortisman fonlarıdır (bkz. 6.2. bölüm). Bu gibi fonlar yeniden yatırıma sokulana kadar, faiz getiren sermaye olarak kullanılır.

Bu fonların dolmasını beklemek yerine, sabit sermayenin yenilenmesi ve birikimin bir kısmı kredi yoluyla finanse edilebilir, böylece gelecek getiriler, birikim ya da amortisman fonlarına akmaz, faiz ödemesi ve borcun ana parasına yönelir.

Sonuçta artık değerin dolaşımı (toplam toplumsal ürünün, toplam toplumsal artık değere karşılık gelen bölümü) ya bu fonlar ya da kredi arzı olmaksızın gerçekleşemez: Sabit sermaye bir kenara bırakıldığında, tek bir ülkenin kapitalistleri, bir yıl içinde c+v değerinde bir sermaye yatırır ancak c+v+s değerinde bir ürün üretir. Bu nedenle m değerini içeren ürünler için ödenen paranın nereden gelmesi gerektiğine ilişkin bir soru ortaya atılır. Bir olasılık, bunun, kapitalistlerin üretim için yatırdıkları sermayeye ek olarak sahip oldukları rezerv fonun bir bölümüne dayandığı şeklinde olabilir. Bu durumda onlar, ancak s'nin bir miktarını satın alabilirler ve bu kısmın satışını yapan kapitalistler bu parayı sırayla ilk grup kapitalistten metaları satın almak için kullanırlar, böylece sürecin sonunda tüm ürünler satılmış ve rezervler ilk sahiplerine dönmüş olur. Ancak yalnızca dolaşımı rahatlatmak için var olan bir rezerv fon, bu toplamı değerleme olanağından vazgeçme anlamına gelir. Eğer kapitalistler sermayenin mümkün olan en yüksek değerlenmesi peşindeyse, bu gibi bir rezerve sahip olmayacak, onun yerine aynı miktarda satın almaları, kısa dönemli borçlanma araçları ile finanse edecektir.

İşte bu nedenle sermayenin dolaşımı bir yandan geçici nitelikte bir atıl sermaye, diğer yandan da kredi talebi oluşturur. Kredi hacmi, toplam toplumsal sermayenin büyümesi ile birlikte artar. Kredi işlemlerinde görülen büyümenin kendisi başlı başına bir kapitalist kriz ya da istikrarsızlık işareti değildir.

Gelişmiş bir kredi sistemi, bir *bireysel sermaye*nin rezerv biriktirmekten vazgeçmesini ve atıl sermayesini borç vermesini mümkün kılar. Ancak borçlanma yoluyla bir bireysel sermaye sadece önceki dönemdeki kârı ile yapabileceği birikimden daha fazla bir birikim yapma olanağına sahip olur. Bu nedenle, bir kapitalist işletme için belirli bir miktar borç hiçbir şekilde *sağlıksız* bir durum ya da bir zayıflık işareti değildir. Kapitalizm öncesi toplumlarda üreticiler genelde, ya acil durumlarda ya da daha sık olarak borçlarının faizini ödemede sorun yaşadıklarında borçlanmaya giderdi. Kapitalist ilişkiler altında ise kredi başlıca fazladan birikimin finansmanı olarak işlev görür: Tekil bir sermayenin özkaynağı ile karşılaştırıldığında kredinin kâr oranını yükseltmesi gerekir. Ortalama kâr oranının %8 olduğunu ve piyasa faiz oranının da %5 olduğunu varsayalım. Eğer bir kapitalist bu durumda 1 milyon euro yatırırsa yalnızca 80.000 euro kâr edebilir. Bu kapitalist eğer 1 milyon euro daha borç alırsa ve bununla aynı kâr oranı beklentisi ile yatırım yaparsa 50.000 euro'sunu borç verene faiz olarak ödeyeceği, ilave bir 80.000 euro daha kazanacaktır. Onun toplam kârı 80.000 euro + 30.000 euro ya da 110.000 euro olacaktır: Onun kendi sermayesi (ilk 1 milyon) borçlanmanın sonucu olarak sadece %8 ortalama kâr değil, %11 kâr getirecektir. Kâr oranındaki bu artış borçlanmanın başlıca motivasyonunu oluşturmaktadır. Eğer beklentiler gerçekleşmezse –bireysel girişimin başarısızlığı ya da genel ekonomik durumun bozulması nedeniyle olsun– o durumda ele geçen kâr oranı, ortalama

kâr oranının altında gerçekleşebilir. Bu durumda borç alınan sermaye ilave bir kâr değil aksine bir zarar (faiz ve kâr arasındaki fark) doğuracaktır.

Ayrıca, kredinin *toplam toplumsal sermaye* üzerinde de etkileri vardır. Sermayenin, kâr oranlarının eşitlenmesi (bkz. 7.2. alt bölümü) yoluyla meydana gelen sektörler arasındaki hareketi aslında kredi akışındaki bir değişmeden ibarettir, öyle ki bir sektörde çok fazla birikim söz konusu iken, diğerlerinde birikim oldukça azdır; hâlihazırda yatırılmış olan sermayenin yer değiştirmesi kredi akışı olmaksızın çok daha güç ve zaman alıcı olurdu. Kredi ve gelişmiş bir kredi sistemi, muazzam sermaye kitlesini kısa bir zaman içerisinde yoğunlaştırma ve yönlendirmeyi mümkün kılar. Genelde bu, yeni üretici güçlerin hızlandırılmış gelişmesi için gerekli olan şeydir. Çünkü yeni teknolojilerin girişi genellikle önemli miktarda başlangıç yatırımları gerektirir.

Kredi sisteminin varlığı, birikimin nesnel koşulları var olduğu ölçüde, sadece bireysel sermayeler için değil toplam toplumsal sermaye için de yalnızca önceki dönem kârına dayanan birikimden daha fazla bir birikimi mümkün kılar. Borç vermede bir genişleme, böylece birikimde de dikkate değer bir genişlemeye yol açabilir (tıpkı borç sınırlamasının birikim sürecinde bir daralmaya yol açabilmesi gibi). Bu ölçüde de kredi sistemi, kapitalist ekonominin *yapısal düzenleyici bir mekanizmasını* oluşturur. Kapitalistler ellerindeki sermayeyi mümkün olduğunca en yüksek kâr oranının beklendiği alana yatırma arayışındadır. Çünkü sermayenin hareketi sorunsuz devam ettiği ve birikimin hızı yapısal olarak kredi sistemine yani bankalara ve sermaye piyasalarına bağlı olduğu ölçüde bir kural olarak bu yatırımlar an azından kısmen borçlar veya hisse senedi ihraçlarıyla finanse edilir.

Kredi sistemi birikime esnekliğini verir. O, "üretken güçlerin maddi gelişmelerini ve bir dünya piyasası kurulmasını hızlandırmaktadır" ama aynı zamanda "aşırı üretimin ve ticarette aşırı spekülasyonun temel kaldıracıdır" (*Kapital*, 3:443). Birikimin, kredi sistemi tarafından düzenlenmesi tümüyle kriz-eğilimli bir süreçtir. Kredi tahsisi ama her şeyden önce hisse senedi ve tahvil ticareti beklentiler ve güvensizlik ile beslenir. "Spekülasyon" olmak zorundadır ve bu spekülasyon başarısız olup, yatırılan sermayenin yıkımına da yol açabilir. Finansal piyasalarda, bu durum, spekülatif "balonlara" (aşırı şişmiş hisse fiyatları) ve arkasından "çöküşe" (ani fiyat düşüşleri) yol açabilir ama çöküşten önce kimse yüksek hisse fiyatlarının bir balona mı yoksa ilgili sermayenin kârlılığında bir artışa mı işaret ettiğinden emin olamaz.

"Spekülatif" finansal piyasaları "muhkem" bir kapitalist üretimin karşısına koymak yanlış olacaktır. Hiçbir kapitalist, değerin realize olup olmayacağından, olursa hangi fiyata olacağından kesin olarak emin olamayacağı için, kapitalist üretimin her edimi spekülatif bir unsur içermektedir. Finansal piyasalarda spekülasyon daha açık ve daha hızlıdır, ancak hiçbir biçimde kapitalist üretimden niteliksel olarak farklı bir şey değildir. Her ikisi de zorunlu olarak belirsiz bekleyişlerden kaynaklanır ve her ikisi de ilgili ürünlerinin ticareti üzerinden aynı şeye ulaşmayı hedeflerler: kâr maksimizasyonu.

Bununla birlikte finansal piyasalar ve sanayi üretimi arasındaki ilişki nicelik bakımından da nitelik bakımından da değişmez değildir. Bu ilişki kapitalist gelişme sürecinin kendi içinde değişebileceği gibi, farklı ülkeler için de farklılaşabilir. Bu nedenledir ki, finansal piyasaların dönüşümüne ilişkin tartışmalar, geçen birkaç yıldaki küreselleşmeye ilişkin tartışmanın merkezî bir başlığını oluşturmaktadır.

9

Krİz

9.1. Çevrim ve Kriz

Bir toplumun iktisadi yeniden üretiminde görülen şiddetli tıkanmalar *iktisadi kriz* olarak adlandırılır. Kapitalist bir ekonomide bunun anlamı üretilen çok sayıda metanın artık satılabilir olmamasıdır: Bu durum bu tür ürünlere ihtiyaç olmamasından değil, bu ürünler için *satın alma gücü* ile desteklenen bir talebin olmamasından kaynaklanır. Meta sermaye artık para sermayeye tam olarak dönüşemez, bunun sonucunda yatırılan sermaye yetersiz bir şekilde değerlenir ve birikim azalır. Böylece kapitalist işletmelerin üretken sermayenin unsurlarına –üretim araçları ve emek gücü– yönelik talebi de azalır. Krizi daha da derinleştirip, talepte daha fazla bir azalmaya yol açacak olan kitlesel işsizlik ve işçi sınıfının tüketiminde bir azalma bu sürecin bir sonucudur.

Kapitalizm yalnızca devasa zenginliğe kitlesel yoksulluğun eşlik ettiği bir üretim tarzı değildir, aynı zamanda mal fazlasının bir sorun teşkil ettiği tek üretim tarzıdır: Bu mallara en çok ihtiyacı olan insanlar sahip oldukları tek şey olan emek-güçlerini satamazken, satılamayan mallar bu malların sahiplerini iflasa sürükler. Sermayenin, onların emek gücüne ihtiyaç duymamasının nedeni onu kârlı olarak kullanamamasıdır.

İngiltere'de sanayi kapitalizminin belirleyici hâle geldiği 19. yüzyılın başlarından bu yana –daha sonra Fransa, Almanya ve ABD'de– gelişmiş kapitalist toplumlarda kabaca onar yıllık aralıklarla krizler meydana gelmiştir. Yüksek kâr oranları ve artan ücretlerin eşlik ettiği hızlı birikim süreçlerini, bir durgunluk ve kriz, daha sonra birikimde önce yavaş, giderek hızlanan bir iyileşme ile sonuçlanacak dönemler izlemiştir.

20. yüzyılda, bu çevrimsel gelişme devam etti ama bu çevrimler öncesine göre gittikçe daha az telaffuz edildi. Üst-çevrimsel gelişmelerin önemi arttı: 1929 küresel iktisadi krizi ile birlikte, ancak 1950'lerde üstesinden gelinebilecek uzun bir iktisadi bunalım dönemine girildi. Kuzey Amerika ve Batı Avrupa 1950 ve 1960'larda "Fordizm"e dayalı uzun bir ekonomik canlılık süreci yaşadı (bkz. 5.5. alt bölümü). Bu *Wirtschaftswunder* (ekonomik mucize) kapitalizmi, önde gelen kapitalist ülkelerde sadece yüksek kâr oranları değil, tam istihdam ve refah devletinin genişlemesini de beraberinde getirdi. Bu aşamada çevrimler şiddetli bir kriz olmaksızın varlığını sürdürdü. Marx'ın sözünü ettiği krizler, işsizlik ve yoksullaşma ile karakterize edilen kapitalizm en azından kapitalist metropollerde aşılmış gibi göründü. Ancak bu durum 1974-1975 küresel ekonomik krizi ile birlikte kökten değişti: Verimliliği artırıcı "ucuz" yöntemleri ile Fordist birikim modeli (Taylorizm ve yığınsal üretim) sınırlarına ulaştı, kâr oranları düştü ve çevrimsel hareketlerin etkisi arttı, iyileşme dönemlerine rağmen büyüme oranları düşük, işsizlik oranları ise yüksek kaldı. 1980'ler ve 1990'larda kâr oranları, ağırlıklı olarak sosyal harcamalardaki kesintilerle finanse edilen, servet sahipleri ve işletmelere yönelik kapsamlı bir vergi indiriminin yanı sıra esasen reel ücretlerdeki durgunluk veya düşüş sonucunda iyileşti.

Son yüz seksen yılda kapitalist gelişme sürecine *fiilî olarak* krizlerin damga vurduğu konusunda şüpheye yer yoktur. An-

cak bu krizlerin nedenine ilişkin sorunun cevabı tartışma konusudur. Neoklasik iktisatçıların çağdaş savunucuları ile birlikte klasik ekonomi politikçilerin büyük bir çoğunluğu, krizin kapitalizmin yapısal işleyişinin bir sonucu olduğuna itiraz edeceklerdir. Klasik ve neoklasik iktisatçılara göre kriz "dışsal" etkilerden kaynaklanır (örneğin devletin iktisat politikaları), kapitalist piyasa ekonomisinin kendisi krizlerden azadedir. Yalnızca John Maynard Keynes (1883-1946) tekrarlanan kitlesel işsizliği, kapitalizme içsel nedenlere bağladı (Keynes, 1936), böylelikle "Keynesçiliğin" temel taşını koydu.

Diğerlerinin aksine Marx, krizlerin kapitalist üretim tarzının kendisinden kaynaklandığını ve krizsiz bir kapitalizmin mümkün olmadığını ispatlamaya girişti. Ancak Marx'ın çalışmalarında kapsamlı bir kriz teorisinden ziyade, dağınık, yer yer ayrıntılandırılmış, Marksistlerin birbirlerinden bir hayli farklı kriz teorilerinde geliştirilen çeşitli gözlemler yer alır.

Paranın dolaşım aracı olarak analizi ile Marx, mübadelenin para dolayımı ile gerçekleşmesinde genel bir kriz *olasılığı* saptamıştı: Kişi kendi metasını, kazandığı para ile başka bir meta satın almak zorunda olmadan satabilir; paranın elde tutulması ile yeniden üretim süreci kesintiye uğratılır (bkz. 3.7. alt bölümü). Satın alma ve satış arasında zorunlu bir denklik olduğunu ya da arzın zorunlu olarak ona denk bir talebi yarattığını ileri süren "Say Yasası" yalnızca metaların dolaşımı (para tarafından dolayımlanan dolaşım) dolaysız mübadeleye (takas) denk olduğunda geçerlidir: Sadece bu durumda her "satış" eşanlı bir "satın alma" ile örtüşür. Bu nedenle klasik ve neoklasik iktisatçılar, doğası gereği krizden azade bir kapitalizmi ileri sürdükleri zaman, basitçe paranın olmadığı bir kapitalizm varsayarlar.

Yeniden üretim zincirinde bir kesintiye neden olan gerçek bir krizin, bir kriz olasılığından nasıl doğduğu açıklanmalıdır.

Bu soruna yönelik çeşitli Marksist yaklaşımlar arasında, "kâr oranlarının düşme eğilimi yasasına" dayanan değerlendirmeler (bkz. 8.3. alt bölümü) geleneksel Marksizmde önemli bir rol oynadı: Kâr oranlarının düşmesi sonucunda, kâr kütlesi de er geç düşecektir, böylece birikim gitgide yavaşlayacak ve nihayet bir krize yol açacaktır. Genellikle bu yasanın şiddetle savunulmasının arkasında, kriz teorisi ve "kâr oranlarının düşme eğilimi yasası" arasındaki bu görünüşte yakın bağ vardı. Ancak Marx'ın kriz teorisine yönelik belirleyici argümanları, bu "yasadan" tamamen bağımsızdır.

Marx zaten *Kapital*'in ilk cildinde, göreli artık değer üretimini kapitalist gelişmenin yapısal eğilimi olarak tanımlamıştı: Emeğin üretkenliğini artırarak, emek-gücünün değerini düşürmek. Emek üretkenliğini artırmanın en önemli yolu, gelişkin makinelerin üretimde kullanılmasıdır (bkz. 5.2-5.3 alt bölümleri). Üretimde maliyeti düşüren makinelerin kullanılması genelde üretim hacminin artmasına bağlıdır. Rekabet zorunluluğu ile daha da yoğunlaştırılan üretkenlik artışına, bu nedenle, üretilen malların miktarında bir artış da eşlik eder (malları piyasaya ilk süren olma gereksinimi; üretken kapasitelerinin mümkün en hızlı tüketimine kalkışarak, üretim araçlarının değerinin düşmesini bekleme gerekliliği). *Üretim*in sınırsız genişleme eğilimi, Marx'ın *Kapital*'in üçüncü cildinde açıklık getirdiği, toplumun çeşitli unsurlarla sınırlanmış *tüketim kapasitesi* ile çelişir.

Toplam *toplumsal tüketim* nihai tüketicilerin bireysel tüketimi ile sınırlandırılmamıştır. Toplam toplumsal tüketim, işçi sınıfının tüketimi, kapitalistlerin lüks tüketimi ile yatırımlar daha doğru bir ifadeyle ömrünü doldurmuş makinelerin yerine yenisini koyan yenileme yatırımları ve ilave üretim araçları edinimi yani sermaye biriktirilmesi yoluyla genişleme yatırımlarından oluşur.

İşçi sınıfının tüketimi sermayenin değerlenmesi mantığı ile sınırlandırılmıştır: Kapitalistler ücretleri ve istihdam ettikleri işçi sayısını mümkün olduğunca düşük tutmaya çalışırlar, çünkü bireysel bir kapitalist için ücret yalnızca bir gider kalemidir. "Eksik tüketimci" kriz yaklaşımları tam da işçi sınıfının bu sınırlandırılmış tüketim gücüne dayanır. Krizin varlığını açıklamak için aşırı derecede düşük ücretler ve bundan kaynaklanan "talep açığı" argümanı yeterli değildir: Ücretler her zaman ürünün toplam değerinden düşüktür (toplam değer c+v+s'ye eşit iken, ücretler yalnızca v'ye eşittir). Ücretler –ister yüksek, ister düşük olsun– toplam ürün için asla yeterli bir talep oluşturmazlar.

İşçi sınıfının tüketim talebine ilave olarak, ekonominin bütünü açısından daha küçük bir yer tutan, bu nedenle burada ihmal edilebilir olan kapitalistin lüks mallara yönelik talebi de söz konusudur. Son olarak bir de yatırım talebi vardır. Bu belirleyici bir değişkendir: Sermayenin ilave üretim araçları talebi, ilave emek gücü istihdam edilip edilmemesine bağlı olarak, işçi sınıfının tüketimindeki ilave gelişmenin de dolaylı olarak ona bağlı olması gibi, yatırım talebine bağlıdır. Üretken sermaye yatırımlarının (üretim araçları ve emek-gücü) yüksek veya düşük olması bir yandan beklenen kâra –eğer düşük bir kâr bekleniyorsa, o durumda yatırımdan kaçınılacaktır– diğer yandan da beklenen kâr oranı ile faiz oranı arasındaki farka bağlıdır. Bir bütün olarak kapitalist sınıf değilse de, bireysel kapitalist sermayesini üretken sermayeye yatırma ya da faiz getiren sermaye olarak işletme şansına her zaman sahiptir. Faiz oranlarının yüksek olduğu ya da hisse senetleri fiyatlarında yükseliş beklentisi arttığı zaman, hayalî sermaye yatırımı, üretken sermaye yatırımına nispetle artar.

Dolayısıyla kapitalist üretim ve kapitalist tüketim sadece farklı biçimlerde belirlenmez. Daha doğrusu, üretim ve tüke-

timin belirleyici faktörleri tümüyle antagonistiktir: Potansiyel olarak sınırsız bir üretim, sınırlı bir tüketimle karşılaşır (sınırlı ifadesi insan ihtiyaç ya da isteklerinin sınırsızlığı anlamında değil, değerlenmenin mantığı anlamında kullanılmıştır). Sonuç, nihai olarak krize yol açacak olan *metaların aşırı üretimi*ne (satın alma gücüne nispetle aşırı üretim) ve *sermayenin aşırı birikimi*ne (değerlenemeyen ya da çok az değerlenebilen birikmiş sermaye) yönelik bir eğilimdir: Yeniden üretim durgunlaşır, yatırılan sermaye değer kaybına uğrar veya tamamen kaybedilir, en az kârlılıkla çalışan işletmeler kapanır, en az kâr elde eden bireysel kapitalistler iflas eder, işçiler işten çıkarılır ve ücretler, işsizlikteki artışla birlikte düşer. Krizler aynı zamanda ciddi yıkım süreçleridir: Toplumsal refah ortadan kalkar ve çok sayıda insanın yaşam koşulları dikkate değer biçimde kötüleşir.

Diğer yandan bu yıkıcı uğraklar üretim ve toplumsal tüketim arasındaki dengesizliği şiddetli bir biçimde ortadan kaldırır. Krizlerin sadece yıkıcı tarafları yoktur; bir bütün olarak kapitalist sistem için krizler oldukça da "üretkendir": Kârlı olmayan sermayelerin yıkımı üretimi azaltır ve işleyen sermayenin değer kaybı ve düşük ücretler ayakta kalan sermayeler için kâr oranlarını artırır. Nihai olarak faiz oranları tekrar bir kez daha düşer, çünkü ödünç alınan sermaye talebi de azalmıştır. Sıklıkla teknolojik gelişmelerin üretime uygulanması ile desteklenen tüm bu unsurların bileşimi yeni bir yükseliş dönemi için yolu açar: Yeni makine için artan talep Departman I'de (üretim araçları üreten sektör) yatırımı uyarır ve artan istihdamın bir sonucu olarak Departman II'deki (tüketim araçları üreten sektör) birikimi de hızlandırır. Bir dahaki krizde en üst noktasına erişecek yeni bir yükseliş başlar.

Görüldüğü gibi krizler yalnızca yıkıcı değildir. Aksine krizlerde, bir bütün oluşturan ama birbirinden bağımsız hâle

gelen (üretim ve tüketim gibi) alanlar arasındaki birlik şiddetli bir şekilde yeniden kurulur. Marx sürekli olarak, krizlerin kapitalist sistem açısından bu yıkıcı davranış yoluyla oldukça değerli bir hizmet gördüğünden bahsetmektedir (örneğin, bkz. *Kapital*, 3:357, 419).

Genel olarak krizlerin mekanizmasını anlamak mümkün olsa bile, krizlerin tamamen önüne geçilemez. Öncelikle rekabet baskısı, bireysel kapitalistleri, davranışlarının büsbütün yıkıcı etkileri olduğunu bilseler bile belirli türde bir davranışa *zorlar* – hiçbir kapitalist tamamen bu etkilerin dışında kalamaz, yegâne umut nispi olarak hasarsız atlatmaktır.[52] Diğer taraftan kriz çevriminin içinde bulunulan periyodu asla kesinlikle belirlenemez. Ekonomi hâlâ düzelme döneminde mi ve bu devam edecek mi, üretimdeki artışı sürdürmeye değer mi? Ya da aşırı üretim durumuna zaten ulaşıldı mı ve bu durum kendini satışlarda düşüş olarak gösterecek mi? Yeni üretim yöntemlerinin üretime uygulanmasıyla üretici güçlerin sürekli gelişiminin –piyasada yer etmeyi uman her üretici buna zorlanır– talep akışında bir kaymaya yol açacağı açıktır. Yeni sektörler oluşur, eskileri yok olur ya da önemini yitirir, önceden çok önemli görülen makine ve ham maddeler artık o kadar da önem taşımazlar, eski işletmeler değer yitirir, yenileri beklenen oranda bir kâr elde edip edemeyecekleri belirsiz olarak ortaya çıkarlar. Bu ekonomik hengâmede belirli olan tek şey belirsizliktir. Bu koşullar altında bir kapitalist olarak hayatta kalabilmek, sonuçlarına aldırmadan tüm olanakları kârlılığı artırmak için kullanmaya bağlıdır. Krize yol açan gelişmeler az ya da çok kestirilebilse bile, kapitalizmde krizler kaçınılmazdır.

Marx'ın *Kapital*'de tasarladığı genel serimleme düzeyinde, özgül krizlerin somut gelişimine dair daha öte bir şey söylenemez. Her bir krizin gelişimi, teknik ve operasyonel gelişmeler,

kredi sisteminin yapısı, küresel piyasalarda ülkenin konumu (özellikle kriz zamanlarında sermaye için bir öncelik), işçi sınıfının örgütlenmesi ve mücadelesi ile devletin iş çevrimine müdahale tarzı gibi kendi somut durumlarına bağlıdır. Bu tespit yalnızca kabaca onar yıllık alışıldık kriz çevrimleri için değil, özellikle uzun dönem üst çevrimsel gelişmeler için de geçerlidir. Bu noktada Marx'ın kapitalist üretim tarzını, onun "ideal ortalamasında" serimlemesinin sınırlarına erişiriz.

9.2. Marx'ın Eserlerinde Bir "Çöküş Teorisi" Var mıdır?

Klasik işçi hareketlerinde iktisadi krizler yıkıcı özellikleri nedeniyle genellikle kapitalizm için varoluşsal bir tehdit olarak düşünülür. İktisadi bir krizin politik sistemde bir krize yol açma olasılığı şu şekilde formüle edilir: İktisadi yeniden üretimde yaşanan güçlükler doğrultusunda politik güç ilişkileri meşruluğunu yitirecek ve insanlar isyan etmeye başlayacaktır. 1850'lerin başlarında Marx, 1848-49'da Avrupa'yı sallayan devrimci hareketleri, 1847-48 yıllarındaki ağır iktisadi krizin bir sonucu olarak değerlendirdi. Bir parça aceleci davranarak bu sonucu genelleştirdi ve yeni bir krizle gelecek yeni bir devrimi düşünmeye başladı (*MECW*, 10:510). Takip eden iktisadi krizler, kriz ve devrimci hareket arasında zorunlu bir ilişki olmadığını açıkça gösterdi. En son yirminci yüzyıl tecrübesinden de öğrendiğimiz gibi, dramatik iktisadi krizlerin sebep olduğu güvensizlik, milliyetçi ve faşist hareketleri besleyen bir zemin de ortaya çıkarabilir.

İşçi hareketleri tarihinde iktisadi krizlerin nihayetinde kapitalizmin çöküşüne yol açacağı, kapitalizmin son krizine doğru yol aldığı düşüncesi yaygın bir düşünceydi. *Kapital*'in, "Marksist bir çöküş teorisi" sağladığı düşünüldü. Bu düşünceyi 1914 ön-

cesi eski Alman Sosyal Demokrat Parti'de, Rosa Luxemburg'un çalışmasında ve ayrıntılı bir biçimini ise Henryk Grossman'ın çalışmasında bulabiliriz. Bu eski fikir 1990'larda Almanya'da, Robert Kurz ve "Krisis" grubu tarafından yeniden canlandırıldı.

Kapital'in üçüncü cildinde Marx, kapitalist üretim tarzının "engellerinden" bahseder, ancak bununla zamansal bir sonu kastetmez. "Engel" burada bir "tahdit" olarak anlaşılmalıdır: Sermaye, üretim güçlerini, önceki üretim tarzlarında görülmedik ölçüde geliştirir, ancak bu gelişme yalnızca sermayenin değerlenmesine yönelik sınırlı bir amaca hizmet eder.

> Kapitalist üretimin *gerçek engeli, sermayenin kendisidir*, bir başka deyişle, sermayenin ve onun öz değerlenmesinin, üretimin başlangıç noktası ve son noktası olarak, dürtüsü ve amacı olarak görünmesidir; üretimin, yalnızca sermaye için üretim olması ve tersinden bakıldığında, üretim araçlarının tek işlevinin üreticiler *toplumu* için yaşam sürecinin sürekli olarak genişlemesini sağlamak olmamasıdır (*Kapital*, 3:254).

İlerleyen sayfalarda Marx, üretici güçlerin sınırsız gelişmesi ve sınırlı kapitalist amaç arasında sürekli bir çatışmadan bahseder ama herhangi türde bir çöküşten bahsetmez.

Sadece tek bir pasajda –*Kapital*'de değil ama daha erken kaleme aldığı *Grundrisse*'de– bir çöküş teorisi olarak değerlendirilebilecek olan bir yorumla karşılaşırız. Marx bilimin üretim sürecine uygulanmasının artan önemi bağlamında, üretim sürecinde esas önemli olanın artık harcanan emek değil, daha ziyade bilimin yani "genel üretken gücün", uygulanması olduğunu belirtir. Böylece Marx kapitalist üretim sürecindeki bu değişikliklerin yol açtığı bütün bir üretim tarzının çöküşünü resmeder:

> Dolaysız biçimiyle emek, zenginliğin ana kaynağı olmaktan çıkar çıkmaz, emek zaman, zenginliğin ve dolayısıyla mübadele değeri [ölçü olmaktan çıkmak zorundadır], kullanım değerinin ölçüsü

> olmaktan çıkar ve çıkmak zorundadır. Yığınların artık-emeği genel zenginliğin gelişiminin koşulu olmaktan çıkar, tıpkı azınlığın emeksizliğinin (*non-labour*) insan aklının genel güçlerinin gelişmesinin koşulu olmaktan çıkması gibi. Sonuç olarak mübadele değerine dayanan üretim çöker (*MECW*, 29:91).

Marx daha sonraki çalışmalarında *Grundrisse*'deki bu fikre bir daha geri dönüş yapmadı. Aksine, daha önceki çöküş argümanlarını örtük olarak reddetti. Öncelikle, bilimin kapitalist üretim için önemi *Kapital*'in birinci cildinin muhtelif pasajlarında ele alınmıştır ama "üretim sürecinin zihinsel güçlerinin el emeğinden ayrılması" (*Kapital*,1:404), kapitalist üretim sürecini zayıflatan bir şey olarak değil, daha ziyade sermayenin, emeğin üzerindeki iktidarını artıran bir güç olarak düşünüldü (bkz. 5.3. alt bölümü).

İkinci olarak, bu sürecin değer yönü, tek bir metanın üretim sürecinde gittikçe daha az emek harcanması zorunluluğu, *Kapital*'de bir çöküş eğilimi olarak değil, göreli artık değer üretiminin temeli olarak düşünülmüştür. *Grundrisse*'de Marx'ı bu derece şaşırtan, görünüşteki bu çelişkiyi, yani sermayenin, "emek zamanı zenginliğin tek ölçüsü ve tek kaynağı olarak koyarken, emek zamanı minimuma indirme çabasını", Robert Kurz gibi "çöküş teorisinin" çağdaş temsilcileri zorunlu olarak kapitalizmin çöküşüne yol açacak "sermayenin mantıksal iç çelişkisi" konumuna yükseltmişlerdir (*MECW*, 29:91). Oysa Marx, *Kapital*'in ilk cildinde bunu üstünkörü bir biçimde, 18. yüzyıl Fransız iktisatçısı Quesnay'nin karşıtlarını rahatsız etmekte kullandığı, ekonomi politiğin eski bir bilmecesi olarak yorumlamıştır. Marx'a göre bu bilmece, bireysel kapitalistin, metanın mutlak değeri ile değil de, metanın kazandırdığı artık değer (kâr) ile ilgilendiği düşünüldüğünde kolaylıkla çözülebilir. Tek bir metanın üretimi için gereken emek zaman azalabilir;

kapitalistin sermayesi tarafından üretilen artık değer ya da kâr arttıkça, metanın değeri düşer. Artık değer/kâr'ın ister yüksek değerli az sayıda ürün arasında, isterse daha düşük değerli çok sayıda ürün arasında dağıtılması bu nedenle önemli bir husus değildir.

Tüm bu ayrıntılı itirazlar göz ardı edilse bile, çöküş teorileri yapısal bir problemle karşı karşıyadır: fiilî tarihsel süreçte ne yaşandığının önemi olmaksızın kapitalizmin ilerideki varoluşunun üstesinden gelemeyeceği bir zorunlu gelişimsel eğilim iddiası.

Sol açısından kapitalizmin çöküşü teorisi, tarihsel olarak daima bir mazur gösterme işlevi görmüştür: Güncel yenilgilerin ne kadar kötü olduğuna aldırma, düşmanın sonu açıktır. Böylesi çöküş teorilerini eleştirmek hiçbir şekilde kapitalizmi savunmak anlamına gelmez (çöküş teorisinin kimi savunucularının iddia ettiği gibi); böylesi bir eleştiri yalnızca kapitalizme karşı kötü temellendirilmiş teorilere dayalı yanılgılar olmaksızın mücadele etmeyi amaçlar.

10

Burjuva Toplumunda Toplumsal İlişkilerin Fetişizmi

10.1. Üçlü Formül

Kapitalist üretim tarzının başat hâle gelmesiyle birlikte, eski zümreler ile politik ve dinsel debdebeleriyle birlikte tüm feodal ilişkiler çözülmeye uğrar. Haklar, ayrıcalıklar ve miras yoluyla elde edilen senyoraj, meta sahiplerinin eşitliğinin arkasında, eşitsiz mülkiyetin tek eşitsizlik olmasıyla birlikte ortadan kaybolur. Kapitalizmin desteklediği ve gereksinim duyduğu bilim ve teknoloji alanındaki sistematik gelişme, dünyayı anlamaya yönelik geleneksel önyargıları ve dinsel açıklamaları yıkar. Batı uygarlığında doruk noktasına ulaştığı düşünülen aydınlanma, uygarlık ve kültürün kalesi olarak burjuva-kapitalist toplumun benlik algısı bu temeller üzerinde oluştu. Bu perspektiften diğer tüm toplumsal formasyonlar burjuva toplumunun azgelişmiş erken biçimleri ya da tahta veya bez parçasına sihirli güçler atfeden fetişlerin işaret ettiği gibi açıkça "ilkel" olarak görülür. Bu üstünlük hissi ideolojik süslemeleri ile birlikte 19. ve 20. yüzyıl sömürgeciliğini ortaya çıkardı: Sömürgeleştirilen nüfusa sözüm ona yalnızca kültür ve uygarlık götürülüyordu.

Burjuva-kapitalist çağın rasyonalist benlik algısı sosyolojide de karşılık buldu. Modern sosyolojinin en önemli kurucu babalarından Max Weber (1864-1920), kapitalist toplumların, hayatın tüm alanlarına ve tüm ilişkilere nüfuz eden belirleyici özelliği olarak "dünyanın büyüsünün bozulması" ve "akılcılaşmayı" öne çıkarmıştır.

1848 yılında yayımladıkları *Komünist Manifesto*'da Marx ve Engels'in aklında da burjuvazinin yükselişinin sonuçlarını karakterize eden bu tarz bir "büyü bozulması" vardı:

> Burjuvazi hâkimiyeti ele geçirdiği her yerde bütün feodal, ataerkil, kır yaşamına özgü ilişkilere son vermiştir... Sözün kısası dini ve siyasi yanılsamaların ardına gizlenen sömürünün yerine açık, hayâsız, dolaysız, gaddar sömürüyü geçirmiştir... Bütün kemikleşmiş, donmuş ilişkiler arkaları sıra gelen saygıdeğer tasavvur ve görüşlerle birlikte silinip gider; yeni oluşanlar ise daha kemikleşmeye fırsat bulamadan eskir. Katı olan her şey buharlaşıyor, kutsal olan her şey ayaklar altına alınıyor ve insanlar nihayet hayattaki konumlarına, karşılıklı ilişkilerine soğukkanlı bir gözle bakmaya zorlanıyorlar. (*MECW*, 6:486-87)

Komünist Manifesto'da Marx ve Engels kapitalizmin inşası ile birlikte toplumsal ilişkilerin giderek daha şeffaf hâle geleceği düşüncesini sürdürüyorlardı: Egemenlik ve sömürü artık ne örtülebilir ne de gizemlileştirilebilir, aksine açıkça görülebilir. Artık durumlarını "soğukkanlılıkla" algılamaya zorlanan ezilen ve sömürülenlerin, sömürücü ilişkilerden giderek daha fazla hesap soracağı umudu bu düşünce ile ilgiliydi.

Kapitalizmde işçi sınıfı sömürüsünün gayet açık olduğu ve yalnızca yönetenlerin manipülasyonunun –basın, kilise, okul vb. yardımı ile– onun üstünü örttüğü düşüncesi geleneksel Marksizmde oldukça yaygın bir düşünceydi. İdeoloji eleştirisi bir ifşa edimi olarak anlaşıldı: Yalnızca düşüncenin arkasındaki "gerçek çıkarların" üstündeki örtü kaldırılmalıydı.[53]

Ancak Marx, *Komünist Manifesto*'daki analiz düzeyinde kalmadı. *Kapital*'de, kapitalist toplumsal ilişkilerin hiçbir şekilde şeffaf varsayılmadığı oldukça açıktır. Tam tersine çalışmanın merkezî pasajları toplumsal ilişkilerin "gizemlileştirilmesini" ele alır. Marx'ın *Kapital*'de fetişizm ve gizemlileştirme olarak tanımladığı ters yüz etme, yönetici sınıfın manipülasyonundan değil, daha ziyade burjuva toplum yapısı ve bu yapının sürekli bir şekilde yeniden üretilme dinamiğinden doğmaktadır. Marx'ın fetişizmden bahsetmesi, bu fetişizme dayalı ekonomi politiğin ampirik benlik algısına karşı olmanın yanı sıra, burjuva toplumunun aydınlanmış-akılcı özgüvenine karşı da iğneleyici bir yaklaşımdır (bkz. alt bölüm 3.8.).

Önceki bölümlerde ele alınan çeşitli fetiş biçimler ve gizemlileştirmeler birbirleriyle ilişkisiz değildir. Bunlar, Marx'ın *Kapital*'in üçüncü cildinin sonunda "Üçlü Formül" başlığı altında özetlediği bir bütün oluştururlar (48. bölüm).

Kapitalist üretim süreci, toplumsal üretim sürecinin özgül tarihsel bir biçimidir. Kapitalist üretim sürecinin temelleri, maddi koşullar tarafından işçilerin emek-güçlerini üretim araçlarının sahibi olan kapitaliste satmaya zorlanmasına –biçimsel olarak özgür olmalarına rağmen– neden olan dolaysız üreticilerin üretim araçlarından ayrılmasında yatar. Kapitalist, emek-gücünün değerini (onun yeniden üretim maliyetini) ücret olarak öder, ancak emek-gücüne, değerini yeniden üretmesi için gerekenden daha uzun bir çalışma getirir: Kapitalist, çalışanlarından artık emek çeker ve bu artık emek, ürün satıldığında artık değer olarak gerçekleşir. Ancak artık değer bütünüyle kapitaliste kalmaz: İlk olarak toprak sahibine (ya da kapitalistin kendisi toprağı satın alır böylelikle kendisi toprak sahibi olur) *toprak rantı* ödenmelidir. Kapitalist toprak rantını ödemek zorundadır çünkü toprak sınırlıdır ve toprak sahibinin özel mülküdür. Ka-

pitalist her ne kadar bu rantı normal bir maliyet unsuru olarak düşünse de bu ödemeyi yalnızca artık değerden yapabilir. Artık değere ilk el koyan kapitalistler sınıfı bunu toprak sahipleri sınıfıyla paylaşmak zorundadır.[54]

Ancak ürünler değerleriyle satılmaz, dolayısıyla bireysel kapitalist çalıştırdığı emek-gücü tarafından yaratılan artık değer miktarı ile birebir aynı miktara el koyamaz. Tesadüfi dalgalanmalar dışında, bireysel kapitalist ortalama kâr, yani yatırdığı sermaye miktarı ile orantılı bir kâr elde eder. Bu ortalama kâr daha sonra faiz ve girişim kârına bölünür.[55]

Ekonomideki yıllık toplam ürün böylece, kullanılan üretim araçlarını yeniden yerine koyan bir kısım, işçilerin ücret olarak aldığı ve yeniden üretimleri için gerekli olan bir kısım ve üretim araçları ve emek-gücünün yeniden üretimi için gerekenin ötesinde artık ürün arasında maddi olarak ve değer bakımından bölünür. Artık ürün ise toprak rantı, faiz ve girişimci kârına bölünmektedir.

Sermaye, toprak ve emek-gücü, kökten farklı oldukları kadar sahipleri için *gelir ve kazanç kaynağı* olma bağlamında ortak bir niteliğe sahiptir: Sermaye, kâr ya da faiz getirir, toprak, toprak rantı, emek-gücü ise ücret getirir (ya da emek, ücret getirebilir; işçiler ve kapitalistlere göre) (bkz. alt bölüm 4.5.). Bu gelirler, her birinin kaynakları kurutulmaksızın tamamen tüketilebilirler.

Sermaye bir gelir kaynağıdır, çünkü kapitaliste istihdam ettiği emek-gücünden artık emek çekme olanağı sunar; toprak bir gelir kaynağıdır, çünkü toprak sahibinin, kapitalistin el koyduğu artık değerin bir kısmını kendine almasına olanak sunar; emek bir gelir kaynağıdır, çünkü işçiler emek araçları kullanarak yarattıkları değerin bir kısmını edinirler. Sermaye, toprak ve emek bu nedenle yalnızca gelir kaynaklarıdır, çünkü onlar *temellük* araçlarıdır: Kapitalist toplumsal ilişkiler altında ser-

maye, toprak ve emek aracılığıyla, *yıllık ürünün bir kısmına gelir biçiminde el konulabilir*.

İktisat teorisyenlerinin çoğu için olduğu gibi üretimin aktörleri için de (kapitalistler, toprak sahipleri ve emek-güçleri) sorun ters yüz edilmiş biçimde görünür. Onlar için, sermaye, toprak rantı ve emek, yıllık olarak üretilen değerin üç ayrı ve bağımsız kaynağıdır ve onlar yalnızca değerin kaynağı oldukları için –profesyonel iktisatçıların yanı sıra ortak duyunun da eriştiği sonuçta olduğu gibi– bu değerin temellük araçları olarak davranırlar. Üretimin aktörleri açısından, emek, toprak ve sermaye sahipleri genellikle tam da "üretim faktörlerinin" ürüne kattığı değer kadar gelir alır gibi görünür.

Bu görüntü nasıl oluşur? Metaların fetiş karakteri üzerine olan alt bölüm (3.8.), metaların değer sahibi olma karakterinin "sosyo-doğal bir özellik" gibi göründüğünü göstermişti (*Kapital*, 1:82): Değer, ağırlık ya da renk gibi doğal bir özellik olmamasına rağmen, ürünler yalnızca belirli bir toplumsal bağlamda değil de, her toplumda otomatik olarak değere sahipmiş gibi görünür. Üretimin yalnızca maddi yönü hesaba katıldığında, bireysel ürün, emeğin harcandığı, üretim araçlarının uygulandığı ve toprağın (tarımda ya da ham madde elde etmede) kullanıldığı üretim sürecinin bir sonucudur. Değer yaratım süreci böylece, bu maddi süreçle bir benzerlik içinde anlaşılır: üretim faktörlerinin değer katkısı olarak.

Bu ters yüz etmenin temeli emek ile ücretli emek arasında asli bir fark olmadığı algısına dayanır. Emek ile üretimin maddi koşulları arasındaki ayrışma doğal kabul edilir.[56] Bununla birlikte emek ve ücretli emek arasında asli bir fark yoksa o takdirde ne üretim araçları ve sermaye arasında, ne de toprak ve toprak mülkiyeti arasında bir fark vardır. Marx bu durumu şöyle özetler:

> Dolayısıyla emek, ücretli emekle çakışıyorsa, çalışmanın koşullarının emeğin karşısına çıkmasının belirli toplumsal biçimi de onların maddi varlığıyla çakışır. O zaman emek araçlarının kendileri sermayedir ve toprağın kendisi toprak mülkiyetidir. O zaman, çalışmanın bu koşullarının emek karşısındaki biçimsel bağımsızlaşması, ücretli emek karşısında sahip oldukları bu bağımsızlığın özel biçimi, şeyler olarak onlardan, maddi üretim koşulları olarak onlardan ayrılamayacak olan bir özelliktir, üretim öğeleri olarak ister istemez sahip oldukları, doğalarında bulunan bir içsel karakterdir (*Kapital*, 3:811-812).

Toplumsal biçim belirlenimleri ücretli emek, sermaye ve toprak mülkiyeti görünüşte emeğin, üretim araçlarının ve toprağın *maddi üretim koşulları* ile örtüşmektedir, öyle ki her emek süreci zaten fiilen bir kapitalist üretim sürecidir. Marx bu nedenle "üretim ilişkilerinin şeyleşmesi"nden bahsetmektedir (*Kapital*, 3:816): Üretim ilişkileri bakımından bunlar artık insanlar arasındaki özgül tarihsel ilişkiler olarak görünmez. Daha ziyade bunlar aslında üretimin gerçekleştiği nesnel bir temele sahip görünür.

Ücretler, kârlar ve rant böylece ücretli emek, sermaye ve toprak mülkiyetinin işleyişine kadar götürülebilir olan ürünün değerinin bölümlerinden başka bir şey değilmiş gibi görünür. Aynı zamanda emek-gücünün değerinin, "emeğin değerine" dönüşümü (bkz. alt bölüm 4.5.) de birinci derecede önemlidir: Tam olarak ücret, "emeğin değerinin" karşılığı olarak görüldüğü için, yeni eklenen değerin kalan bileşenleri, kâr ve rant, kalan iki "üretim faktörü" sermaye ve toprak mülkiyetinden kaynaklanmalıdır. Metaların değerlerine göre değil, üretim fiyatlarına göre mübadele edilmesi nedeniyle, bu görüntü tek bir metaya dayanarak ortadan kaldırılamaz. Görünürde, harcanan emek ile rant ve ortalama kâr arasında herhangi bir bağlantı yoktur: Kâr (normal koşullar altında), çalıştırılan işçi sayısına değil, işe ko-

şulan sermayenin büyüklüğüne bağlıdır; rant da hangi toprağın ne ölçüde kullanıldığına bağlıdır.

Sermaye-kâr/faiz, toprak mülkiyeti-rant, emek-ücret: Değerin kaynağı ve değer arasındaki bağlantı olarak gösterilen bu "üçlü", Marx tarafından *üçlü formül* olarak adlandırılır. Marx'a göre bu üçlü formülde;

> kapitalist üretim tarzının gizemlileştirilmesi, toplumsal ilişkilerin şeyleşmesi, maddi üretim ilişkilerinin, bunların tarihsel ve toplumsal belirlenmişlikleriyle dolaysız olarak kaynaşmaları son noktasına ulaşmıştır: *Monsieur le Capital* ile *Madame le Terre*'in toplumsal karakterlerin ve aynı zamanda dolaysız olarak salt şeylerin hayaletleri olarak dolaştığı, büyülü, tersine çevrilmiş, baş aşağı duran bir dünya (*Kapital*, 3:816).

Kapitalist toplumda *sermaye* ve "*toprak*", sözde ilkel toplumlardaki tahta ya da çul-çaput fetişlerine benzer şekilde sihirli güçler edinir. Burjuva toplumunda insanlar bu nedenle "şeylerin kişileştiği" büyülenmiş bir dünyada yaşarlar: Toplumsal süreçlerin öznesi insan değil, meta, para ve sermayedir. Bu yalnızca bir "yanlış bilinç" durumu değildir. Bu, kapitalist toplumun toplumsal pratiğinin, üretim faktörlerinin "özneleşmesi" ve bireylerin yıkımın acısından yalnızca kaçabildiği bir nesnel gereklilik olarak inşa edilen toplumsal birliktelik üzerinden sürekli olarak sahnelediği bir süreçtir. Bu ölçüde, kişileşen şeyler mutlaka maddi bir güce sahiptir.

Burjuva toplumunun tüm üyeleri toplumsal ilişkilerin fetişizmine tabidir. Bu fetişizm toplumun tüm üyelerinin algısını yapılandıran "düşüncenin nesnel biçimi" olarak kökleşmiştir (bkz. alt bölüm 3.8.). Ne kapitalistler ne de işçiler bu fetişizmden azade olmak konusunda ayrıcalıklı bir pozisyona sahip değildir.

Ancak, bu fetişizm tamamen çıkışsız bir aldanış da değildir.

Fetişizm her daim var olan yapısal bir arka plan oluşturmasına rağmen, farklı bireyleri değişen derecelerde etkiler ve deneyim ile derin düşünme temelinde aşılabilir.

10.2. Antisemitizm üzerine Arasöz

Kapital'in ilk basımının önsözünde Marx, "herhangi bir şekilde kapitalisti ya da toprak sahibini kesinlikle pembe gözlüklerle bakarak resmetmediğini", kişileri "yalnızca iktisadi kategorilerin kişileşmeleri olduğu ölçüde" ele aldığını, dolayısıyla sorunun "bireyin, öznel olarak kendisini bunların ne kadar üzerine çıkarırsa çıkarsın toplumsal açıdan varlığını borçlu olmaya devam ettiği ilişkilerden sorumlu olması" olamayacağını ifade eder (*Kapital*, 1:20). Yukarıda gösterildiği gibi (bkz. alt bölüm 4.2., ya da 5.2.), iktisadi aktörler iktisadi ilişkilerin onlara yüklediği bir rasyonalite izlerler. Bu nedenle kapitalistin değerleme düzeyini sürekli yükseltme girişimi, bireysel kapitalistin kâr düşkünlüğünün bir sonucu değildir; ekonomik yıkım tehdidi altında bireysel kapitalistleri bu gibi davranışlara zorlayan şey rekabettir. Kapitalizmin işleyişinden kâr elde edenler de dâhil, herkes devasa bir dişlinin parçasıdır. Kapitalizm, operatörü bulunmayan ya da makinenin doğurduğu yıkımdan sorumlu tutulamayan, anonim bir makine gibidir. Böylesi bir yıkıma son vermek istendiğinde kapitalistleri eleştirmek yeterli olmayacaktır. Aksine kapitalist yapılar, bütünlüğü içerisinde ortadan kaldırılmalıdır.

"Şeylerin kişileşmesi ve üretim ilişkilerinin şeyleşmesi" ile birlikte (*Kapital*, 3:816), bir bütün olarak kapitalizm, eleştiriye büyük ölçüde bağışık görünür. Kapitalist makine, toplumsal yaşamın en gelişkin ifadesi olarak göründüğü için (toplumsal

biçim-belirlenimlerinin artık maddi içeriğinden ayırt edilememesi "üçlü formül"ün kesin olarak ifade ettiği şeydir), toplum kendisini bu makineden ayrıştıramaz. Sözde kaçınılmaz "nesnel gerekliliklerin" üstesinden gelmek imkânsız görünür; basitçe bu durumun kabullenilmesi gerekir.

Kapitalizmin toplumsal külfetleri söz konusu olduğunda –kriz eğilimli gelişimi, insan yaşamı üzerindeki yıkıcı etkileri, tüm yaşam şartları ve koşullarını sürekli olarak istikrarsız kılması– fetişizmin sığ yadsıma biçimleri tekrar tekrar karşımıza çıkar: Sefaletten sorumlu tutulabilecek "suçlu"lar anonim kapitalist makinenin ardında aranır. Bu kişilerin hareketlerini etkileme girişimlerinde bulunulur; kimi örneklerde, isnat edilen bu suçların kefaretini ödemeleri beklenir. Bu nedenle kapitalist toplumlarda, *fetişistik ilişkilerin kişiselleştirilmesi* tekrar tekrar karşımıza çıkar. *Antisemitizm* böylesi bir kişiselleştirmeye indirgenemeyecek olan bir kişiselleştirmedir.[57]

Kapital'de Marx böylesi bir kişiselleştirme ya da antisemitizm üzerinde durmadı. Bu bölümde her ne kadar bunu yaparak kapitalist üretim tarzını "ideal ortalaması" içinde aktarmanın sınırlarını zorluyor olsak da, Marx'ın fetişizm analizine dayalı olarak bu olguyu ele almak niyetindeyiz: Kişiselleştirme ve antisemitizm, eleştirel ekonomi politiğin kategorilerinden türetilemez. Kapitalist ilişkilerin kişiselleştirilmesi tarihsel bağlama ve toplumsal yapıya bağlı olarak tamamen farklı biçimler alabilir ve çoklu biçimler birbirleriyle aynı anda var olabilir.

Bir bütün olarak kapitalistlerin belirli sorunlardan sorumlu tutulması nadir karşılaşılan bir durumdur. Açıktır ki kapitalistler, genelde tabi kişilerdir, iflas bayrağını çekmek istemiyorlarsa, "piyasa taleplerine" boyun eğerler. Büyük ölçekli şirketler ve "tekeller"in kendilerini bu gibi taleplerin zorlamalarından kurtaran ya da bu talepleri oluşturan bir güce sahip olduğu iddia

edilirken, küçük ve orta ölçekli kapitalistlerde durum yukarıda ifade edildiği gibidir. Sonuç olarak küçük kapitalistlerin iyi kapitalizmi ve büyük kapitalistlerin sömürücü, vicdansız ve kötü kapitalizmi arasında bir ayrım yapılır. Bu durumda ipleri elinde tutanın ikincisi olduğu düşünülür.

Kişiselleştirmenin bir diğer örneği kredi ya da hisse senedi sahipliği aracılığıyla çok sayıda işletmeyi kontrol eden ve bu nedenle ekonominin gizli beyni olan bankalardır (ya da "spekülatörler"). Burada ise iyiyi temsil eden, endüstriyel-üretken sermaye ile şeytanı temsil eden, paraya susamış finansal sermaye bir karşıtlık içinde ortaya konur.

Bu kişiselleştirme edimleri oldukça gerçek farklara dayanır: Rekabetçi durum ve küçük işletmelerin manevra alanı genellikle büyük işletmelerinkinden çok farklıdır; bankalar ve endüstriyel işletmeler arasında sıklıkla pek çok soruna ilişkin kayda değer çıkar farkları vardır. Büyük işletmelerin patronlarının ve bankaların kendi iktidar pozisyonlarını kötüye kullanmaya yeltendiği bir dolu örnek de söz konusudur. Yine de büyük işletmeler ve büyük bankalar bile değerin aracılık ettiği iktisadi sistemin zorlayıcı yasalarından kendilerini daimî olarak kurtaramaz. Sıklıkla büyük işletmeler, bankalar ve spekülatörler yalnızca kâr arayışı tarafından güdülenmekle suçlanırlar, ancak bu durum kapitalizmde büyük ya da küçük her kapitalist için söz konusudur.

Özel bir kişiselleştirme biçimi antisemitizm için söz konusudur. Burada Yahudiler hâlihazırda zaten başarılı olduğu ileri sürülen, dünyaya hükmetme planlarını içeren mutlak iktidar çabalarının yanı sıra sözde "doğalarından" ya da –19.yüzyılda ırk teorilerinin yükselişiyle– "ırklarından" kaynaklanan para ve vurgunculuk doğrultusundaki ekonomik yönelimlerinden dolayı suçlanırlar.

Yahudilere karşı nefret ve zulüm burjuva öncesi toplumlarda, esasen de Ortaçağ Avrupa'sında zaten söz konusuydu. Ancak Ortaçağ'daki Yahudi nefreti ile 19. ve 20. yüzyıl antisemitizmi arasında önemli farklar söz konusudur. Haçlı Seferleri'nden bu yana (ilki 1096'da gerçekleşti) Yahudi nefreti güçlü bir dinsel öğe olmuştu. Yahudiler zaten İsa'nın çarmıha gerilmesi nedeniyle "Tanrı katilleri" olarak tanımlanmışlardı, ancak Haçlı Seferleri ile birlikte bu suçlama yeni bir nitelik kazandı: "Kutsal Topraklar"ı ele geçirmek için Müslümanların yanı sıra bu "Tanrı katilleri"ni de katletmek gerektiği görüşü yaygınlık kazandı. Aynı dönemde Yahudilerin çeşitli mesleklere girişi engellenirken (4. Lateran Konsili, 1215), Hristiyanların faiz geliri elde etmesi üzerindeki yasak sıkılaştırıldı (3. Lateran Konsili, 1179). Yahudiler, Hristiyan olarak vaftiz edilmeyi istemezlerse hemen hemen tek uygun gelir kaynakları ticaret ve faizcilikti.

Burjuva öncesi toplumlarda, mübadele de, para da söz konusuydu ama sadece ikincil bir rolde. Sömürü ve tahakküm doğrudan kişisel zorlama ve bağımlılık ilişkileri aracılığıyla gerçekleşiyordu (kölenin sahibine bağımlılığı, serf ya da köylülerin toprak sahipleri için angaryaya zorlanması). Para ve mübadelenin yaygınlaşması burjuva öncesi ilişkileri zayıflattı ve alt sınıfların sefaletini artırdı; genelde yoksullaştırma küçük bir tefeciden borçlanma ile başlamıştı.

Soylular ve prensler büyük Yahudi bankerlerden faydalandı. Yahudi bankerler bunun karşılığında soylu meclislerinde imtiyazlı bir yer edindiler, ancak sıklıkla da bir kıskançlık nesnesi hâline geldiler ve politik ve finansal zorluklardan sorumlu tutuldular.

Ortaçağ ve erken modern dönemde ticaret ve faizcilikle uğraşan yalnızca Yahudiler değildi. Ancak yüzyıllar boyunca Hristiyan yortularına katılmama, gettolarda yaşama ve kıyafet

düzenlemelerine zorlanmalarının sonucunda açık bir biçimde "yabancı" bir grup olarak görüldüler. Bu nedenle, kişi Yahudilere ait olduğu düşünülen para ve faizin yıkıcı gücünden etkilensin ya da etkilenmesin ya da Yahudilerle herhangi bir iletişimi olsun ya da olmasın Yahudileri bu yıkıcı güç ile özdeşleştirmek kolaydı. Yahudiler, sözde Hristiyan çocukların öldürülme ayini gibi vahşi dedikodularla kışkırtılan yaygın bir nefretin nesnesi hâline geldiler. Ortaçağ'ın ortalarından bu yana, genelde Kilise'nin, prenslerin ya da kentsel üst sınıfın onayıyla yerinden etmeler ve soykırımlar biçiminde bu nefret artarak ortaya saçıldı. Sonunda toplumun daha üst ve daha alt düzey üyeleri, Yahudi mülklerini yağmaladılar.

Modern antisemitizm açısından dinsel bağlam artık önemli bir rol oynamaz. Giderek sekülerleşen dünyada, "yanlış" din artık belirleyici bir kriter olamaz. Ancak Yahudilere atfedilen iktisadi davranış –sadece para ve kâr ile ilgilenmek, paranın gücüne sahip olduğu için çalışmak zorunda olmamak, onun yerine diğerlerinin emeğiyle yaşamak– yepyeni bir önem kazandı. Para, sermayenin değerlenmesi, kâr maksimizasyonu ve faiz sadece toplumun küçük bir kısmı için önem taşıyan şeyler değildir; bunlar kapitalist üretim tarzının oluşturucu öğeleridir. Burjuva kapitalist toplumda antisemitizm bu nedenle diğer bütün isnat, önyargı ve dışlama biçimlerinden temelde farklıdır. Gerek burjuva öncesi toplumlarda gerekse burjuva toplumlarda, başka gruplar da ayrımcılığa uğruyor ve onlara belirli türde bir davranış ya da kabiliyet (hilekârlık, saldırgan cinsel güç) isnat ediliyordu ve hâlâ ediliyor. *Toplumun merkezi kurucu ilkelerinin "dışa doğru" yabancı bir gruba yansıtılması* ise yalnızca modern antisemitizmde karşılık bulur.[58] Bu yansıtma yalnızca ekonomik alanla sınırlı değildir; aksine modern burjuva toplumunun kültürel nitelikleri (entelektüalizm, devingenlik vb.) de

büyük oranda "Yahudilere" atfedilir ve aynı anda yoz sayılarak değersizleştirilir.

Nihayet, antisemitik düşüncede Yahudileri karakterize eden bu "yabancılığın" diğer topluluklardan farklı olarak yapısal olduğu düşünülür. Almanya'daki bir Türk de yabancı olarak görülür, ancak bunun nedeni yalnızca (söylendiği üzere) başka bir topluluğa ait olmasıdır. Antisemitik düşüncede Yahudiler basitçe başka bir topluluğun üyesi olarak değil tüm toplulukların kemiricileri ve yıkıcıları olarak algılanırlar. Kendimizi ekonomi ile sınırlarsak birisi değer teorisine dayanarak farklı düzeylerde antisemitik klişeler sergileyebilir. Ticarette en küçük bir yararın bile arkasından koşan ve "tefeci" rolünde borçluyu bir yıkıma sokan "Yahudi madrabaz" kavramı esasen (faizin kapsanmasına rağmen) metaların ve paranın basit dolaşım düzeyinde kalır. Somut emek ve kullanım değerinin karşısında, değerin para formunu alma gücü, onlardan kaynaklanan bir güç olarak "Yahudilere" atfedilir. Burada kişiselleştirilen paranın yanlış anlaşılan fetiş karakteridir.

Özellikle Naziler tarafından, ikincisinin, birincisini bankalar ve finansal piyasalar aracılığıyla baskı altında tutması üzerinden, "üretken-*schaffendem* (Yahudi olmayan)" sermaye ve "parazit-*raffendem* (Yahudi)" sermaye arasında yaratılan karşıtlıkla, değerin para biçiminde müstakil ifadesi ve somut emek arasındaki çelişki, kapitalist toplam yeniden üretim süreci düzeyine taşındı. Kişiselleştirilen, faiz getiren sermaye olarak en gelişkin biçiminde sermaye fetişidir. Faizin görünüşte sermayenin özgün bir meyvesi olarak nasıl girişimci kârını girişimci emeğin bir meyvesine dönüştürdüğü ve böylece faal kapitalisti özel bir emekçi kategorisine indirgediği 8.1. alt bölümünde gösterilmişti. Yukarıda ele alınan kişiselleştirme bu görüntüye dayanır. Girişimci kârı ve faiz ayrımı sorgulanmamış, ama ser-

mayenin faize yol açan gizemli gücü sorgulanmıştır. Gerçek emekçileri, kapitalistler ya da işçiler olsun, faiz esaretinde tutan, "işte bu Yahudilerdir" ve bunlardan işçi olmayanlar parazitten başka bir şey değildir.[59]

"Yahudiler", antisemitik düşüncede gerçek kapitalistler olarak algılandığından dolayı, onlar kapitalizmin ortaya çıkardığı tüm sıkıntı ve felaketlerden de sorumlu tutulurlar. Aynı zamanda Yahudiler mutlak iktidara sahipmiş gibi görülürler: Bankalar ve finansal piyasalar aracılığıyla dev şirketlere hükmederler, paralarıyla medyayı satın alırlar (antisemitizme karşı yazılan her bir gazete makalesi ile bunun kanıtlandığı iddia edilir) ve nihayetinde siyasal partileri ve hükümetleri etkileri altına alırlar. Aynı zamanda "bu Yahudilerin" kozmopolit, yersiz yurtsuz ama kendi insanları ile küresel bağlantılar içinde oldukları düşünülür. Antisemitik düşüncede Yahudilerin mutlak iktidara sahip oldukları ve yersiz yurtsuz oldukları yönündeki bu iki klişe, üçüncü bir klişeye yol açar: "küresel Yahudi komplosu" (sıklıkla da "Yahudi komünizmi"ne atıf yapılır). Yahudiler dünya egemenliği peşinde koşmakla ve neredeyse bu amaca ulaşmış olmakla suçlanırlar. Kimden kaynaklandığı belli olmayan, anlaşılamayan güçlerden kaynaklanan bütün tehditler şimdi bir yüze kavuşmuştur: "küresel Yahudi" tehdidi.

Ancak antisemitizme dair bu genel tespitle gerçekte antisemitizmin yaygın olup olmadığı ve ne ölçüde yaygın olduğuyla ilgili olarak henüz hiçbir şey söylenmiş değildir. Kapitalist ilişkilerin kişiselleşmesinin, bu ilişkiler altında acı çeken bireyler için bir muafiyet sağladığı gerçeği, zorunlu olarak bu bireylerin daima bu muafiyeti amaçladığı anlamına gelmediği gibi, böyle yaptıklarında kişiselleştirme edimlerinin her zaman antisemitik bir karaktere sahip olduğu anlamına da gelmez.[60] Marx'ın *Kapital*'indeki yukarıda çerçevesi çizilen düşüncelerin yer aldığı

genel argümantasyon düzeyinde, antisemitizmin özgül toplumsal etkilerine ya da verdiği zararın boyutuna ilişkin hiçbir şey söylemenin mümkün olmadığı vurgulanmalıdır.[61]

10.3. Sınıflar, Sınıf Mücadelesi ve Tarihsel Belirlenimcilik

Geleneksel Marksizmin pek çok akımı Marx'ın sermaye analizini asıl olarak bir sınıf analizi, burjuva ve proletarya arasındaki mücadelenin incelenmesi olarak anladılar. Günümüz muhafazakâr ve liberallerinin çoğu "sınıf" ve özellikle "sınıf mücadelesi" kavramlarını "bilimsel olmayan" bir şey anlamında "ideolojik" olarak değerlendirirler. Kural olarak, esasen bu kavramları solcular kullanır. Ancak sınıftan bahsetmek Marx'a özgü bir durum değildir. Marx'tan önce bile burjuva tarihçileri sınıflardan ve sınıf mücadelesinden bahsederdi. Klasik ekonomi politiğin en önemli temsilcisi David Ricardo, kapitalist toplumlarda üç büyük sınıfın temelde çatışan çıkarları olduğunu ifade etmiştir (kapitalistler, toprak sahipleri ve işçiler).

Sınıflar ve sınıf mücadelesi Marx'ın argümantasyonu açısından asıl olarak *Komünist Manifesto*'da (1848) referans noktasını oluşturur. Bu çalışmasının hemen başında ünlü bir cümle bulunur: "Bugüne kadar var olan tüm toplumların tarihi sınıf mücadelelerinin tarihidir." (*MECW*, 6:482) Marx, sınıf teorisine kendi katkısı olarak gördüğü şeyi arkadaşı Weydemeyer'e yazdığı mektupta özetledi. Marx bu mektupta sınıflar ya da sınıf mücadelesinin varlığının hiçbir şekilde kendi keşfi olmadığını ancak onun katkısının 1) *sınıfların varlığı*nın ancak *üretimin gelişimindeki belirli tarihsel evrelere* bağlı olduğunu; 2) sınıf savaşımının zorunlu olarak *proletarya diktatörlüğü*ne vardığını; 3) bu diktatörlüğün kendisinin *bütün sınıfların ortadan kaldırıl-*

*masın*a ve *sınıfsız bir topluma* geçişten başka bir şey olmadığını göstermek olduğunu vurgulamıştır (*MECW*, 39:62-65). Burada kullanılan "diktatörlük" kelimesi otoriter bir yönetim biçimini değil daha ziyade siyasal biçiminden ayrı olarak sınıfsal yönetimi işaret eder. 2. ve 3. maddeler kulağa oldukça deterministik gelir; tarih –sınıf mücadelesinin sürüklediği– belirli bir amaca yönelik olarak hareket eder gibi görünür. Bu anlayış *Komünist Manifesto*'da da bulunur.

Kapital'de Marx tekrar tekrar sınıfları yazar, ancak, sistematik bir yaklaşım ya da bir tanımlama girişimi bile yoktur. Yalnızca üçüncü cildin sonunda Marx bir bölüm olarak sınıfları ele almaya başlar ancak el yazmaları birkaç cümle sonra kesilir. Bu dizgeden hareketle sınıflara sistematik yaklaşımın Marx'ın serimlemesinde bir ön gereklilik olmadığı daha ziyade onun sonucu olarak sonda gelmesi gerektiği düşünülebilir.

Aşağıda, sınıf üzerine ilgili bölümün yazılmayan kısmında, Marx'ın muhtemelen ne yazmak niyetinde olduğuna ilişkin bir spekülasyonla uğraşmayacağız. Daha ziyade *Kapital*'in önceki bölümlerinde ifade edilenlere dayanarak, sınıflar ve sınıf mücadelesi hakkında ne söylenebileceğini özetlemeye çalışacağız. Takip eden kısım bu nedenle güçlü bir şekilde, bu kitapta çerçevesi çizilen ekonomi politiğin eleştirisi kavrayışına dayanır.

Eksiksiz bir sınıf teorisine sahip olduğu iddiası olmaksızın, toplumsal sınıflar hakkında iki ayrı anlamda konuşulabilir. Yapısal anlamda sınıflar toplumsal üretim süreçlerindeki konumları itibariyle belirlenir. O ölçüde de insanlar zorunlu olarak farkında olmaları gerekmeksizin belirli bir toplumsal sınıfa ait olabilirler. Bir diğeri tarihsel anlamda sınıflardır. Bunlar belirli bir tarihsel durumda, kendilerini diğer toplumsal sınıflardan ayrı sınıflar olarak kavrayan toplumsal gruplardır; sınıfın üyeleri kendilerini ortak bir "sınıf bilinci" ile ayırırlar.

Kapital'de Marx, belirli bir sınıf ilişkisini sermaye ilişkisinin temeline yerleştirdiğinde olduğu gibi, sınıf kavramını çoğunlukla yapısal anlamda kullanır: para ve üretim araçlarının sahipleri bir yanda, ikili anlamda "özgür" işçi (bkz. 4.3. alt bölümü) diğer yanda. Ne burjuva ne de proleter olan sınıflar –kendi işinde çalışanlarla birlikte, küçük tüccarlar, zanaatçılar, küçük çiftçiler– Marx tarafından orta sınıf ya da küçük burjuvazi olarak adlandırılır.

Yapısal anlamda sınıflar, kendilerini tarihsel olarak ortaya koyuşları ile tanımlanamazlar. Bir kapitalistin zorunlu olarak puro içmesi ya da hususi şoföre sahip olması gerekmediği gibi, proleterler de işçi sınıfı konutlarında yaşayan sanayi işçilerine indirgenemez. Bu gibi klişelerin ortadan kalkması sınıfların sonunun geldiği anlamına değil, yalnızca onların tarihsel dışavurumunda bir farklılaşma olduğu anlamına gelir.

Kimin yapısal anlamda hangi sınıfa ait olduğu sorusu, bir ücret ilişkisinin varlığı gibi, biçimsel özelliklere göre de belirlenmez, yalnızca üretim sürecinde yer edinilen konuma bağlıdır. Daha açık olarak: Yapısal anlamda sınıfsal konum yalnızca, Marx'ın *Kapital*'in üçüncü cildinde ulaştığı ve üretim ve dolaşım süreçlerinin birliğinin varsayıldığı, bir bütün olarak kapitalist üretim süreci düzeyinde belirlenebilir (7. bölümün başlangıcına bakınız). Bu düzeyde üretim araçlarının sahipliği ya da yoksunluğunun sınıfsal aidiyet konusunda tek tanımlayıcı kriter olmadığı açıktır. Bir şirketin yönetim kurulu başkanı biçimsel olarak bir ücretli işçi olabilir ancak gerçekte "faal kapitalisttir": Sermayeyi kullanır (bu onun kendi mülkü olmasa bile), sömürüyü organize eder ve ona yapılan "ödeme" kendi emekgücünün değerine değil, üretilen kâra dayanır. Aksine, biçimsel olarak kendi hesabına çalışan, ama *fiilen* kendi emek-güçlerinin satışı ile geçinen, insanların çoğu (kendi küçük üretim araçla-

rına sahip olsalar bile), çalışmalarının potansiyel olarak ücretli çalışma koşullarından daha kötü koşullar altında meydana gelmesi bir yana, hâlâ proleterdir.

Bugün yapısal olarak belirlenmiş burjuvazi ve proletarya sınıflarının yaşam koşulları (gelir, eğitim hatta yaşam beklentisi) önemli ölçüde farklıdır, hatta proletaryanın kendi içinde bile tamamen farklı yaşam koşulları söz konusudur (boş zaman ve tüketim örüntülerinin yanında çalışma, gelir, eğitim bakımından da). Dolayısıyla ortak sınıf pozisyonunun zorunlu olarak ortak bir bilinç ve davranış oluşturması kaçınılmaz olmaktan uzaktır, yapısal olarak belirlenmiş sınıfın tarihsel-toplumsal sınıfa dönüşmesi ile bu olabilir ama olmayabilir de.

(Yapısal olarak belirlenmiş) Proletarya ya da onun bir bölümü tarihsel bir sınıfa dönüşüp, bir sınıf bilinci geliştirse bile, bu durum, bu sınıf bilincinin kendiliğinden, sermaye ilişkisini özgürleştirici bir aşma fikrini içerdiği anlamına gelmez. Sınıf bilinci olan bir proletarya bile otomatikman "devrimci" değildir.

Kapitalist üretim sürecinde burjuvazi ve proletarya birbirleriyle dolaysızca karşı karşıya gelir; proletaryanın sömürülmesi ilk olarak, kendini değerleyen değer olarak sermayenin varlığını mümkün kılar. Sermayenin değerlendiği somut koşullar daima çekişmelidir: Emek gücünün değeri normal yeniden üretim için yeterli olmalıdır. Neyin normal sayılacağı tamamen işçi sınıfının hangi talepleri kabul ettirebileceğine bağlıdır (bkz. 4.4. alt bölümü). Tartışma konusu iş gününün uzunluğu (bölüm 5.1.) ve üretim sürecinin meydana geldiği koşullardır (alt bölüm 5.4.). Bu ölçüde, *sınıf mücadelesi*, bu şekilde anılsın ya da anılmasın, daima sermaye ilişkisi ile yan yana bulunur. Sınıf bilinci özellikle sınıf mücadelelerinden doğabilir ama bu bilinç tarihsel koşullara bağlı olarak tamamen farklı biçimlerde de karşımıza çıkabilir.

Sınıf mücadeleleri yalnızca burjuvazi ve proletarya arasında dolaysız bir çatışma biçimini almaz; sınıf mücadeleleri aynı zamanda kimi toplumsal durumları düzenlediği veya ortadan kaldırdığı düşünülen yasalar aracılığıyla devletle de ilgili olabilir (iş gününün sınırlanması, işten çıkarmaya karşı koruma, sosyal sigorta vb.). Bununla birlikte sınıf çatışması kapitalist toplumdaki tek önemli toplumsal çatlak değildir. Toplumsal cinsiyet rolleri, ırksal baskı ve göçün idaresine ilişkin çatışmalar da toplumsal gelişme için büyük önem taşır.

Geleneksel Marksizm genellikle sınıf çatışmalarını gerçekten önemli tek toplumsal mücadele olarak gördü. 1960'larda ortaya çıkan radikal solcu İtalyan "Operaismo" da sınıf mücadelesini kapitalist krizler için başlıca faktör olarak değerlendirmişti. İşçi sınıfı taleplerinin başarıyla hayata geçirilmesinin krizleri tetiklediği ya da yoğunlaştırdığı muhakkaktır. Çağdaş neoklasik okulun yandaşları gibi burjuva iktisatçıları bile işsizlik ve krizin nedenleri olarak sözde aşırı yüksek ücretlerden, aşırı güçlü sendikalardan ve (aşırı emek yanlı) emek piyasası düzenlemelerinden bahsederken bunu dile getirirler. Belirli bir ülkede, belirli bir tarihsel dönemde kapitalizmin gelişme analizi açısından, sınıf mücadelesinin boyutu ve biçimleri şüphesiz önemli unsurlardır. Ancak kapitalist üretim tarzının onun "ideal ortalamasında" serimlenme düzeyinde (Marx'ın *Kapital*'inin serimlenme düzeyi anlamında, bkz. 2.1. alt bölümü), krizlerin sınıf mücadelesine indirgenmesi Marx'ın kriz teorisinin belirleyici noktası olmaktan uzaktır. Marx'ın tam olarak amacı sınıf mücadelesi ve devletten tamamen bağımsız olarak krizlere yol açan sermayeye içkin kriz eğilimlerinin olduğunu göstermekti. Bunun anlamı sınıf mücadelesi tamamen durma noktasına gelseydi bile krizlerin hâlâ meydana gelmeye devam edeceğidir.

Sınıf mücadeleleri öncelikli olarak kapitalizm içindeki mücadelelerdir: Proletarya, proletarya olarak daha yüksek ücretler, daha iyi çalışma koşulları, yasal hakların düzenlenmesi gibi varoluş koşulları üzerine bir kavga verir. Bu ölçüde sınıf mücadeleleri, sermayenin belirli bir zayıflığının ya da yaklaşmakta olan devrimin bir işareti değildir, daha ziyade burjuvazi ve proletarya arasında çatışma açısından normal bir hareket örüntüsüdür. Bu taleplerin nedenleri, *üçlü formül* tarafından sınırlandırılmış çerçeve içinde kalma eğilimini de artırdı: Eğer "adil" bir ücret talep edilirse o durumda bu tür bir talep temelini tam olarak, Marx'ın, kapitalistlerin ve ücretli işçilerin adalet anlayışlarının temeli olarak tespit ettiği ücret biçiminin irrasyonalitesinden alır (yani emek-gücünün değeri olarak değil, emeğin değeri için ödeme olarak ücret). Bunun anlamı burjuva toplumunda insanların, işçi ya da kapitalist olsunlar, kendi çıkarları hakkında net olmaya kalkıştıklarında, ilk olarak bunu kendiliğinden gündelik bilince hâkim olan fetişistik algı ve düşünce biçimleri içinde gerçekleştirdiğidir.

Bununla birlikte sınıf mücadeleleri bağımsız bir dinamiğe de sahiptir. Fetişizm kavranamaz, anlaşılamaz bir şey olmadığı için, sınıf mücadeleleri bir bütün olarak kapitalizmi sorgulayan öğrenme ve radikalleşme süreçlerine de yol açabilir. İlk olarak modern endüstriyel kapitalizmin erken aşamalarında, proletarya tarafından yürütülen mücadeleler, genelde radikalleşme sürecini daha da yoğunlaştıran kaba bir devlet baskısı ile karşılaştı (örneğin, sendika ve grevlerin yasaklanması, eylemcilere işkence yapılması). 19. yüzyıl ve erken 20. yüzyıl ile kıyaslandığında, bu çıplak baskılama bazı ülkelerde hâlâ sürmekle birlikte, pek çok ülkede ortadan kalkmıştır. Bugünün önde gelen kapitalist ülkelerinde, burjuvazi ve proletarya arasında meydana gelen dolaysız çatışmalara yönelik az çok güçlü yasal düzenlemeler

mevcuttur: Sistemi tehlikeye atmasına izin vermeyecek ölçüde sınıf mücadelesinin yaşanmasına ses çıkarılmaz (örneğin, Almanya'da grev hakkı, birlik kurma hakkı yasal olarak garanti altına alınmıştır, ama işverenlerin lokavt hakkı da öyle; toplu pazarlık hakkı da garanti altına alınmıştır ama siyasi grev yasaklanmıştır). Diğer bir deyişle mücadelenin belirli biçimleri dolaysız devlet baskısından azade kılınmışken, diğerleri daha da güçlü bir şekilde baskılanmaktadır.

Marksizmin tarihinde sınıf ve sınıf mücadelesi ile ilgili olarak sıklıkla iki yanlış sonuç ortaya kondu. Birincisi, işçi sınıfının konumunun dolaysız bir sonucu olarak er ya da geç sınıf bilincinin gelişeceği çıkarımı yapıldı. İkincisi, bu sınıf bilincinin az ya da çok "devrimci" bir içeriğe sahip olacağı varsayıldı. Bundan dolayı, her bir sınıf mücadelesinin yaklaşan nihai devrimci çatışmanın işareti olarak yorumlanması olağan dışı bir durum değildi. Kapitalizmin gelişme süreci içinde, proletaryanın bilinçli, devrimci bir sınıf hâline geleceği varsayıldı. Tarihte işçi sınıfı bileşenlerinin devrimci anlamda hareket ettiği birkaç durum vardı, ancak bu durumlar proletaryanın devrimci bir sınıf olma yönündeki genel eğiliminin bir sonucu olmaktan çok somut tarihsel koşulların ifadeleriydi (örneğin, 1918 Almanya'sında kaybedilen savaş ve hâkim aristokratik-askerî çevrenin meşruiyetini yitirmesi). Proletaryanın bileşenlerinin devrimci yönelimi bu nedenle geçici bir olgu olarak kaldı.

Pek çok Marksist "sınıf analizi", proletaryanın zorunlu olarak devrimci bir sınıfa dönüşeceği varsayımından dolayı "kimin proleter olduğu" sorusu ile ilgilendi. Proletaryanın analitik olarak belirlenmesiyle devrimci öznenin keşfedilebileceğine inanıldı. Gerçek proleterler bu rollerinin farkında olmadığı ölçüde onlara, başlıca "işçi sınıfı partisi tarafından" ve çoğunlukla bu

unvan uğruna can yakıcı kavgalara girişen çeşitli adaylar tarafından yardım edilmeliydi.

Marx'ın bazı çalışmalarında, özellikle de geleneksel Marksizm ve çeşitli işçi sınıfı partilerinde mütemadiyen önemli bir rol oynayan *Komünist Manifesto*'da, bu iki yanlış sonuç ve bunlara dayalı olarak da deterministik bir tarih anlayışı bulunabilir.

Kapital'de ise Marx çok daha dikkatlidir. Ancak bu çalışmada hâlâ sabık tarihsel determinizmin yankıları vardır. Birinci cildin sonunda Marx kısaca "Kapitalist Birikimin Tarihsel Eğilimi" (bölümün başlığı) üzerine üç sayfa yazmıştır. İlk olarak Marx bireysel küçük üreticilerin (küçük köylülük ve zanaatçılık) mülksüzleştirilmesi olarak kapitalist üretim tarzının ortaya çıkışını özetler. "İlksel birikim" boyunca, onlar üretim araçlarının sahipliğini yitirirler, böylece emek-güçlerini kapitaliste satmaya mecbur bırakılırlar. Kapitalist üretim tarzı temelinde üretim sürecinde köklü bir dönüşüm başlar: Küçük sanayi, büyük sanayiye dönüşür, sermaye yoğunlaşması ve merkezileşmesi yaşanır, sistematik olarak bilim ve teknoloji üretime tatbik edilir, üretim araçları ucuzlatılır ve ulusal ekonomiler dünya piyasasına entegre edilir. Marx şöyle devam eder:

> Bu dönüşüm sürecinin avantajlarından yararlanan ve bunları tekelleri altında tutan büyük sermaye babalarının sayıları durmadan azalırken, sefalet, baskı, kölelik, soysuzlaşma, sömürü alabildiğince artar; ama aynı zamanda, sayıca gittikçe artan bir sınıfın, kapitalist üretim sürecinin bizzat kendi mekanizması ile eğitilen, birleşen ve örgütlenen işçi sınıfının öfkesi de artar. Sermaye tekeli, kendisiyle birlikte ve kendisinin hükmü altında gelişen üretim tarzının ayak bağı olur. Üretim araçlarının merkezileşmesi ve emeğin toplumsallaşması, sonunda, bunların kapitalist kabuklarıyla uyuşamadıkları bir noktaya ulaşır. Kabuk parçalanır. Kapitalist özel mülkiyetin saati çalmıştır. Mülksüzleştirenler mülksüzleştirilir. (*Kapital*, 1:729)

Bu çerçevede, proletaryanın devrimci bir sınıfa evrilmesi ve sermayenin kurallarını alaşağı etmesi kaçınılmaz bir süreç gibi görünür ve bir dipnotta Marx burjuvazi hakkında şu ifadelerin geçtiği *Komünist Manifesto*'ya atıfta bulunur: "Burjuvazinin yıkılışı ve proletaryanın zaferi aynı ölçüde kaçınılmazdır" (*Kapital*, 1:730).

Yıkılışı öngörülmüş olan burjuva toplumu tarafından ortaya konan sistematik bir dışlama ve aşağılamanın deneyimlendiği düşünüldüğünde, erken dönem işçi hareketlerinde bu gibi mesajlar büyük bir iştahla kabul gördü. Birinci Dünya Savaşı öncesi sosyal demokrat basında ve sonrasında komünist basında, *Kapital*'in ilk cildinden alınan bu üç sayfa birçok kez yayımlandı ve alıntılandı, bu sayfalar Marx'ın analizinin içeriğine yönelik algıyı oldukça etkiliyordu.

Ancak bu algılar Marx'ın kendi araştırması tarafından desteklenmez. Sermaye tekelinin, ne ölçüde kendisiyle birlikte ve kendisinin hükmü altında gelişen üretim tarzının ayak bağı olduğu hiç de belli değildir. Kapitalist gelişmenin fayda ve maliyetlerinin son derece eşitsiz bir şekilde paylaşılması kapitalist gelişmeye bir ayak bağı değil, daha ziyade –Marx'ın kendi analizinin açık kıldığı üzere– onun hareketinin içsel bir örüntüsüdür. Proletaryanın, kapitalist üretim tarzının bir sonucu olarak, sayısal bir artış yaşayacağı ve belirli bir anlamda büyük sanayi tarafından "birleştirileceği" ve "yetiştirileceği" olgusu (proletarya politik olarak örgütlenmek zorunda olduğu ve sendikalarda bir proleter olarak varlığını sürdürdüğü ölçüde) doğrudur. Ama devrimci bir sınıf oluşumuna yönelik bu kaçınılmazlık fikri hiçbir şekilde Marx'ın analizinin bir sonucu değildir. Aksine *Kapital*, devrimci gelişmelerin neden bu kadar nadir olduğunu ve yukarıda alıntılanan "ayaklanmanın" neden hemen kapitalizme karşı bir mücadeleye yol açmadığını anlamak için detaylı bilgi

sağlar: Fetişizm analizi, ücret biçiminin irrasyonelliği ve üçlü formül analizi ile Marx, kapitalist üretim tarzının nasıl kendiliğinden toplumsal ilişkilerin şeyleştirildiği bir görüntü yarattığını ve değişiklikler yalnızca kapitalist ilişkiler içinde kalsın diye, kapitalist üretim ilişkilerinin görünüşte tüm üretim koşullarının sonucu olduğu algısının nereden kaynaklandığını gösterdi. Devrimci bir gelişme doğabilir; imkânsız değildir ama kaçınılmaz da değildir.

Yukarıda alıntılanan pasajda, Marx, kendi kategorik serimlemesinin el vermediği bir çeşit tarihsel determinist sonuçlar çıkardı. O ölçüde bu pasaj bir analizden ziyade bir umudun ifadesidir; devrimci coşku, serinkanlı bilim adamına galip geldi. Ancak kapitalist üretim tarzının kendisinin serimlenmesi bu tartışmalı sonuçlara bağlı değildir. *Kapital* hâlihazırda kapitalist üretim tarzını anlamak için en iyi katkıyı sunar. Ancak bu üretim tarzının nasıl sona ereceği ya da sona erip ermeyeceği *önceden* belirlenemez. Burada kesinlikler yoktur, yalnızca ucu açık bir mücadele söz konusudur.

11

Devlet ve Sermaye

1850'lerin sonunda, Marx ekonomi politiğin kapsamlı bir eleştirisine soyunduğunda, aynı zamanda devlet üzerine de bir kitap yazmaya niyetlendi. Marx, sermaye, toprak mülkiyeti, ücretli emek, devlet, dış ticaret ve dünya piyasası olmak üzere toplamda altı kitap planladı. Planlanan kitap içeriği bakımından, *Kapital*'in üç cildi yaklaşık olarak ilk üç kitabı kapsar. Devlet üzerine planlanan kitap hiç yazılmadı; *Kapital*'de devletten istisnai olarak bahsedilir. Devlet teorisinin birkaç genel unsuru, Engels'in *Anti-Dühring* (1878) ve *Ailenin, Özel Mülkiyetin ve Devletin Kökenleri* (1884) gibi sonraki çalışmalarında bulunabilir. 20. yüzyılda Marksistler arasında devlet teorisine yönelik kapsamlı bir tartışma vardı ama bu tartışma devlet üzerine ortak bir yaklaşım ortaya çıkarmadı.[62] Bu bölümde kompakt bir Marksist devlet teorisi ortaya koymaya kalkışmayacağız. Daha çok, birkaç temel başlık üzerinden, ekonomi politik eleştirisine dayalı olarak meselenin yalnızca burjuva devlet teorisine bir alternatif geliştirmek olmadığını, meselenin siyasetin eleştirisi olduğunu vurgulamaya çalışacağız. Bununla belirli politikaların eleştirisini kastetmiyoruz, daha ziyade toplumsal biçimler yani toplumsal birliktelik belirli aracılık etme biçimleri olarak, devlet ve siyasetin eleştirisini kastediyoruz.

11.1. Devlet-Yönetici Sınıfın Bir Aracı mı?

Bilhassa Marx ve Engels'in ele aldığı iki nokta, devlete ilişkin daha sonraki teorik tartışmaları büyük oranda şekillendirdi: Birincisi, alt yapı ve üst yapı ifadeleri, ikincisi devletin yönetici sınıfın bir aracı olduğu düşüncesi. 1859'da *Ekonomi Politiğin Eleştirisine Katkı*'nın önsözünde, Marx topluma yönelik genel düşüncesini yaklaşık bir buçuk sayfada özetler. Marx toplumun ekonomik yapısını, "hukuki ve siyasi üst yapının üzerinde yükseldiği gerçek temeller" olarak tanımlar ve ne hukuki ilişkilerin ne de siyasal biçimlerin kendileri tarafından veya insan aklının genel gelişimine dayanılarak kavranamayacağını aksine onların maddi yaşam koşullarından kaynaklandığını vurgular. (*MECW*, 29:263,262)

Böylece Marx'ın son derece nadir kullanmasına rağmen, Marksistlerin sık sık kullandığı alt yapı ve üst yapı ifadeleri tartışmaya dâhil edildi. Geleneksel Marksizmde ve Marksizm-Leninizm çerçevesinde, önsözün bu veciz ifadeleri "tarihsel materyalizmin" asli dokümanlarından biri olarak görülür. Çoğu kez, ekonomik "altyapının" siyasal "üstyapıyı" (devlet, hukuk, ideoloji) belirlediği sonucuna ulaşıldı ve üst yapıya dair her olgunun "altyapı"da yatan uygun bir nedene sahip olması gerektiği düşünüldü. Şeylerin ekonomik nedenlere bu basit indirgenmesi *ekonomizm* olarak adlandırılır.

Marksistler arasındaki pek çok tartışma "altyapının" gerçekte "üstyapıyı" ne ölçüde belirlediği sorusu etrafında cereyan etti. Bu Önsöz'den net bilimsel sonuçlar çıkarma uğraşında, Marx'ın başlangıçta yalnızca kendisini, kendi zamanında hâkim olan, devleti her türlü ekonomik ilişkilerden bağımsız olarak kavrayan devlet tartışmalarından uzak tutmakla ilgilendiği genellikle gözden kaçırıldı. Gerçekte Marx, devlet ve hukukun kendilerinden hareketle kavranamayacağını, her zaman ekonomik iliş-

kiler zeminine dayalı olarak ele alınması gerektiğini vurgular. Bu çerçeve ile devlet analizinin gerçekte nasıl olması gerektiği önceden gösterilemez.

"Altyapı" ve "üstyapı" kavramlarının ekonomistik yorumu, temelde Engels'ten kaynaklanan devlet tarifi ile iyi bağdaşmaktaydı. Engels, *Ailenin Kökeni* (1884) kitabının sonlarında devlet üzerine bazı genel gözlemler yapar ve devletin tüm insan toplumlarında bulunmadığının altını çizer. Engels'e göre, toplumsal sınıfların uzlaşmaz çıkarlarıyla ortaya çıkışından önce değil ancak bu uzlaşmaz çıkarlar toplumsal bir yarılma tehdidi oluşturduğu zaman, "görünürde toplumun üzerinde duran bir güç" gerekli olmuştur. Toplumun bağrından doğan, ama kendisini toplumun üzerine yerleştiren, ona giderek daha fazla yabancılaşan bu güç, devlettir (*MECW*, 26:269). Ancak devlet yalnızca görünüşte sınıfların üzerinde durur; gerçekte devlet, "devlet aracılığıyla siyasal olarak da hâkim sınıf hâline gelen, en güçlü olan yani iktisadi olarak hâkim sınıfın devletidir" (*MECW*, 26:271). Engels başlangıçta devleti toplumun *karşısında* bir güç olarak anlar. Bu kavrayış devletin belirli bir toplumda zor kullanma meşruiyeti üzerinde tekele sahip bir kurum olduğu yönündeki genel ve günlük algılama ile örtüşür: Meşru özsavunma durumları dışında, asker veya polis gibi belirlenmiş devlet organları dışında hiç kimse şiddet kullanamaz. Engels bu kurumun aynı zamanda yönetici sınıfın bir aracı olduğunu da vurgulamıştır – Engels'e göre çeşitli dolaylı yönetim mekanizmalarına dayanan, genel oy hakkına dayalı demokratik bir cumhuriyette bile durum böyledir: Bu mekanizmalar "devlet görevlilerinin doğrudan yaptıkları usulsüzlükler"in yanı sıra "hükümet ve borsaların ittifakı"na dayalı (ulusal borcun bir sonucu olarak devlet artan bir şekilde finansal piyasalara bağımlıdır) olarak kurulmuş da olabilir. Proletarya "kendini özgür kılacak ölçüde geliş-

mediği" ve verili toplumsal düzeni tek mümkün düzen olarak gördüğü sürece genel oy hakkı bile devletin araçsallaştırılmasının önünde duramaz (*MECW*, 26:271-72).

Engels'e göre proletarya sonunda kendini özgürleştirdiği ve sosyalist/komünist bir düzen kurduğu zaman, toplumsal sınıflar da –bir çırpıda değil, aşamalı olarak– ortadan kaybolacaktır. Devlet sınıfsal bölünmenin bir sonucu olarak sadece toplumun üzerinde duran bir güç olarak doğduğu için, toplumsal sınıflarla birlikte devlet de ortadan kaybolacaktır: *Anti-Dühring*'deki ünlü formülasyona göre devlet sönümlenecektir (*MECW*, 25:268).

Devletin esas itibariyle iktisadi açıdan yönetici sınıfın elinde bir araç olduğu düşüncesi sadece çeşitli Marksist tartışmalarda hâkim bir unsur değildir; radikal demokrat burjuva eleştirileri en azından mevcut devleti, dolaysız sınıf nizamının bir aracı olarak görür. Modern devletlerin iddialarına göre, devlet toplumsal sınıflar karşısında *yansız*dır: Yurttaşlığın getirdiği kanun önünde eşitlik ve devletin ortak refaha hizmet etme zorunluluğu kaçınılmazdır. Devleti esasen sınıfsal düzenin bir aracı olarak görenler bu nedenle hükümetin günlük uğraşlarının ve devlet organlarının çalışma tarzının bu yansızlık iddiasına ters düştüğünü kanıtlamaya uğraşır.

Böylesi bir anlayış kesin bir ampirik olasılığa sahiptir: Hükümetin yasama süreci ve siyasal uygulamaları üzerinde yasal (veya yasa dışı) nüfuzlarını kullanan esasen zengin ya da kapitalist lobi gruplarının menfaatine yapılmış yasa örnekleri her zaman bulunabilir. Sermayenin belirli fraksiyonlarının devleti bir araç olarak kullanmaya kalkışacağı ve bazen de bunu başaracağı muhakkaktır. Sorun, bu durumun farkında olmanın modern burjuva devletinin temel karakteristiklerini kavramak anlamına gelip gelmediğidir.

Genellikle nüfusun daha yoksul katmanına fayda sağlayan devlet önlemleri de mevcuttur. Devlete araççı yaklaşımın savunucuları bu gibi önlemleri, baskılanan ve sömürülenleri pasifize etmenin bir aracı, salt bir taviz olarak yorumlar.

Devlet eleştirisi bu yaklaşımın savunucularınca, esasında, bir açığa çıkarma çabası olarak anlaşılır: Amaç, devletin yansızlığının yalnızca bir yanılsama olduğunu kanıtlamaktır. Bu devlet eleştirisi esasen toplumsal biçimler olarak devlet ve siyasetle değil, devletin belirli bir uygulaması ile ilgilidir.[63]

Araççı devlet yaklaşımı siyasal pratikler açısından genellikle devletin alternatif kullanımı yönünde bir talebe yol açar: Sonuçta, ortak refah iddiası ciddiye alınmalı ve diğer sınıfların çıkarları daha güçlü bir şekilde hesaba katılmalıdır. Buna nasıl ulaşılabileceği sorusu farklılaşan değerlendirmelerin konusunu oluşturmaktadır. "Devrimci" eğilimler, çoğunluğun "gerçek" çıkarına yönelik devlet politikalarının yalnızca devrimden sonra mümkün olacağını vurgular. Böylece, devrimci olmayan bir dönemde devrimci politikaların tam olarak nasıl olması gerektiği muğlak kalır. Diğer yandan "reformist" eğilimler kapitalist ilişkiler altında farklı bir siyasetin, sınıflar arası bir uzlaşmanın mümkün olduğuna inanırlar. Buna bağlı olarak sol partilerin hükümete katılmasıyla "daha iyi" politikaların ortaya konması umulur. Bazı reformcular sıklıkla yaşanan hayal kırıklıklarını, uzlaşmanın zorunlu maliyeti olarak meşrulaştırırken, daha radikal reformcular söz konusu hayal kırıcı politikaları eleştirir ve bu durumu solcu parti liderlerinin ihaneti veya düzene uyması olarak değerlendirirler. Bu şeyleri "gerçekten" farklı bir şekilde yapmak için yeni bir parti kurulması nadir karşılaşılan bir durum değildir. Eleştirilen bu düzene uyumun yapısal nedenleri olabileceği fikrine pek aldırış edilmez.

11.2. Burjuva Devletinin Biçim Belirlenimleri: Hukukun Egemenliği, Refah Devleti, Demokrasi

Araççı devlet yaklaşımı beraberinde yapısal bir problem getirir: Bu yaklaşım burjuva öncesi ve burjuva toplumsal ilişkileri arasındaki niteliksel farklılıkları örter ve yalnızca toplumun farklı toplumsal sınıflara bölünmesini öne çıkarır. Oysaki bir devlet analizi, bu sınıfların birbirleriyle ilişkisi ve sınıf ilişkilerinin yeniden üretiminin *özgül biçimi* ile ilişkilendirilmelidir.[64]

Burjuva öncesi toplumlarda iktisadi ve siyasal egemenlik henüz ayrışmış değildir: Köle sahipleri ya da feodal lordların egemenlik ilişkisi, (bizim çağdaş perspektifimizden) siyasal iktidar ve iktisadi sömürü ilişkilerinin eş zamanlı olarak inşa edildiği, köleleri ve serfleri üzerindeki kişisel bir egemenlik ilişkisidir.

Burjuva-kapitalist toplumda, iktisadi sömürü ve siyasal egemenlik birbirinden ayrılır. Toprak ya da üretim araçlarına sahip olanlar, kendilerine siyasal iktidar getiren bu mülkiyetle ilişkili olarak, hukuki, polisiye ya da askerî bir işleve sahip değildir. İktisadi egemenlik bu nedenle artık kişisel bir nitelik taşımaz; ücretli emekçi, kişisel olarak belirli bir kapitaliste bağlı değildir. Burjuva toplumunun üyeleri birbirleriyle, bir kısmı sadece kendi emek-gücüne, diğerleri kendi üretim araçlarına sahip oldukları hâlde, piyasada hukuken "eşit" ve "özgür" özel mülkiyet sahipleri olarak karşı karşıya gelirler. Marx *Kapital*'de bu durumu alaycı bir şekilde ifade eder:

> Sınırları içinde emek-gücü alım satımının gerçekleştiği dolaşım veya meta mübadelesi alanı, gerçekten de, insanın doğuştan sahip bulunduğu hakların tam bir cennetiydi. Burada tek sözü geçen Özgürlük, Eşitlik, Mülkiyet ve Bentham'dır.[65] Özgürlük! Çünkü bir metanın, örneğin emek-gücünün alıcıları da satıcıları da yalnızca kendi özgür iradelerine bağlıdır. Aralarındaki sözleşmeyi özgür ve hukukça eşit kişiler olarak yaparlar. Sözleşme, içinde

> iradelerine ortak bir hukuki ifade verdikleri bir sonuçtur. Eşitlik! Çünkü birbirleriyle yalnızca meta sahipleri olarak ilişki kurarlar ve aralarında eş değerde olan şeyleri değiştirirler. Mülkiyet! Çünkü her biri yalnızca kendisinin olan şey üzerinde tasarrufta bulunur. Bentham! Çünkü her ikisi de yalnızca kendi gemisini kurtarmaya çalışır. Bunları bir araya getiren ve aralarında ilişki kuran biricik güç, onların bencillikleri, özel kazançları ve kişisel çıkarlarıdır. (*Kapital*, 1:177-178)

İktisadi sömürü ve egemenlik ilişkileri özgür ve eşit sözleşme ortakları arasındaki anlaşma ile tesis edilir ve istendiği zaman feshedilebilir. Sömürülen, özel mülkiyete dayalı bir toplumda geçimini güvence altına alacak başka bir olasılığa sahip olmadığı için, sömürülmeye rıza gösterir. Ücretli emek, kişisel olarak belirli bir kapitaliste bağlı değildir ama hayatta kalmak için emek-gücünü bir kapitaliste satmak zorundadır.

Burjuva toplumunda üretimden kaynaklanan sınıflar arasındaki egemenlik ilişkisi burjuva öncesi toplumlardan tamamen farklıdır. Bu nedenle, burjuva toplumunun siyasal biçimi, *burjuva devleti*, kendine has nitelikler taşır.

Burjuva öncesi toplumlarda, insanlar birbirleriyle öncelikle hukuki açıdan eşitsiz bir ilişki içinde karşı karşıya gelirdi. Haklar ve yükümlülükler onların şahsi konum ya da statüleri ile belirlenirdi; iktisadi ve siyasal egemenlik ilişkileri doğrudan iç içe geçmişti. Kapitalist toplumsal ilişkiler altında, iktisadi sömürüyü sürdürmek için *dolaysız* siyasal güç zorunlu değildir: Toplumun üzerinde duran bir güç olarak devlet için, toplumun tüm üyelerinin *özel mülkiyet sahipleri* gibi davranmasını garanti altına almak kâfidir. Ancak, devlet, toplumun *tüm* üyelerini, bir diğerini özel mülk sahibi olarak tanımaya zorlamak durumunda olduğu için, ayrı, *bağımsız* bir güç olmak zorundadır.

Hukukun üstünlüğü gereği, burjuva devleti yurttaşlarına özgür ve eşit birer özel mülkiyet sahibi olarak davranır. Tüm yurt-

taşlar aynı yasalara tabi, aynı hak ve yükümlülüklere sahiptir.[66] Devlet her yurttaşının özel mülkünü, bu yurttaşın nüfuzundan, itibarından bağımsız olarak koruma altına alır. Bu koruma esas olarak yurttaşların birbirlerini mülkiyet sahipleri olarak kabul etmeye zorlanmaları gerçeğine dayanır: Mülkiyetin tahsisine ancak karşılıklı bir anlaşma ile müsaade edilir; kural olarak herhangi biri ancak gelir sağlama, miras, mübadele veya satın alma ile mülkiyet edinir.

Doğrusu devlet, yurttaşları açısından kendini yansız bir şekilde yönetir; bu yansızlık kesinlikle yalnızca bir yanılsama değildir. Aksine tam da bu yansızlık üzerinden devlet kapitalist egemenlik ve sömürü ilişkilerinin temellerini güvence altına alır. Mülkiyetin korunması, her kim kendi emek-gücü dışında uygun bir mülkiyete sahip değilse onun emek-gücünü satmak zorunda olduğunu ifade eder. Geçinebilmek için onu sermayeye sunmak zorundadır. Bu durum kapitalist üretim sürecini mümkün kılar ve verili sınıf ilişkilerini yeniden üretir. Bireysel emekçi tam olarak dâhil olduğu bu üretim sürecinden doğar. Emekçinin ücreti temelde onun (veya ailesinin) yeniden üretimi için yeterlidir. Kendini yeniden üretmek için, emek-gücünü yeniden satmak zorundadır. Kapitalist de bu üretim sürecinden yeniden bir kapitalist olarak çıkar: Başta yatırdığı sermaye ona kârla çoğaltılmış olarak geri döner böylece kapitalist onu bir kez daha ve daha yüksek bir miktarda yeniden üretime yatırabilir. Dolayısıyla kapitalist üretim süreci sadece metalar üretmez, o aynı zamanda sermaye ilişkisinin kendisini de yeniden üretir (bkz. *Kapital*, 1:23. bölüm).

Ancak sermaye ilişkisinin genişleyen ölçekte yeniden üretiminin –en azından gelişmiş kapitalist ülkelerde– doğrudan devlet baskısı olmaksızın gerçekleşmesi (devlet gücü bir tehdit olarak dolaylı bir şekilde daima mevcuttur) yakın bir zamanda

ortaya çıkmış bir durumdur. "İlksel birikim" ve "ikili anlamda özgür işçi" "üretilmek" zorunda olduğu dönemlerde işler farklıydı. Marx'ın İngiltere örneğini kullanarak detaylı bir şekilde gösterdiği gibi devlet, kapitalist üretimi teşvik etmek ve kolaylaştırmak için doğrudan ve sürekli bir şekilde müdahale etmek zorundaydı. Başlangıçta devlet bunu toprakları uzun süredir eken köylüleri topraklarından kovmak noktasında toprak sahiplerini destekleyerek (koyun yetiştiriciliği toprak sahipleri için daha kârlıydı) daha sonra da yerinden edilmiş ve başıboş insanları kapitalist işyerinin sıkı disiplinine girmeye zorlayarak yaptı. Bu çeşitli hükümetlerin kapitalizme geçişte genel bir plan izlediği anlamına gelmez, farklı önlemlerin tamamen farklı nedenleri vardı. Ancak modern kapitalizm kendini yalnızca bu şiddet içeren önlemlerin bir sonucu olarak ortaya koyabilirdi. İşçi sınıfı açısından "üretim tarzının gereksinimlerini, kerameti kendinden menkul doğal yasalar olarak gören eğitim, gelenek ve alışkanlıkları geliştirmek" biraz zaman aldı.[67] Ancak bu gelenek ve alışkanlıklar geliştirildikten sonra, "iktisadi ilişkilerin sessiz basımı" (*Kapital*, 1:707) kapitalistin işçi üzerindeki egemenliği için yeterli olacaktır – böylece baskıcı devlet gücü yalnızca istisnai durumlarda gerekli olacaktır. Gelişmiş kapitalist ilişkiler altında, sınıf ilişkilerinin sürdürülmesi elbette devlet tarafından garanti edilir, çünkü hukukun üstünlüğü ilkesi, vatandaşlarının mülkiyet sahipleri olarak mülkünü ve ticari ilişkilerini koruyarak, toplumsal sınıf konumlarına bakmaksızın onlara eşit ve özgür mülk sahipleri olarak davranır. [68]

Dahası, sırf resmi bir çerçeve kurma ve zor kullanma tekeli aracılığıyla bu çerçeveye uyumu güvence altına alma niteliğiyle burjuva devleti yalnızca hukukun üstünlüğü de değildir. O aynı zamanda sermaye birikiminin genel *maddi* koşullarını da, bu koşullar bireysel sermayeler tarafından kapitalist bir tarzda

oluşturulamadığı ölçüde güvence altına alır, çünkü bu koşulları oluşturmak bireysel sermayelere yeterli bir kâr sağlamayacaktır. Uygun bir altyapının sağlanması (öncelikle ulaşım ve iletişim) ve araştırma ve eğitim olanaklarına ek olarak merkez bankaları aracılığıyla istikrarlı bir para birimi oluşturmak, farklı tarihsel dönemlerde değişen ya da farklı önem taşıyan bu koşullardan birkaçıdır.[69] Böylece devlet Engels'in ifade ettiği gibi "toplam ulusal sermayenin yetkin bir kişileşmesi" (*ideellerGesamtkapitalist*) olarak davranır (*MECW*, 25:266). Uyguladığı politikalar aracılığıyla devlet, mümkün olan en kârlı birikim yönündeki *genel kapitalist çıkarı* takip eder. Devletin bazen belirli çıkarların aksine davranmasının nedeni, tam da belirli sermayelerden bağımsız bir örnek olması gerektiği için, bu genel çıkarın her zaman belirli bir sermaye fraksiyonunun ya da bir bireysel sermayenin çıkarı ile örtüşmemesidir. Tabii ki hükümetlerin bireysel sermayeleri kayırdığı birçok örnek daima söz konusudur ama bu devletin asli bir veçhesi değildir. Tam da bu sebeple, bu tarz kayırmacılık uygulamaları devlet ve sermayeye hiçbir biçimde eleştirel olmayan burjuva çevrelerinde bir skandal olarak kınanır.

Kapitalist üretimin asıl ön koşulu ücretli emekçilerin varlığıdır. Ücretli emekçinin yeniden üretimi sermayenin ödediği ücretle mümkün olur. Bireysel bir sermaye için, ücret, rekabet baskısı altında mümkün olan en yüksek kârı elde etmek için minimize edilmesi gereken bir maliyet unsurudur (mesleki sağlık ve güvenlik önlemleri gibi). Eğer sermaye, güçlü sendikalar veya benzeri birlikler biçiminde bir direniş ile karşılaşmazsa, bu durumda emek-gücünün yeniden üretimini zora sokan aşırı uzun çalışma zamanı, sağlıksız ve tehlikeli çalışma koşulları ve açlık düzeyinde ücretler dayatılacaktır: Emek-gücünü yıkıma uğratmaya yönelik bir eğilim bu nedenle sermayenin artarak

değerlenmesi sürecine (rekabetin dayatmasıyla) içkindir. Bireysel kapitalist bunun farkında olabilir hatta buna üzülüyor bile olabilir ama iflastan kaçınmak istiyorsa bu durumu değiştirmek için yapabileceği fazla bir şey yoktur. Sermayenin sömürü nesnesini ortadan kaldırmaması için, bu nesne zorunlu devlet yasaları ile korunmalıdır. Yasal iş günü (bkz. *Kapital*, 1:10. bölüm), mesleki sağlık ve güvenlikle ilgili düzenlemeler ve yasal asgari ücret uygulaması (ya da asgari ücret düzeyi olarak işlev gören devletin refah önlemleri) –öncelikle işçilerin mücadelesi yoluyla uygulamaya konan şeyler– sermayenin değerlenme olanaklarını sınırlar ancak diğer yandan uzun dönemde de bu olanakları güvence altına alır.

Devlet yalnızca emek gücünün yıkımını engellemez; kapitalistler ve işçiler tarafından müzakere edilmiş ücretin bir sonucu olarak bu mümkün olmadığı ölçüde *refah devleti* biçiminde aynı zamanda onun yeniden üretimini de garanti eder. Çeşitli sosyal güvenlik politikalarıyla devlet, kapitalist bir ekonomide maruz kalacağı yapısal risklere karşı emek gücünü güvenceye alır: ilerleyen yaş veya bir kaza sonucu emek gücünün satılma kapasitesini daimî bir şekilde kaybetmesi (emeklilik ve kaza sigortası); hastalık ya da işsizlik sonucu emek-gücünün satılma kapasitesini geçici olarak kaybetmesi (sosyal yardımın yanı sıra, sağlık sigortası ve işsizlik sigortası) gibi.

Devletin toplumsal refah önlemleri için ayırdığı gelirler, bu önlemlerin sosyal sigorta primlerinin katkılarıyla mı yoksa vergilerle mi finanse edildiğinden bağımsız olarak sermaye birikim sürecinden kaynaklanır. Bu önlemler için, artık değer kitlesini azaltan toplam toplumsal değerin bir kısmı kullanılır. Bireysel kapitalist açısından, bu azalma, yukarıda bahsedilen koruyucu düzenlemelerde olduğu gibi bir kısıtlama oluşturur. Devlet, refah devleti olduğu ölçüde her bireysel sermayenin maksimum

değerlenme yönündeki dolaysız çıkarını ihlal eder, dolayısıyla da buna karşı bir dirençle karşılaşır. Nitekim devletin toplumsal refah uygulamaları çoğunlukla emek hareketlerinin verdikleri mücadelelerin sonucu olarak gündeme gelir. Refah devleti bu nedenle sık sık emek hareketinin bir "kazanımı", işçi sınıfına verilen bir ödün (onu pasifize etmek için) olarak anlaşılır. Gerçekte, devletin toplumsal refah uygulamalarının olduğu durumda, olmadığı duruma göre, ücretli emekçilerin yaşamları dikkate değer bir biçimde daha kolay ve daha bir güvence altındadır. Ancak bu gibi önlemler –zaman zaman ileri sürüldüğü gibi– tek yanlı olarak emek-güçlerinin yararına olan ve kapitalizmi aşmada ilk adımı teşkil eden önlemler değildir. Aksine bu önlemler kapitalizme uygun bir manada, yani ücretli emekçiler olarak işçilerin mevcudiyetini garanti eder. Bir yandan bu önlemler, emekleri geçici bir süre için kârlı bir şekilde kullanılamayacak olan bu işçilerin –hastalık, kaza ya da talep yokluğu sonucunda– sermayeye tabi durumunu sürdüreceğinden sermayenin çıkarınadır. Diğer yandan devletin toplumsal refah önlemleri genellikle emek gücünün satılmasına bağlıdır (ya da kişinin emek-gücünü satmak konusundaki istekliliğine): İşsizlik sigortası ya da emeklilik gibi getiriler daha önceki ücrete bağlıdır, ücretle bu getiriler arasında işçileri disipline etme aracı olarak işleyen bir bağıntı söz konusudur. İnsanların fiziksel ve zihinsel olarak çalışabildiği durumda ise refah ya da işsizlik sigortası ödemesi, onların emek-güçlerini satma konusundaki etkin çabalarına bağlıdır. Eğer böylesi bir çaba söz konusu değilse, bu getirilerdeki indirim ya da erteleme devlet tarafından bir disiplin aracı olarak kullanılır. Refah devletinin getirileri bu nedenle kişinin emek gücünü satma zorunluluğundan bağımsız değildir.

Burjuva devletinin kapitalist sınıfın ellerinde bir araç olduğu düşüncesinin belirleyici bir eksikliği, birleşmiş ve uygulanması

için basitçe bir araca gereksinimi olan açıkça tanımlanmış bir sınıf çıkarı ile davranan "yönetici" bir sınıf varsaymasıdır. İki varsayım da su götürür. Kapitalizmde "iktisadi yönetici sınıf" büyük ölçüde farklılaşan hatta çatışan çıkarlara sahip kapitalistlerden oluşur. Kapitalist üretim tarzının sürdürülmesi noktasında ortak bir çıkar söz konusudur ama sistem devrimci bir hareket tarafından bir tehdit altında değilse o zaman bu çıkar, "normal" devlet hareketi açısından bir kılavuz oluşturma noktasında fazlasıyla genel kalır. Devletin hareketini belirleyen bu çıkarlar, araçsalcı yaklaşımın varsaydığı gibi basitçe oturup gerçekleştirilmeyi bekliyor değildir. Aksine bu çıkarlar öncelikle tayin edilmelidir.

Sorun ister yasal sistemin somut organizasyonu, ister birikimin maddi koşullarının sağlama alınması, isterse de refah devleti harcamalarının türü veya kapsamı olsun, devletin bütün bu önlemleri tartışılmalıdır. Kural olarak her bir önlem bazı kapitalistler için dezavantaj (bazen bütün kapitalistler için bile) bazı kapitalistler için ise avantaj (ya da geri kalanlara göre daha az dezavantaj) getirir. Uzun vadede beklenen –ama kesin olmayan– avantajlar kısa vadedeki dezavantajlarla yarıştırılır. Devleti belirli bir biçimde tepki vermeye zorlayan genel kapitalist çıkarın neye dayandığı meselesi daimî olarak saptanmak zorundadır. Devlet politikaları daima bir *genel çıkar tespiti* ve bu çıkarın uygulanması için *önlemler* gerektirir.

Genel kapitalist çıkarın uygulanması noktasında farklı olasılıkların söz konusu olması nadir karşılaşılan bir durum değildir. Bu çerçevede *alternatif stratejiler* mümkündür, alternatiflerin mümkün olması, devlet politikalarını basitçe kapitalist ekonominin gerekliliklerinin uygulanmasına indirgemeye olanak vermez. Marksist çevrelerde popüler olan, devletin herhangi bir önleminin arkasında iktisadi bir amaç yattığı düşüncesi bir

açıklama olarak yeterli değildir. Sermayenin tekil fraksiyonları arasındaki iktidar ilişkileri, şeytani ittifaklar, devlet aygıtı, kamusal yayın vasıtaları ve benzer unsurlar üzerindeki nüfuzlar, bireysel önlemlerin ya da stratejinin bütününün uygulanması veya engellenmesi noktasında kati bir öneme sahiptir. Bazen genel kapitalist çıkar açısından zararlı olan sonuçlar bile ortaya çıkabilir. Lobi çalışması, nüfuz rekabeti vb. kuralların ihlali değil tam da konsensüs oluşturma arayışının yöntemleridir.

Devlet politikaları yalnızca en önemli sermaye fraksiyonları arasında, genel kapitalist çıkara ilişkin bir konsensüs gerektirmez. Bu politikaların alt sınıflar noktasında da *meşrulaştırılmış* olması gerekir: Bu sınıfların açık rızaları gerekir. Ancak bu şekilde alt sınıfların toplumsal eylemlilikleriyle kapitalist ilişkilerin yeniden üretimini baltalamaması güvence altına alınır (bu gibi durumlar baştan politik olarak güdülenmiş bir direnişle ortaya çıkmaz). Özellikle alt sınıflar onlardan beklenen fedakârlıklara rıza göstermeli ya da en azından bunları edilgen bir şekilde onaylamalıdır. Meşruiyetin sağlanması ve disipline edilmiş işçi ve yurttaş davranış tarzının sürdürülmesi için bu gibi politikaları basitçe iyi diye "yutturmak" yeterli değildir; alt sınıfların çıkarları –kapitalizmde onların çıkarları, ücretli emek olarak daha iyi koşullarda var olma anlamındadır– en azından, başarılı birikim yönündeki genel kapitalist çıkar ile "fazlaca" çatışmadığı ölçüde dikkate alınmak zorundadır. Bu çıkarlar ne ölçüde güçlü ve becerikli bir şekilde savunulursa, bu savunmalar siyasal partilerde, devlet aygıtında ve medyada o ölçüde etkili bir rol oynayacaktır.

Çeşitli politik önlemler ve farklı stratejilere yönelik tartışma, konsensüs ve meşruiyetin sağlanması, çıkarların kapitalizme uygun bir biçimde bütünleşmesi; bütün bunlar yalnızca yönetici sınıfı değil, yönetilen sınıfı da kapsar. Bu tartışma devlet

kurumlarının içinde olduğu kadar dışında da meydana gelir: *demokratik karar alma kurumlarının* (partiler, parlamentolar, komiteler) yanı sıra, *burjuva kamusal alanın* kitle iletişim araçlarında da (televizyon, basın). Kuşkusuz devlet politikaları, nüfusun büyük çoğunluğuna diktatöryel araçlarla da dayatılabilir, ama demokratik kurumlara yönelik uzun dönemli baskılar ve basın ve düşünce özgürlüğünün daraltılması kayda değer bir maddi maliyet yaratır (eğer meşruiyet zayıfsa baskı aygıtı daha kapsamlı olmak zorundadır) ve genel kapitalist çıkarın sağlanmasını engeller. Askerî diktatörlük ve benzeri rejimler bu nedenle gelişmiş kapitalist ülkelerde daha ziyade bir istisnadır.

Kapitalist normlara uygun bir konsensüsün yanı sıra meşruiyetin sağlanması için temel usul gizli oylamayla gerçekleştirilen serbest genel seçimlerdir. Seçimler, oy veren nüfusa istemedikleri parti ya da politikacıları seçmeme, onların yerlerine yenilerini seçme olanağı sunar. Yeni hükümet, politikaları önceki hükümetten farklı olup olmaması bir yana, kendisine yönelen eleştirilere karşı, "seçilmiş" ve buna binaen de nüfusun büyük çoğunluğu tarafından "istenir" olduğunu ileri sürebilir. Bu "meşruiyet usulleri", büyük ölçüde kapitalist bağlamı ihmal ederek, *demokrasi*yi tartışan siyaset bilimi açısından önde gelen bir husustur. İnsanların, siyasetin uygulamalarına ilişkin memnuniyetsizliği, düzenli seçim olanağı nedeniyle sadece zamanında ortaya konmakla kalmaz, aynı zamanda bu memnuniyetsizlik onu yaratan politikaların arkasındaki politik ve iktisadi sisteme değil de, tekil politikacı ve partilere doğru yönlendirilir. Buna bağlı olarak, burjuva kamusal alanında, bir siyasal sistem, bir hükümetin görevden uzaklaştırılması imkânını taşıyorsa *demokratik* olarak değerlendirilir.

Solun bir kısmında görülen, mümkün olan en çok konuda oy kullanarak karar veren ideal yurttaşa dayalı olarak, gerçek-

ten demokratik kurumların varlığını ölçen demokrasi idealizasyonu, tıpkı yukarıda bahsedilen ana akım siyaset bilimi gibi, demokrasinin toplumsal ve iktisadi bağlamını ıskalamaktadır. Demokratik sistemlerin farklı varyantları yanında (güçlü başkanlara dayalı, güçlü parlamentoya dayalı vb.) sonunda ortaya konması gereken "gerçek" bir demokrasi yoktur; kapitalist ilişkiler altında var olan demokratik sistem zaten "gerçek" demokrasidir ("gerçek" demokrasiyi çok yönlü ve kolayca başlatılan plebisitlerde görenler örneğin İsviçre'ye ve buradaki uygulamaların büyük bir değişikliğe yol açıp açmadığına bir bakmalıdır).

Devlet ve kamusal alan, sıklıkla vurgulandığı gibi, farklı çıkarlar için bir mücadele alanı oluştururlar; demokratik bir sistemde bu oldukça açık bir şekilde görülebilir. Ancak bu mücadele alanı yansız bir oyun alanı değildir. Aksine bu oyun alanı, tartışmaları ve bundan doğan politik pratikleri yapısal olarak etkiler. Devlet politikaları hiçbir şekilde tamamıyla iktisadi durum tarafından belirlenmez ancak her şeyin mümkün olduğu açık süreçler de değildir. Bu süreçte, bir yandan tekil grupların çatışma, vb.'nin üstesinden gelmek noktasındaki nispi güç ve kapasiteleri ile birlikte sınıflar arasında ve sınıfların kendi içindeki çatışmalar önemli bir rol oynar; öyle ki farklı gelişmeler her zaman mümkündür. Diğer yandan ise, siyaset daima başarılı birikim yönündeki genel kapitalist çıkarı kollamak zorundadır. Partiler ve politikacılar altyapıları ve değer sistemleri anlamında oldukça farklı olabilir; ancak politikalarında, özellikle hükümette oldukları zaman, genellikle bu genel çıkara doğru yönelme eğilimi taşırlar. Bunun nedeni onların sermaye tarafından satın alınmış olması veya bunun dışındaki bir bağımlılık ilişkisi değildir (böyle de *olabilir*), daha ziyade partilerin kendilerini ortaya koyma biçimi ve hükümetin çalışma koşullarıdır

—yönetmeyi amaçlayan solcu partilerin bile kaçınamayacağı süreçler ve koşullar.

Seçilmiş bir başkan olmak ya da bir parti olarak çoğunluğu elde etmek için, çeşitli çıkarlara ve değer sistemlerine hitap edilmesi gerekir. Medyada dikkate alınmak için (tanınmanın başlıca koşulu) "gerçekçi", "gerçekleştirilebilir" öneriler geliştirilmelidir. Bir parti iktidara sadece yaklaşabilmek için bile, kendini seçimde daha büyük bir başarı elde etmek için genel kapitalist çıkarı izlemek yönündeki "zorunluluklara" giderek daha fazla adapte ettiği genellikle yıllar süren bir siyasal "eğitim" sürecinden geçer. Eğer bir parti sonunda yönetime gelirse, gereken rızayı almayı gözetmek zorundadır. Siyasal "manevra alanının" finansal olanaklara dayalı olmasının şimdi özel bir önemi vardır: Bu olanaklar bir yandan vergi geliri düzeyi, diğer yandan da büyük kalemlerinden bir tanesi sosyal refah uygulamaları olan harcama düzeyi tarafından belirlenir. Başarılı bir sermaye birikimi durumunda, vergi gelirleri yüksek ve yoksul ve işsiz insanlar için refah harcamaları nispi olarak düşüktür. Kriz dönemlerinde vergi gelirleri düşer ve sosyal harcamalar artar. Devletin maddi temeli bu nedenle doğrudan sermaye birikimine bağlıdır; hiçbir hükümet bu bağımlılığa aldırmazlık edemez. Bir hükümet borç almak suretiyle finansal manevra alanını artırabilir ancak bu da uzun dönemde finansal yükünü artıracaktır. Buna ilaveten bir hükümet problemsiz olarak ancak kredinin geri ödenmesini sağlayacak olan gelecekteki vergi gelirleri güvenilir olduğu takdirde kredi alabilir ki bu da bir kez daha başarılı bir sermaye birikimini gerektirir.

Birikimin teşvik edilmesi sadece politikacıların açık bir amacı değildir, "ekonomimizin" iyi çalışması gerekir ki "bize" de faydası olsun düşüncesi nüfusun geniş bir kesimi için de apaçıktır. Başlangıçta yalnızca kapitalistlere yarayan "fedakârlıklar"a daha

iyi zamanların geleceği beklentisi ile kullanılmıştır. Almanya'nın önceki Şansölyesi Helmut Schmidt 1970'lerde bunu unutulmaz bir şekilde formüle etmişti: "Bugünün kârları, yarının yatırımları ve yarından sonraki günlerin istihdam imkânlarıdır." İnsanların eleştirisi genellikle bu tarz politikaların dayatılması ya da teşvik edilmesine bağlı olarak ortaya çıkmaz, eleştiri daha ziyade beklenen sonuçların alınıp alınamamasına bağlıdır.

Burada bir kez daha, kapitalist üretimde aktörlerin kendiliğinden ortaya çıkan algılarını yapılandıran fetişizm bağıntısını görürüz. Üçlü formülde, kapitalist üretim tarzı, toplumsal üretim sürecinin "doğal bir biçimi" olarak görünür (bkz. 10. bölüm). Kapitalizm, sermaye ve emeğin kendi doğal "rollerini" oynadığı, alternatifi olmayan bir uğraş olarak görünür. Eşitsizlik, sömürü ve baskı gibi deneyimler bu nedenle mutlak surette bir kapitalizm eleştirisine yol açmaz, daha ziyade kapitalizm bünyesindeki koşulların eleştirisi söz konusudur: "Abartılmış" talepler ya da refahın adaletsiz bölüşümü eleştirilir, ama bu bölüşümün kapitalist temelleri sorgulanmaz. Emek ve sermaye, toplumsal zenginlik üretimi için aynı derecede gerekli, dolayısıyla da bu zenginliğin üretiminin aynı derecede muteber taşıyıcıları olarak görünürler. Üçlü formüle dayalı olarak düşünüldüğünde, kendisini bütün ile ilişkilendiren yansız bir üçüncü olarak –ve toplumsal adaleti sağlaması istenen– devlet fikrinin neden bu kadar makul ve yaygın olduğu anlaşılabilir bir durumdur.

Devlet tarafından çevrelenen bu emek ve sermaye "bütünü", ortak olduğu ileri sürülen bir tarih ve kültür üzerinden inşa edilen hayalî bir cemaat, *ulus* olarak ifade edilir. Bu ulusal birim, ilk olarak genellikle iç ve dış düşmanlardan kopuş sonucu ortaya çıkar. Devlet, *ulus*un siyasal bir tezahürü olarak görünür: Yurtdışında ulusal çıkar, yurt içinde de ulusun esenliği devlet tarafından sağlanmalıdır. Genel kapitalist çıkarı izlediği zaman

devletin yaptığı tam da budur çünkü *kapitalist toplumsal ilişkiler* altında olanaklı tek ortak refah budur.

11.3. Dünya Piyasası ve Emperyalizm

Sermaye, mümkün olan en yüksek değerlenme düzeyine erişmek için, hem değişmez sermaye (en dikkat çekeni ham maddelerdir) unsurlarının satın alınmasında, hem de nihai ürünlerin satılması noktasında ulusal sınırları aşma eğilimi taşır. Marx bu nedenle dünya piyasası ile ilgili olarak "kapitalist üretim tarzının temeli ve onun yaşayabileceği atmosferi oluşturur" (*Kapital*, 3:119) diye yazmıştı. Burjuva devlet tarafından izlenen genel kapitalist çıkar yalnızca ulusal düzey için değil, aynı zamanda uluslararası düzey için de söz konusudur. Günümüzde çoğu Marksist akım uluslararası siyaseti az ya da çok Lenin'in emperyalizm teorisi geleneği çerçevesinde analiz etmektedir. Kısaca bu teoriye bakalım.

20. yüzyıl başlarında çeşitli Marksist yazarlar kapitalist devletlerin emperyalist hareket tarzının ne ölçüde bu ülkelerde kapitalizmin yapısal değişimine dayandığını araştırmaya girişti (Hilferding, 1910; Luxemburg, 1913; Kautsky, 1914; Lenin, 1917). Lenin'in katkısı en etkilisiydi. Onun analizi büyük ölçüde sol-liberal İngiliz yazar Hobson (1902)'den ödünç alınmış ve Marksist bir görünümde sunulmuştu.[70] Lenin çağdaş kapitalizmde asıl yapısal değişimi "rekabetçi kapitalizmden" "tekelci kapitalizme" geçiş olarak değerlendirdi. Kısaca özetlersek, Lenin, çok büyük endüstriyel firmalar büyük bankalarla birleşirken, artan sayıda endüstri dalının az sayıda firmanın egemenliğine girdiğini ileri sürer. Sonuç olarak, devlet üzerinde de nüfuzu olan bir avuç tekelci ve para babası ekonomiye egemen olur. Tekeller artık kendi ülkelerinde yeterince değerlenme ola-

nağı bulamadıkları için, başka ülkelere sadece meta değil aynı zamanda sermaye ihracı zorunluluğu ile karşı karşıya kalırlar. Sermaye ihracı emperyalist politikalar aracılığıyla mümkün ve güvenli kılınır. Sermaye ihracı sonucunda, emperyalist ülkelerin burjuvazisi diğer ülkelerde yaratılan artık değerin büyük bir bölümüne el koyar, böylece emperyalist kapitalizm "asalak" bir karakter edinir. Tekelci kapitalizm canlılığını yitirmesinden dolayı (teknik ilerlemeyi engellemesi) "durgunluk ve çürüme" eğilimi taşır. Emperyalist kapitalizm bu nedenle "çürüyen" ve "ölen" kapitalizmdir.

Emperyalist yayılma, başlıca gelişmiş kapitalist ülkeler tarafından ilerletildiği için dünyanın taksimine yönelik bir mücadele doğurur. Lenin, Birinci Dünya Savaşı'nı bu mücadelenin kaçınılmaz bir sonucu olarak değerlendirir. Lenin, işçi sınıfının üst tabakasının ("emek aristokrasisi") emperyalizmin meyvelerinden nemalandırılarak "yozlaştırılmış" olduğunu iddia ederek, emperyalist politikaların ve nihayetinde savaşın birçok ülkede büyük ölçüde işçi sınıfı tarafından da onaylandığını ifade eder.

Bu bakış açısında emperyalizm yalnızca, ilkesel olarak tamamen farklı olabilen bir siyaset modeli değildir, dahası, rekabetçi kapitalizmden tekelci kapitalizme geçişten kaynaklanan bir iktisadi gerekliliktir. Lenin bu nedenle emperyalizmi kapitalizmin gelişiminde zorunlu bir aşama, tekelci kapitalizmin son aşaması olarak düşündü. Tekelci kapitalizmden sonra başka bir gelişme aşaması olmayacağı için de Lenin emperyalizmi, ancak bir savaş ya da bir devrimle son bulabilecek, kapitalizmin en yüksek ve son aşaması olarak görür.[71]

Lenin'in emperyalizm teorisinde başta rekabetçi kapitalizmden tekelci kapitalizme doğru iddia edilen geçiş olmak üzere bir dizi son derece problemli husus söz konusudur. Bireysel

sermayelerin büyümesi ve bir sektörün giderek azalan sayıda sermayenin egemenliğine girmesi (yeri gelmişken, eğilimler hiç de her yerde böyle değildir bazen tersi bile doğrudur) Lenin'i kapitalist toplumsallaşma tarzında bir değişim olduğu sonucuna yöneltti: Artık, değer değil iddiaya göre tekelcilerin arzuları ekonomiye hükmediyordu. Bireysel sermayeler ya da karteller arasındaki gizli anlaşmalarca yapılan az çok başarılı planlama girişimleri değer tarafından aracılık edilen toplumsallaşma tarzında yapısal bir değişim tespiti için yersizdir. Bu çerçeveden devlet, tekelcilerin bir aracına indirgenir, emperyalizm ise bireysel sermayelerin çıkarlarının dolaysızca uygulanması olarak düşünülür. Son olarak, emperyalizmin "asalak" olarak nitelendirilmesi sadece ahlaki imaları açıdan değil, aynı zamanda yabancı işçi sınıfının sömürüsünün neden yerli işçi sınıfının sömürüsünden daha kötü olması gerektiğinin açık olmaması nedeniyle de tartışmalıdır.[72] Lenin'in, Marx'ın analizinin bir devamı olarak tasarladığı şeyin sonuçta Marx'ın ekonomi politik eleştirisi ile neredeyse hiçbir ilişkisi yoktur.

Yalnızca teorik olarak değil ampirik olarak da Lenin'in emperyalizm teorisi sağlam bir zemine oturmamıştır: Doğrusu, emperyalist politikaların gerektirdiği varsayılan sermaye ihracı meydana gelir, ancak bu sermaye ihracının büyük bir bölümü sömürge ya da bağımlı bölgelere değil, kendileri de emperyalist politikalar izleyen diğer gelişmiş ülkelere gider. Bu durum, sermaye ihracının nedeninin yalnızca kapitalist merkez ülkelerde kârlılığın yokluğu, olamayacağını gösterir, çünkü bu, diğer merkez ülkelere ihraç edilen herhangi bir sermaye olmamasını gerektirirdi. Ayrıca bu tür sermaye ihracı, ev sahibi ülkenin emperyalist politikaları ile güvence altında değildi, çünkü bu gibi politikalar kapitalist merkezlerin dışındaki yabancı bölgelerin yönetimini amaçladı. Ve son olarak hâlâ Lenin'in teorisi-

ne bağlı kalmak isteyenler –en önemli emperyalist güç olarak düşünülen–, Birleşik Devletler için belirleyici unsurun sermaye ihracından ziyade sermaye ithali olduğu problemiyle yüzleştirilmelidir.

Diğer yandan Lenin'in çerçevesi dışında da emperyalizm teorisi geliştirme çabaları söz konusudur. Ancak buralarda emperyalizm kavramı daha geniş bir içerikle anlaşılır. Eğer *emperyalizm*, genel kapitalist çıkarın diğer ülkelere karşı, uluslararası ölçekte iktisadi, politik ya da askerî baskı araçlarıyla savunusu durumu olarak tanımlanırsa o zaman emperyalizm kapitalizmin gelişmesinde belirli bir aşama olmaktan çıkacaktır; aksine her burjuva devleti olanakları dâhilinde emperyalisttir ama bu durumda da "emperyalizm" kavramı çok da bir şey söylemeyecektir. Emperyalist politikalarla nelerin amaçlandığı ve itici unsurların neler olduğu sorusu böylesi genel bir düzeyde yanıtlanamaz. Her durumda, sermaye ihracını güven altına almak gibi basit bir mekanizma söz konusu olamaz.

Farklı ölçülerde ekonomik, politik ve askerî güce ve tamamen farklı çıkarlara sahip pek çok devlet uluslararası düzeyde birbirleriyle karşı karşıya gelir. Bunlar arasında uzlaşmazlıklarla birlikte bağımlılık ve ittifaklar da içeren bambaşka gruplaşmalar söz konusudur. Her devletin hareket olanağı diğerlerinin hareket olanakları ile sınırlanmıştır. Devletler arasındaki bu rekabette, her devlet kendisi için olanaklar edinmek ve bu olanaklarını sürdürmek için çalışır. Devletler arasında, nüfuz ve iktidar için bağımsız bir çatışma alanı oluşturulur. Bu alan, bireysel sermaye fraksiyonlarının iktisadi çıkarlarının doğrudan uygulanması ile sınırlandırılmamıştır (bunun da gerçekleşmesine rağmen). Bu alan üzerindeki başlıca kaygı ticarette, para dolaşımında, hukukta ve askerî-politik sektörlerde bir uluslararası "düzen" organizasyonudur.

Devletler kendilerine özgü durumlarından kaynaklanan özgül çıkarları yanında minimum bir uluslararası düzenin varlığı yönünde ortak bir çıkara da sahiptir, çünkü yalnızca az çok istikrarlı ve hesaplanabilir iktisadi ve politik ilişkiler altında başarılı bir sermaye birikimi gerçekleşebilir. Bu düzenin somut organizasyonu (serbest ticaret ve korumacılık derecesi, hangi para biriminin küresel para rolünü oynayacağı, silahların sınırlanması vb.'ye ilişkin) her bir devlete, onları hiçbir şekilde çelişkilerden bağımsız olmayan ve sınırlı süreli nitelikteki farklı ittifaklara yönlendiren, farklı avantaj ve dezavantajlar getirir.[73]

Son olarak, çoğu doğal kaynak yönünden fakir olan gelişmiş kapitalist ülkeler açısından belirleyici husus ham madde ve yakıtların güvenli bir şekilde tedarik edilmesidir. Ancak mesele doğal kaynak yönünden zengin bölgelerin ele geçirilmesinden ziyade ticaretin ve ticaretin koşullarının "organizasyonu"dur: doğal kaynak çıkarımının güvenilirliği ve güvenli taşıma, fiyat oluşum biçimi ve ticaretin yürütüleceği para birimi gibi.

Bu düzende ortak bir çıkarın var olması, bu ortak çıkara nasıl ulaşılacağı ve bu çıkarın boyutlarının neler olduğuna dair bize henüz hiçbir şey söylemez. Güçlü ve zayıf devletler arasında işbirliğine hazır olma durumu farklılıklar gösterir: Güçlü devletler açısından "tek taraflı" bir tutum (yani diğerlerinin çıkarını dikkate almadan çıkarlarını savunma) potansiyel olarak gerçekçi bir perspektifken, daha zayıf ülkeler genellikle çok taraflı bir tutum oluşturma (az çok işbirliği ile hareket etme) ve muhtemelen bağlayıcı bir uluslararası hukuk düzeni talep etme eğilimindedir. Genellikle her iki yol da izlenir ve her iki tutum da devletler tarafından kendi çıkarlarını geliştirmek için kullanılır.

Devletler arasındaki ilişkiler statik değildir; devletler, üretim sürecinin teknik koşullarını, işletme organizasyonlarını ve bunlar arasındaki uluslararası bağları sürekli olarak yeniden

yapılandıran, gelişmekte olan bir kapitalizm zemininde var olmaktadırlar. Dünya piyasası yalnızca bir ön gereklilik değil, kapitalist üretim tarzının sürekli yeniden yaratılan sonucudur, böylece devletlerin hareket alanının koşulları tekrar ve tekrar yeniden kurulur.

Kapitalizmin tarihinde hem tekil ülkeler içinde hem de bir bütün olarak kapitalist dünya sistemi içinde yapısal olarak farklı dönemler arasında ayrımlar yapılabilir. Marx, bu dönemler arasında insanların kapitalizmden bahsetmesini mümkün kılan temel ortaklıkları analiz etmeye çalıştı (bkz. alt bölüm 2.1.). Dönemselleştirme bu nedenle Marx'ın *Kapital*'deki analizinden daha somut bir düzeyde yapılır. Ancak böylesi bir dönemlendirme, ister kapitalizmin en yüksek aşamasına geçiş, isterse de sosyalizme ya da komünizme doğru zorunlu bir geçiş olsun, nihai sona doğru kaçınılmaz bir gelişme varsayma yanılgısına düşmemelidir (işçi hareketi tarihinde sıklıkla yapıldığı gibi).

Diğer yandan, "artık" tamamen yeni, tamamen farklı bir kapitalizmin söz konusu olduğu ileri sürülürken de ihtiyatlı olunmalıdır. Son yıllarda "küreselleşme" sloganı altında tartışılan fenomenler, kapitalizmin gelişiminde bir kopuş ortaya koymamıştır; aksine bunlar yalnızca, dünya piyasasında sermaye ilişkilerinin kriz-eğilimli işleyişindeki en yeni evre ve tekil ülkelerin toplumsal ve politik ilişkilerine eşlik eden önemli dönüşümlerdir.

12

Metanın, Paranın ve Devletin Ötesinde Bir Toplum: Komünizm

Marx'ın politik amacı kapitalizmin üstesinden gelmekti. Üretim araçlarında özel mülkiyetin kaldırıldığı ve dolayısıyla üretimin daha fazla kâr maksimizasyonu amacıyla sürdürülmediği sosyalist ya da komünist toplum (Marx ve Engels 1860'larda bu kavramları birbirleri ile değiştirilebilir bir biçimde kullandılar) kapitalizmin yerini alacaktı. Marx böylesi bir toplum için kapsamlı bir görüş kaleme almadı, bunun neticesinde bugün bile pek çok *Kapital* okuyucusu, *Kapital*'in komünizm üzerine küçük de olsa bir bölüm içermemiş olmasını şaşkınlıkla karşılamaktadır. Bununla birlikte Marx çeşitli yerlerde (gerek *Kapital*'de gerekse de daha erken yazılarında) kendi kapitalizm analizinden komünizmin genel belirlenimlerine ilişkin sonuçlar çıkarmaya çalıştı. Bu gibi sonuçlar ayrı ayrı analiz düzeylerine dayandığından, komünizm hususunda oldukça farklılaşan, dolayısıyla da müşterek bir anlayışa varmayan çeşitli açıklamalar söz konusudur.

Marx'ın algısında komünizmin ne ifade ettiğine ilişkin iki yaygın kavram karmaşası söz konusudur. Ancak bunlardan ikisi de önceki bölümlerde genel olarak ortaya konan ekonomi politiğin eleştirisi ile pek alakalı değildir.

Bir ideal olarak komünizm. Burada komünizmin etik gerekçelerle gerçekleşmesi gereken bir toplum anlamına geldiği düşünülür: İnsanlar diğer insanları sömürmemeli ve baskı altına almamalıdır, onlar maddi çıkar peşinde koşmamalıdır; tersine dayanışma ve yardımseverlik göstermelidir vb. Marx'ın erken dönem yazılarında bu bağlamda yorumlanabilecek bazı ifadeler bulunabilir. Bu tür bir yaklaşıma karşı genellikle insanların, komünizmin gerektirdiği kadar iyi olmadığı itirazı ileri sürülür, onlar daima kişisel çıkar peşindedir ve komünizm bu nedenle işe yaramaz. Diğer yandan etik ya da dinsel olarak güdülenmiş insanlar burada bir temas noktası bulur, çünkü Marx'ın sözünü ettiği etik, örneğin Hristiyan etikle son derece karşılaştırılabilir görünür. Her iki taraf da Marx'ın *Kapital*'de kapitalizmi ahlaki nedenlerle eleştirmediği gerçeğini hesaba katmaz (bkz. alt bölüm 2.2.). Hâlbuki analizi boyunca Marx, ahlak anlayışlarının toplumsal olarak üretildiğini gösterir (bkz. alt bölüm 4.3.). Dolayısıyla Marx'ın analizi, ahlaki değerlerin, bireysel toplumların nispi olarak ölçülebildiği evrensel bir ahlaklılık olarak değil, yalnızca belirli bir toplumun ahlaki değerleri olarak mevcut olduğu noktasına varır.

Üretim araçlarının devletleştirilmesi olarak komünizm: Burada, üretim araçları üzerindeki özel mülkiyetinin ilgası ile ekonomide devlet planlaması ve devletleştirme eş tutulur. Buna karşı, devlet planlamasının çok külfetli ve yavaş olduğu ve otoriter bir yönetime doğru bir eğilim içerdiği itirazı yükseltilir. Sıklıkla Sovyetler Birliği'nin "reel sosyalizmi" bu komünizm fikrinin az çok doğrudan bir uygulaması olarak düşünülür. Sovyetler Birliği'nin çöküşü böylece komünizmin kaçınılmaz başarısızlığının açık bir kanıtı olarak değerlendirilir. *Komünist Manifesto* ya da Engels'in *Anti-Dühring*'inde üretimin devletleştirilmesi yönünde talepler bulunabilir an-

cak bunlar ilgili çalışmalarda yalnızca bir ilk önlem olarak yer alır asla komünizmin bir karakteri olarak ortaya konmazlar. Doğrusu, üretim araçları toplumun eline geçmeli ve devlet sönümlenmelidir (*MECW*, 25:268).

Marx'ın ekonomi politik eleştirisi temelinde komünizmle ilgili yaptığı az sayıdaki temel yorumlarda iki nokta açıktır. *İlki*, komünist toplumun mübadeleye dayandırılmamasıdır. Gerek üretimde emek gücünün harcanması, gerekse de ürünlerin bölüşümü (önce onların üretim araçları ve geçim araçları olarak kullanımında, daha sonra toplumun tekil düzeyde üyeleri arasında tüketim mallarının bölüşümü olarak) devlet ya da piyasa tarafından değil, toplum tarafından bilinçli ve metodik olarak düzenlenmiş bir tarzda gerçekleşir. Sadece sermaye (kendini değerleyen değer) değil, meta ve para da artık yoktur. *İkincisi*, Marx yalnızca kapitalizm altında gerçekleşenden nicelik olarak farklı bir bölüşümle ilgilenmiş değildir (böylesi bir bölüşüm sorunu geleneksel Marksizmde vurgulanmıştır). Esas olarak Marx, kontrol edilemeyecek bir düzeye gelen ve kendini anonim bir zorunluluk olarak bireylere dayatan toplumsal bağdan özgürleşme ile ilgilenmiştir. Sadece nüfusun büyük çoğunluğu için kötü ve tehlikeli çalışma ve yaşama koşulları ortaya koyan özgül bir sömürü ilişkisi olarak sermaye ilişkileri yok edilmemeli, emeğin ürününe, o meta olarak üretilir üretilmez "eklenen" fetişizm de ortadan kaldırılmalıdır. Toplumsal özgürleşme, kendinden türeyen ve dolayısıyla yararsız olan kısıtlamalardan kurtulma, yalnızca çeşitli fetişizm biçimleri üreten toplumsal ilişkiler ortadan kalktığı zaman mümkündür. Toplumun üyeleri ancak o zaman "özgürce bir araya gelmiş insanlar" (*Kapital*, 1:89) olarak toplumsal işlerini kendileri düzenleyebilir ve organize edebilirler. Marx sırf bölüşüm sorunu ile değil, bu kapsamlı özgürleşme ile ilgilenmiştir.

Aksine, sosyalizm ya da komünizmin insanlara daha başka ve daha iyi kalkınma olanakları sunacak, bambaşka bir bölüşüm tarzına yol açacak olması, geleneksel Marksist dünya görüşü ve Marksizm-Leninizm için merkezî bir prensipti. Bu bölüşüm merkezli yaklaşımda, piyasa ekonomisinin belirli yapılarını koruyan otoriter bir refah devleti sosyalizm ya da komünizm olarak düşünülür. Rusya'da, Doğu Avrupa'da ve Çin'de "reel sosyalizm" tam da bu yönde hareket etti: Parti elitleri devlet iktidarını ele geçirdiler ve ekonomiyi mümkün olan en yüksek üretim artışı, bir miktar eşitlikçi gelir dağılımı ve mümkün olan en yüksek sosyal güvenlik doğrultusunda yönlendirdiler.[74] Reel sosyalist refah devletinde, yönetici partinin politikaları sadece kapitalizmi yeniden inşa talebiyle mücadele veren politik muhalefete karşı otoritaryen bir tutumla dayatılmamıştı. Bu devletlerde nüfusun büyük çoğunluğu gerçek bir etkiye de sahip değildi; parti politikalarının az çok dikkate alınan pasif nesneleri konumundaydılar. Açık tartışma yok değilse de oldukça sınırlı bir şekilde meydana gelebilirdi. "Sosyalist" ülkelerde yönetici "komünist" partiler sahip oldukları tekel güçlerinin başka komünist güçlerce sorgulanmasına da izin vermezlerdi. Burada toplumsal süreçleri düzenleyen toplum değil partiydi. Rosa Luxemburg ileriyi gören bir şekilde bu gibi eğilimleri erken bir tarihte eleştirmişti. Tamamlanmamış eseri *Rus Devrimi*'nde Rosa Luxemburg şöyle yazar:

> Genel seçimler, sınırsız basın-yayın ve toplanma özgürlüğü ve ifade özgürlüğü için mücadele olmadan her kamu kurumunda yaşam kaybolur; bu durumda var olan sadece bürokrasinin aktif unsur olarak kaldığı yaşamın bir suretidir. Kamu hayatı giderek bitip tükenir, tükenmez bir enerjiye ve sınırsız tecrübeye sahip birkaç düzine parti önderi kamu hayatını yönlendirir ve yönetir. Onlar arasından ise sadece bir düzine kadar öne çıkan kişi önderlik eder. İşçi sınıfının seçkin bir kesimi zaman zaman önderlerin

> yaptıkları konuşmaları alkışlayacakları ve önerilen çözümleri oybirliği ile onaylayacakları toplantılara çağrılırlar –temelde bir klik işi–. (*The Rosa Luxemburg Reader*, Monthly Review Press, 2004:307)

Reel sosyalizmde devlet, esas olarak toplum üzerinde parti yönetimini güvence altına alan bir araçtır. "Devletin sönümlenmesi" uzak bir geleceğe ertelenir. Ancak Marx'ın komünizm düşüncesi açısından tam da bu nokta belirleyici önemdedir: Devlet, burjuva ya da sosyalist olsun, belirli bir yeniden üretim biçimini dayatan (gerekirse güç kullanarak) ve örgütleyen (bir dereceye kadar), toplumun üzerinde duran bağımsız bir güç oluşturur. Buna karşı, Marx'ın komünizm nitelendirmesi olan "özgürce bir araya gelmiş insanlar", işlerini böylesi bir dışsal ve bağımsız güce başvurmaksızın düzenler; böylesi bir güç oldukça, kimse "özgürce bir araya gelmiş insanların birliği"nden söz edemez.

Sadece meta, para ya da sermaye ortadan kaldırıldığında değil, ancak devlet de ortadan kaldırıldığında bahsedebileceğimiz komünizm hiçbir kural içermeyen bir toplum anlamına gelmez. Böyle bir toplumun üyeleri toplumsal yaşamlarını düzenlemek, tekil işyerlerinde üretimi organize etmek, işyerleri arasında koordinasyonu sağlamak, üretici ve tüketici olarak farklı çıkarlarını uyumlulaştırmak, azınlıklarla ilgilenecek yollar bulmak ve uzun bir süre daha cinsiyete ve ırka dayalı ayrımcılığın farklı biçimleri ile –bu gibi ayrımcılıklar kapitalist sömürü sona erdiğinde kendiliğinden ortadan kaybolmaz– baş etmek zorundadır.

Ne komünist toplumun sergilemek zorunda olacağı muazzam koordinasyon çabası, ki bugün piyasa aracılığıyla gerçekleşmektedir, ne de çıkar farklılıkları, çatışmalar ve düzenlemelerin artık kontrol edilemeyecek duruma gelmesi ve bir devlet

yapısı hâlini alması tehlikesi küçümsenmelidir. Engels *Anti-Dühring*'de "şeylerin idaresi bireylerin yönetiminin yerini alır" diye yazdığı zaman bu doğrudur ancak bir şey daha eklenmelidir ki, şeylerin idaresi de daima insanların tahakkümüne yol açabilecek bir iktidar potansiyeli barındırır.

Tüm bu güçlüklere rağmen, komünist toplumun prensipte neden imkânsız olması gerektiğine ilişkin açık bir argüman hâlâ söz konusu değildir. Bununla birlikte, komünizm –eğer yalnızca kıtlığı yönetecek ham bir komünizm değilse (*MECW*, 3:296)– belirli ekonomik ve toplumsal ön koşullara bağlanmıştır. Marx, bilim ve teknolojiye dayalı büyük çapta bir üretkenlik artışı ile birlikte işçilerin yeteneklerinde kapsamlı bir gelişmeyi, komünist topluma geçişte esas ön koşullar olarak vurgular, her iki gelişme de sınırlı bir temel üzerinde yalnızca kapitalizmde ortaya çıksa dahi, kâr maksimizasyonu amacıyla sınırlandırılmıştır.

Marx'ın değerlendirmelerine ilişkin iki husus açıktır. Birincisi, 1917'de Rusya'da olduğu gibi, burjuva yönetiminin zayıf bir evresi esnasında devlet gücünü ele geçirmek ve savunmak komünist bir topluma geçiş için yeterli değildir. Uygun toplumsal ve ekonomik ön koşullar olmadan, sosyalist bir devrim, bir siyasi partinin iktidarını sürdürme projesi olarak başarılı olabilir ama toplumsal özgürleşme projesi olarak bu söz konusu olamaz. İkincisi, komünist bir toplum, kapitalizmde yaratılmış olan ön koşulları dönüştürecek belirli bir gelişme gerektirir. Bireylerin geniş kapsamlı gelişimiyle birlikte üretken güçlerin de geliştiği ve müşterek zenginlik kaynaklarının hepsinin daha fazla ortaya döküldüğü "komünist toplumun daha yüksek bir aşamasına kadar", herkesten yeteneğine göre ve herkese ihtiyacı kadar düsturu uygulanabilir değildir. (*MECW*, 24:87)

Tarihsel olarak emsalsiz bir maddi zenginlik söz konusu iken, gerek üçüncü dünya olarak adlandırılan ülkelerde, gerekse de gelişmiş ülkelerdeki krizler, işsizlik ve küresel kapitalizmin yarattığı toplumsal tahribat düşünüldüğünde; artık yerel olarak yaşanmayan aksine bir bütün olarak gezegeni etkileyen kapitalist üretimin neden olduğu, yaşamın doğal temellerinin yıkımı göz önüne alındığında (iklim değişikliği gibi); "demokratik" burjuva devletlerinden kaynaklanan ya da onlar tarafından desteklenen bitmeyen savaşlar hesaba katıldığında, komünist topluma ulaşmak ne denli zor olursa olsun, kapitalizmi ortadan kaldırmak ve yerine "özgürce bir araya gelmiş insanların birliğini" kurmak için yeterince iyi neden söz konusudur.

Kaynakça

Agnoli Johannes (1975): *Der Staat des Kapitals, Gesammelte Schriften* Bd.2, Freiburg 1995.

Althusser, Louis (1965): *For Marx* (London: Verso, 2005).

Althusser, Louis; Balibar, Etienne (1965): *Reading Capital* (London: Verso, 2009).

Althusser, Louis (1970): "Ideology and Ideological State Apparatuses," in *Lenin and Philosophy and Other Essays* (New York: Monthly Review Press, 2001).

Altvater, Elmar (1992): *Der Preis des Wohlstands,* Münster.

Altvater, Elmar u.a. (1999): *Kapital.doc,* Münster.

Altvater, Elmar; Mahnkopf, Birgit (1999): *Grenzen der Globalisierung. Ökonomie, Ökologie und Politik in der Weltgesellschaft,* 4.völlig überarb. Aufl., Münster.

Backhaus, Hans-Georg (1997): *Dialektik der Wertform,* Freiburg.

Backhaus, Hans-Georg (2000): *Über den Doppelsinn der Begriffe "Politische Ökonomie" und "Kritik" bei Marx und in der 'Frankfurter Schule,'*in: Domuf, Stefan; Pitsch, Reinhard (Hrsg.), *Wolfgang Harich zum Gedächtnis*, Band II, München, 10-213.

Beck, Ulrich (1986): *Risk Society* (London: Sage Publications, 1992).

Behrens, Diethard (1993a): *Erkenntnis und Ökonomiekritik,* in: ders. (Hg.), *Gesellschaft und Erkenntnis,* Freiburg, 129-64.

Behrens, Diethard (1993b): *Der kritische Gehalt der Marxschen Wertformanalyse,* in: ders. (Hg.), *Gesellschaft und Erkenntnis,* Freiburg, 165-89.

Behrens, Diethard (2004): *Westlicher Marxismus,* Stuttgart (im Erscheinen). Brentel, Helmut (1989): *Soziale Form und ökonomisches Objekt,* Opladen.

Castells, Manuel (2001-2003): *The Information Age: Economy, Society, and Culture,* 3 volumes (Oxford: Blackwell Publishers, 1996).

Conert, Hans-Georg (1998): *Vom Handelskapital zur Globalisierung. Entwicklung und Kritik der politischen Ökonomie*, Münster.

Dimoulis, Dimitri; Milios,Jannis (1999): Werttheorie, Ideologie und Fetischismus, in: *Beiträge zur Marx-Engels-Forschung.* Neue Folge 1999, Hamburg, 12-56.

Elbe, Ingo (2003): *Zwischen Marx, Marxismus und Marxismen-Lesarten der Marxschen Theorie*, www.rote-ruhr-uni.org/texte/elbe_lesarten.shtml.

Foucault, Michel (1976): *Discipline and Punish* (New York: Random House, 1977). Gerstenberger, Heide (1990): *Impersonal Power: History and Theory of the Bourgeois State* (Chicago: Haymarket Books, 2009).

Glißmann, Wilfried; Peters, Klaus (2001): *Mehr Druck durch mehr Freiheit. Die neue Autonomie in der Arbeit und ihre Folgen*, Hamburg.

Gramsci, Antonio (1929-35): *Prison Notebooks* (New York: Columbia University Press, 2010).

Hardt, Michael; Negri, Antonio (2002): *Empire* ('Cambridge: Harvard University Press, 2000).

Haug, Wolfgang Fritz (1989): *Vorlesungen zur Einführung ins* Kapital, 5. Aufl., Köln.

Haug, Wolfgang Fritz (2003a): Historisches/Logisches, in: *Das Argument* 251,378-96.

Haug, Wolfgang Fritz (2003b): Wachsende Zweifel an der monetären Werttheorie, in: *Das Argument* 251,424-37.

Hecker, Rolf (1999): *Die Entstehungs-, Überlieferungs- und Editionsgeschichte der öko nomischen Manuskripte und des* Kapital in: Altvater u.a. (1999), 221-42.

Heinrich, Michael (1999): *The Science of Value: The Critique of Political Economy between Scientific Revolution and Classical Tradition* (Leiden: Brill Academic Publishers, forthcoming).

Heinrich, Michael (1999a): Kommentierte Literaturliste, in: Altvater u.a. (1999), 188-20. Heinrich, Michael (1999b): Untergang des Kapitalismus? Die Krisis und die Krise, in: *Streifzüge* 1/1999,1-5.

Heinrich, Michael (2003): Geld und Kredit in der Kritik der politischen Ökonomie, in: *Das Argument* 251,397-409.

Heinrich, Michael (2003a): Imperialismustheorie: in: Schindler, Siegfried; Spindler, Manuela (Hrsg.), *Theorien der Internationalen Beziehungen*, Opladen, 279-308.

Heinrich, Michael (2004): *Über Praxeologie, Ableitungen aus dem Begriff und die Lektüre von Texten. Zu Wolfgang Fritz Haugs Antwort auf meinen Beitrag, in Argument 251,* in: *Das Argument* 254 (im Erscheinen).

Hilferding, Rudolf (1910): *Das Finanzkapital,* Frankfurt/M, 1968.

Hirsch, Joachim (1995): *Der nationale Wettbewerbsstaat. Staat, Demokratie und Politik im globalen Kapitalismus*, Berlin.

Hobson, John A. (1902): *Der Imperialismus,* Köln, 1968.

Huffschmid, Jörg (2002): *Politische Ökonomie cler Finanzmärkte. Aktualisierte Neuauflage,* Hamburg.

Initiativgruppe Regulationstheorie (1997); Globalisierung und Krise des Fordismus. Eine Einführung, in: Becker, Steffen *u.U., Jenseits der Nationalökonomie?* Hamburg, 7-27.

Itoh, Makoto; Lapavitsas, Costas (1999): *Political Economy of Money and Finance,* (Macmillan).

Jacobs, Kurt (1997): Landwirtschaft und Ökologie im *Kapital,* in: *PROKLA* 108,433-50. Kautsky, Karl (1887): *Karl Marx Oekonomische Lehren. Gemeinverständlich dargestellt und erläutert,* Stuttgart.

Kautsky, Karl (1914): Der Imperialismus, in: *Die Neue Zeit* 32,908-22.

Keynes, John Maynard (1936): *Allgemeine Theorie der Beschäftigung, des Zinses und des Geldes,* Berlin, 1983.

Krätke, Michael (1995): Stichworte: Bank, Banknote, Börse, in: *Historisch-kritisches Wörterbuch des Marxismus,* Bd. 2, Hamburg, Sp. 1-22,22-27,290-302.

Kurz, Robert (1995): Die Himmelfahrt des Geldes, in: *Krisis* 16/17,21-76.

Kurz, Robert (1991): *Der Kollaps der Modernisierung,* Frankfurt/M.

Kurz, Robert (1999): *Schwarzbuch Kapitalismus,* Frankfurt/M.

Lenin (1913): *Introduction to Marx, Engels, Marxism* (New York: International Publishers, 1986).

Lenin, Wladimir I. (1917): *Imperialism: The Highest Stage of Capitalism* (New York: International Publishers, 1969)

Lenin, Wladimir I. (1917a): *State and Revolution* (New York: International Publishers, 1939).

Luxemburg, Rosa (1913): *The Accumulation of Capital* (New York: Routledge, 2003).

Luxemburg, Rosa (1918): "The Russian Revolution" in *The Rosa Luxemburg Reader* (New York: Monthly Review Press, 2004).

Mandel, Ernest (1968): *Marxist Economic Theory* (New York: Monthly Review Press, 1969).

Mandel, Ernest (1998): *Introduction to Marxism* (London: Pluto Press, 1982).

Milios, Jannis; Economakis, Georg (2003): *Zur Entwicklung der Krisentheorie aus dem Kontext der Reproduktionsschemata: von Tugan-Baranovskij zu Bucharin,* in: *Beiträge zur Marx-Engels-Forschung.* Neue Folge 2002, Hamburg, 160-84.

Milios, John; Dimoulis, Dimitri; Economakis, George (2002): *Karl Marx and the Classics. An Essay on Value, Crises and the Capitalist Mode of Production,* (Ashgate).

Neusüss, Christel (1972): *Imperialismus und Weltmarktbewegung des Kapitals,* Erlangen.

Nuss, Sabine (2002): Download ist Diebstahl? Eigentum in einer digitalen Welt, in: *PROKLA* 126,11-35, www.prokla.de.

Paschukanis, Eugen (1924): *Law and Marxism: A General Theory* (London: Pluto Press, 1987).

Postone, Moishe (1988): *Time, Labor, and Social Domination* (Cambridge: Cambridge University Press, 1993).

Poulantzas, Nicos (1977): *State, Power, Socialism* (London: Verso, 2000).

Rakowitz, Nadja (2000): *Einfache Warenproduktion. Ideal und Ideologie,* Freiburg.

Reichelt, Helmut (1970): *Zur logischen Struktur des Kapitalbegriffs bei Karl Marx,* Freiburg 2001.

Reichelt, Helmut (2002): *Die Marxsche Kritik ökonomischer Kategorien. Überlegungen zum Problem der Geltung in der dialektischen Darstellungsmethode im* Kapital, in: Fetscher, Iring; Schmidt, Alfred (Hg.), *Emanzipation als Versöhnung,* Frankfurt/M.

Reitter, Karl (2002): Der Begriff der abstrakten Arbeit, in: *Grundrisse. Zeitschriftfiir linke theorie & debatte* 1,2002, S. 5-18, www.grundrisse.net.

Ricardo, David (1817): "On the Principles of Political Economy and Taxation", in: *The Works and Correspondence of David Ricardo*, ed. Pierro Sraffa, vol. 1, (Cambridge 1951).

Rosdolsky, Roman (1968): *The Making of Marx's* Capital (London, Pluto Press, 1992).

Rosdolsky, Roman (1968b): Der Streit um die Marxschen Reproduktionsschemata, (1968), Bd.III, 524-96.

Sablowski, Thomas (2003): Krisentendenzen der Kapitalakkumulation, in: *Das Argument* 251,438-52.

Sablowski, Thomas (2001): Stichwort: Globalisierung, in: *Historisch-kritisches Wörterbuch des Marxismus,* Bd. 5, Hamburg, Sp. 869-81.

Smith, Adam (1776): *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations,*2 vols, in: *Glasgow Edition of the Works and Correspondence of Adam Smith,* vol. 2, (Oxford 1976).

Stützle, Ingo (2003): Staatstheorien oder, Beckenrandschwimmerinnen der Welt, ver einigt Euch!, in: *Grundrisse. Zeitschriftfür linke theorie & debatte* 6,2003,27-38, www.grundrisse.net.

Trenkle, Norbert (1998): Was ist der Wert? Was soll die Krise? in: *Streifzüge 3* (1998), 7-10.

Trenkle, Norbert (2000): Kapitulation vorm Kapitalismus, in: *Konkret* 7 (2000), 42ff.

v. Werlhof, Claudia (1978): Frauenarbeit: der blinde Fleck in der Kritik der politischen Ökonomie, in: *Beiträge zurfeministischen Theorie und Praxis* 1,18-32.

Wolf, Harald (1999): *Arbeit und Autonomie. Ein Versuch über Widersprüche und Metamorphosen kapitalistischer Produktion,* Münster.

NOTLAR

1 *Kapital*'in ilk iki bölümü üzerine değer teorisi ile ilgili başka Marksist metinlerin yorumlanması ile geliştirilen detaylı bir yorum Heinrich (2009)'de bulunabilir. Bu çalışmanın 3. ile 7. bölüm arasını kapsayan devamı ise 2012 yılında yayımlanacaktır.

2 "Yeni Marx Okuması" (*neue Marx-Lektüre*) tanımlaması ilk olarak Hans-Georg Backhaus tarafından toplu eserlerinin önsözünde kullanıldı (1997). "Yeni Marx Okuması"na yoğunlaşmış bir genel değerlendirme Elbe (2008)'de verilmektedir. Tartışmaya yeni katkılar, diğerleri arasında Brentel (1989), Behrens (1993a, 1993b), Heinrich (1999), Backhaus (2000), Rakowitz (2000), Milios/Dimoulis/Economakis (2002) ve Reichelt (2002)'yi içerir. Moishe Postone (1993) de bu bağlamda yer alır.

3 Marx *verrückt* kelimesini ve türetilmiş isim olarak *Verrücktheit* kelimesini kullanır. *Verrückt*, çılgın, nedensiz, saçma ama aynı zamanda da yersiz anlamlarına gelir.

4 "Marksist dünya görüşü" tarihinde, Marx'ın argümantasyonunun epistemolojik yönü genelde ihmal edilmiştir (bu durum Marx'ın burjuva eleştirisi için de geçerlidir). Batı Marksizmi epistemolojik problemleri gündeme getirdi, ama bu sefer de Marx'ın ekonomi politik eleştirisi ile bağ zayıftı. Ancak 1960 ve 1970'lerde yenilenen Marx tartışmaları ile birlikte, Marx'ın ekonomi politik eleştirisini, iktisat alanına daraltan (Marx'ta yalnızca daha iyi bir iktisatçı görmek isteyen) algılamaya karşı epistemolojik husus ön plana alındı.

5 Buradaki çeviri "diyalektik altüst oluş" şeklindedir. Ancak, Almanca orijinalinde "diyalektik" kelimesi yer almaz.

6 Niceliğin niteliğe dönüşümü: nicelik nihayetinde niteliği değiştirilene kadar artar. Su ısıtılırsa, ısısı artar ancak sıvı olarak kalmaya devam eder, ta ki 100 derecede buharlaşana kadar. *Yadsımanın yadsınması*: gelişme sürecinde ilk durumdaki yadsımayı bir başka yadsıma takip eder. Bir tohum bir bitkide filizlenir, bitki, tohumun yadsımasıdır; eğer bitki meyve verir ve arkasında daha fazla tohum bırakırsa, bu bitkinin yadsınması böylece de "yadsımanın yadsınmasıdır"; bu başlangıç noktasına geri götürmez, ancak onu daha yüksek bir düzeyde yeniden üretir – tohum çoğalmıştır.

7 Engels *Anti-Dühring*'de şöyle yazar: "Yadsımanın yadsınmasını ifade ettiğimde, örneğin arpa tanesinin çimlenmesinden meyve vermesine kadar izlediği *belirli* bir gelişme sürecine dair bir şey söylemediğim açıktır." (*MECW*, 25:131)

7 Son dönemlerde, fayda değer teorisinin, marjinal fayda teorisi olarak adlandırılan bir başka türü iktisatta yeniden egemen olmuştur.

9 *Kapital*'in üçüncü cildinde Marx, gerçek mübadele ilişkilerinin hiçbir şekilde üretimde harcanan emek miktarı ile uyumlu olmadığını gösterir (bkz. 7. bölüm).

10 Wolfgang Fritz Haug, *Vorlesungen zur Einführung ins Kapital* isimli çalışmasında Marx'ın soyut emeğin izini "doğadaki kökenine" kadar sürdüğünü ifade etmiştir (Havg, 1989: 121). *Die Wissenschaft vom Wert* kitabımda ben bunun Marx bakımından basitçe talihsiz bir formülasyondan daha fazla birşey olduğunu göstermeye çalıştım. Marx'ın ekonomi politik eleştirisinde, bir yandan klasik ekonomi politiğin teorik alanından bir kopuş, bilimsel bir devrim görürüz, ama diğer yandan Marx'ın tartışması zaman zaman, gerçekte aştığı bu kavrayışların kalıntılarına bağlı kalır. Marx'ın tartışmasında yeralan bu gibi ikilemlere, bu kitapta olduğu gibi sadece giriş kitaplarının kenar notlarında değinilebilir.

11 Marx'ın, değeri üretim sürecinde ve mübadeleden önce belirlenmiş olarak gördüğü düşüncesinin bir kanıtı olarak sıklıkla şu alıntı yapılır: "Metanın değer büyüklüğünü mübadelenin düzenlemediği, tersine metanın değer büyüklüğünün onun mübadele ilişkilerini düzenlediği açık hâle gelir" (*Kapital*, 1:74). Gözden kaçan, bu ifadenin zamansal bir ilişki değil (önce değer vardır, sonra mübadele meydana gelir) bir düzenleme ilişkisi olduğudur. Zamansal bağlantıya gelince Marx açıkça vurgular: "Emek ürünleri, kendilerinin farklı kullanım nesneleri olma niteliklerinden ayrı, toplumsal olarak eşit olan bir değer nesnelliğini, ancak, birbirleri ile mübadele edilmeleriyle kazanır" (*Kapital*, 1:83). "Onların değer olma niteliklerinin daha *üretilmeleri sırasında gündeme gelmesi*" (*Kapital*, 1:83; vurgu benimdir), meta üreticileri için değer nesnelliğinin belirleyici bir rol oynaması nedeniyledir. Değerin "gündeme gelmesi", bir metanın üreticiler tarafından tahmin edilen gelecekteki değeri, bu değerin zaten var olan bir şey olmasından farklı bir şeydir.

12 Değer biçimi analizi *Kapital*'in ilk bölümünün kapsamlı üçüncü alt bölümünde ortaya konur.

13 *Kapital* üzerine yazılan birçok giriş çalışması, değer biçimi analizini soyut-tarihsel bir biçimde kavrar, böylece Marx'ın tartışmasının temel noktasını ıskalar. Haug (1989), gerçek tarihsel gelişmeyi, değer biçiminin gelişim yasaları ile bu nedenle karşılaştırır. Haug, Engels'in, "kategorilerin mantıksal serimlenmesi saptırıcı rassal şeyler bir kenara bırakıldığında tarihsel gelişmeyi verir" yönündeki formülasyonuna onaylayarak atıf yapar (Engels'in okuması ile ilgili bu sorun için, bkz. alt bölüm 2-1). Diğerlerinin yanı sıra bu nokta Haug ve benim aramda *Das Argument* dergisinde yürütülen tartışmanın konusunu oluşturur. Bkz. Haug (2003a, 2003b) ve Heinrich (2003; 2004)

14 Yalnızca, meta sahiplerinin hareketlerinin zorunlu (ama bilinçli olarak ortaya çıkarılmamış) bir sonucu olarak para bilimsel olarak geliştirildikten *sonra*, bu sonuçtan doğan tarihsel süreç hesaba katılabilir. Para kategorisi geliştirildikten sonra Marx, paranın tarihsel oluşumunun oldukça kısa ve soyut bir çerçevesini sunar

15 Marx'ın değer teorisinin parasal niteliğini ilk olarak 1970'lerde Hans Georg Backhaus ifade etti. Böylelikle Backhaus'un, yukarıda 1.3. alt bölümünde bahsedilen "Marx'ın yeni okuması" üzerinde belirleyici bir etkisi olmuştur.

16 *Ekonomi Politiğin Eleştirisine Katkı*'da, Marx parayı, soyut emeğin "dolaysız cisimleşmesi" olarak tanımlar (*MECW*, 29:297).

17 Marx'ın *Kapital*'de nadiren kullandığı ideoloji kavramı, genellikle fetişizmi de içeren bir tür "yanlış bilinç" olarak anlaşıldı. İdeoloji ve fetişizm arasındaki ilişkiye yönelik eleştirel bir tartışma Dimoulis/Milios (1999)'da bulunabilir.

18 1.3. alt bölümünde genç Marx'ın kapitalizmi "insan türsel varlığı"ndan "yabancılaşma" olarak anladığını belirtmiştik. Marx'ın metaların fetiş karakterine yönelik analizi bazı yazarlar tarafından bu yabancılaşma teorisinin bir devamı olarak anlaşıldı. Ancak detaylı bir okuma, metaların fetiş karakterine odaklanırken Marx'ın her hangi çeşit bir "insan özü"ne referans vermediğini ortaya koyar.

19 Bu kavrayış geleneksel Marksizmin standart repertuarına aittir. *Kapital*'in tarihsel bir okumasını sunan birçok giriş kitabı yanı sıra, Ernest Mandel tarafından yaygınlaştırılmıştır (bkz. Mandel'in *Marksist Ekonomi El Kitabı*).

20 Marx, basit dolaşım ve sermaye arasındaki bağlantıyı *Kapital*'de değil, *Kapital*'e yol açan önceki çalışmalarında serimlemiştir (Grundrisse ve Urtext of A Contribution to the Critique of Political Economy). *Kapital*'de Marx, dördüncü bölüme P-M-P' formülünün analizi ile başlar. Bu tercihle Marx'ın kendisi de yukarıda bahsedilen, piyasa ekonomisi ve sermayeyi ayrı şeyler olarak karşılaştıran yorumlara suç ortaklığı yapmıştır.

21 Marx'ın "ökonomische Charaktermasken der Personen" ifadesi İngilizceye "characters who appear on the economic stage" olarak çevrilir, böylece Almanca tartışmada sıklıkla kullanılan "character mask" kavramı, *Kapital*'in İngilizce tercümesinde görünmez olur.

22 *Kapital*'in birinci cildinin ikinci bölümünde Marx sermayeyi ele almaya başladığı zaman sınıf kavramını kullanmaktan kaçınır. Marx ancak ikinci ciltte, kapitalist ve işçiler, emek-gücü alım satımı yapmak için piyasada bir araya geldikleri zaman "sınıf ilişkilerinin" hâlihazırda zaten mevcut olduğunun varsayıldığını açıkça ifade eder (*Kapital*, 2:115).

23 Örneğin, Ulrich Beck, *Risk Toplumu: Başka Bir Moderniteye Doğru* isimli kitabında.

24 Marx *Kapital*'de emek gücünün değerinden tekil olarak bahseder, sanki bütün emek gücü aynı değere sahipmiş gibi. Marx temel yapıları incelemeyi amaçladığı için böylesi bir varsayım yapar (eşit mübadeleye rağmen artık değer nasıl mümkün olur?) ve bunun için emek gücünün değerindeki farklılıklar önemli değildir. Marx'a göre bu farklılıkların başlıca nedeni emek niteliğinin farklı maliyetleri olmasıdır. Nitelikli bir emek gücünün emek harcaması daha yüksek büyüklükte bir değer oluşturur. Bununla birlikte Marx'ın emek gücünün değerinin belirlenmesinde tarihsel ve ahlaki unsurlara yaptığı vurguyu da unutmamalıyız. Emek gücünün değeri yalnızca farklı ülkelerde farklı belirlenmez aynı zamanda aynı ülkede işçi sınıfının farklı bileşenleri için de farklı değerler söz konusudur (farklı örgütler, mücadele gücü, gelenek vb'ne dayalı olarak). Diğer yandan, asimetrik toplumsal cinsiyet ilişkileri ve ırkçı ayrımcılık da emek gücünün değerinde farklılaşmalara yol açar.

25 Önceki bölümde tartışıldığı üzere, belirli bir iş gününde ne kadar büyüklükte bir değer yaratıldığını belirlemek ilk olarak mübadele ediminde mümkün olur. Eğer meta satılabilirse, büyük ya da küçük bir değer toplamı yaratılır. Takip eden açıklama bu değer toplamını işaret eder. Eğer işçi çok fazla çalışır ve bu nedenle de çok fazla değer yaratır diye yazarsam bu, tözcü, parasal öncesi bir değer teorisi savunusuna düştüğüm anlamına gelmez, bu yalnızca basitleştirilmiş bir ifadedir.

26 Böylesi bir talep örneğin Ferdinand Lassalle (1825-1864) ve onun takipçileri tarafından formüle edilmiş ancak Marx tarafından keskin bir şekilde eleştirilmiştir.

27 Marx *fetiş* ifadesini yalnızca meta, para ve sermaye ile ilişkili olarak kullanır: belirli bir toplumsal ilişki, bir şeyin özelliği olarak görünür (sermayenin fetiş karakteri için bkz. 5.3. alt bölümü). *Gizemlileştirme*ye ise özel bir durum zorunlu olarak ters yüz edilmiş bir olgusal görünüm kazandığında işaret eder: Ücret kategorisi ile emek gücünün değerinin karşılığı emeğin değerinin karşılığı olarak görünür

28 Marx 1857 tarihli Giriş'te her toplumda var olan bir durumu ifade eder gibi görünen "emek" gibi görünüşte basit bir kavramın ilk defa kapitalist toplumda mümkün ve "pratik olarak gerçek" hâle geldiğini belirtir: Yalnızca kapitalizmde insanlardan, toplumsal bağlamdan vb. ayrışmış çeşitli faaliyetler söz konusudur; ancak kapitalizmde, tek bir hâkim faaliyet yoktur ve tüm faaliyetler sermayenin değerlenmesinin ve ücretli emeğin yeniden üretilmesinin birer aracıdır; ancak kapitalizmde, genel olarak "emek"ten bahsedilebilir.

29 Bununla birlikte bir makinenin "ömrü" onun fiziksel yıpranma ve aşınmasına kısmen bağlıdır. Eğer yeni ve gelişmiş bir makine piyasaya girerse önceki makinenin ekonomik ömrü fiziki ömründen çok daha kısa olacaktır. Örneğin bilgisayarlar genellikle, artık çalışmadıkları için değil, daha ziyade, piyasada daha iyi bir tanesine ulaşılabilir olduğu için kullanımdan düşerler.

30 Yukarıda emek gücünün değerinin ürüne aktarılmayacağını, ancak emek harcanmasının yeni değer yaratacağını ifade ettik. Bu yeni değer matematiksel olarak v ve s'nin yardımıyla ifade edilir.

31 "Endüstriyel toplumdan bilgi toplumuna" geçiş yönündeki moda tezlerde ileri sürülebileceğinin aksine bilgi ve bilimin kapitalist üretim için artan önemi yeni bir durum değildir. Ve durum kesinlikle –bazen iddia edildiği gibi– üretimin kapitalist biçim belirleniminin yerindeliğini sorgulanır kılmaz.

32 Bu devasa artış takip eden hesaplamaları basitleştirmek için varsayılmıştır. Eğer onlarca yıllık dönemler karşılaştırılırsa, o zaman üretkenliğin iki katına çıkması oldukça mümkündür.

33 Genellikle emeğin yoğunlaşmasına yol açan emek zaman'da bir azalma (aynı miktar zamanda, daha büyük değerde bir ürün yaratılır) artık değerde bir artışa neden olur. Ancak bu bizim örneğimizde hesaba katılmamıştır.

34 Sermayenin organik bileşimi üzerinden, bir toplumda toplam sermayenin ortalama bileşiminden bahsederken sorunlarla karşılaşılır. Çünkü bir alandaki teknik değişimler bu alandaki ürünün değerini değiştirir ve bu da bu ürünü kullanan diğer tüm alanlardaki değer bileşiminin değişmesine yol açar. Bu durum organik bileşimde var olan değişikliklerin değer bileşimindeki değişikliklerden artık keskin bir biçimde ayrıştırılamayacağı anlamına gelir.

35 Marx'ın terminolojisi bugünkü kullanımdan farklıdır: Günümüzde "yoğunlaşma" kavramı genellikle, Marx'ın bireysel sermayelerin sayısında azalmayı işaret ederek "merkezileşme" olarak kavramlaştırdığı süreci tanımlamaktadır.

36 Ben Fowkes, Penguen basımında "a dialectical inversion" olarak tercüme etti. Ancak Almanca orijinalinde "dialectic" kelimesi kullanılmamıştır.

37 Taşıma salt tüccar sermayesinin işlevlerinden biri olarak görülmez. Çünkü o sanayi sermayesinin bir alanını oluşturur. Elbette burada kavramsal bir ayrımı ele alıyoruz; gerçekte, pekâlâ belirli bir sermaye taşımacılık ve satış işlevlerini birleştirebilir, bu durumda, sermayenin bir bölümü ne değer ne de artık değer yaratan ticaret sermayesi iken, diğer bölümü sanayi sermayesidir ve bu nedenle hem değer hem de artık değer yaratır.

38 Artığın kökenine ilişkin soru, klasik ekonomi politik içinde de çağdaş iktisat teorisi içinde de oldukça farklı kavramlara yol açtı.

39 Hesaplamalarımızı basitleştirmek için, sabit sermayeyi ihmal edecek ve devir zamanını da bir yıl olarak varsayacağız.

40 Marx'ın bu tarz bir niceliksel hesaplama yöntemine yönelik güçlü ilgisi yukarıda değinilen ikilemin bir ifadesidir (3.3. alt bölüm, not 10). Marx kimi yerlerde, başka birçok noktada aşmış olduğu klasik ekonomi politiğin parasal öncesi değer teorisinin ağına takılmıştır. Eğer bir metanın değeri mübadeleden bağımsız olarak belirlenirse (geleneksel Marksizmde hâkim olan yaklaşım) dönüşüm sorunu o zaman söz konusu olur.

41 Yukarıda çerçevesi çizilen rekabet süreci, değer sisteminden üretim fiyatları sistemine zamansal bir geçişi beraberinde getirmez (çünkü metaların değerleriyle mübadele edildiği yerde kapitalizm yoktur), daha ziyade eşit olmayan kâr oranlarına dayalı bir fiyat sisteminden, (eğilimsel) eşit kâr oranlarına dayalı bir fiyat sistemine geçişi beraberinde getirir. Rekabet aracılığıyla eşitleme süreci sürekli olarak meydana geldiği için, üretkenlik artışı, talepteki değişiklikler vb. üzerinden, fiyatlarda sürekli bir değişim ve bireysel düzlemde eşit olmayan kâr oranları söz konusudur.

42 "Yasa"nın diğer veçhelerinin yanı sıra, Marx'ın "yasa"sını savunan açıklamalara yönelik detaylı bir tartışma *Die Wissenschaft vom Wert* kitabımda bulunabilir.

43 Akut bir kriz dönemi gibi olağanüstü durumlarda, kapitalistler ilave kar elde etmek için değil, yerine getirilmemiş yükümlülüklerini karşılayabilmek ve iflastan kaçınmak için ilave kredi talep ederler. Bu gibi durumlarda faiz oranı, ortalama kâr oranının üzerinde seyredebilir.

44 Gerçekte, herhangi verili bir zamanda yalnızca bir tek faiz oranı değil, kredi döneminin uzunluğuna bağlı olarak birden çok farklı faiz oranı söz konusudur. Bu faiz oranları belirli bir aralıkta bulunma eğilimindedir, örneğin %4 ve %6 arasında. Eğer faiz oranlarının düşmesinden ya da yükselmesinden bahsedilirse, bu durum aralığın değiştiği ve daha dar ya da daha geniş bir hâle geldiği anlamına gelir.

45 Giriş anlamında burada yalnızca temel kavramlar dikkate alınabilir. Kapsamlı bir giriş Krätke (1995) ile birlikte Itoh/Lapavitsas (1999)'da bulunabilir.

46 Bankaların diğer bir gelir kaynağı ücret (örneğin hesap işletim ücreti) ve komisyonlardır (örneğin tahvil ve hisse senedi satışına aracılık karşılığında).

47 Genellikle, banka ya da kredi kartı şirketleri belirli bir limite kadar garanti sağlar; ancak satıcı genellikle çek ya da kredi kartının geçerliliğini basit bir araştırma ile kontrol edebilir.

48 Bankalar yalnızca aracı rolü oynar ve karşılığında komisyon alırlar.

49 Burada "sermaye piyasası"nı menkul değerler ve hisse senedi piyasaları için şemsiye bir kavram olarak kullanıyorum. Genellikle "finansal piyasa" kavramı tercih edilir, özellikle 19. yüzyıl ve 20. yüzyılın erken dönemlerinde "bourse" (borsa) kavramının kullanımı yaygındı. Kimi zaman uzun dönemli borçlanmaların yapıldığı piyasa olarak sermaye piyasası ile kısa dönemli borçlanmaların yapıldığı piyasa olarak para piyasaları arasında bir ayrım yapılır.

50 Piyasa değerinin ne ölçüde yükseleceği ya da düşeceği borçlunun kredibilitesi (onun gelecekteki ödeme kapasitesinin tahmini) yanı sıra söz konusu kağıdın vadesine (geri ödemeden önceki zamana) de bağlıdır.

51 Sermaye piyasasında sadece hisse senetleri ya da sabit faizli menkul kıymetler alınıp satılmaz, aynı zamanda yalnızca bu tip kağıtlar üzerinde bir alacak hakkı oluşturan, tam anlamıyla bir alacak hakkı üzerindeki alacak hakkı olarak değerlendirebileceğimiz bir dizi finansal araç da sermaye piyasasında alınıp satılır. Uluslararası finansal piyasalarda son birkaç on yılda meydana gelen bu "yenilikler" (türevler başta olmak üzere) öncelikle alınıp satılabilen alacak haklarının yeni biçimlerinin, yani hayalî sermayenin yeni biçimlerinin sürekli olarak icat edilmesine dayanır.

52 Birkaç yıl önce otomobil üreticisi BMW krizin ortasında üretim planlarında artırıma gitti. Gazetecilerin soruları üzerine şirketin o zamanki yönetim kurulu başkanı, piyasada gereğinden fazla otomobil olduğunun pekâlâ farkında olduğunu ama onların çok azının BMW olduğunu ifade etti.

53 Bu perspektifi ileri sürenler, destek için Marx ve Engels'in 1845-46 el yazmaları olan *Alman İdeolojisi*'ne dayandılar: "Yönetici sınıfın fikirleri her çağda yönetici fikirlerdir: Yani toplumun yönetici *maddi* gücü olan sınıf aynı zamanda onun yönetici *entelektüel* gücüdür" (*MECW*, 5:59).

54 Her bir tekil örnekte toprak rantı büyüklüğünün neye bağlı olduğu sorusu ile uğraşmak bu noktada gerekli değildir. Toprağın değeri ile ilişkili olarak yalnızca şu kadarını söyleyelim: İşlenmemiş toprakları ele aldığımız ölçüde "toprağın değeri" ifadesi "emeğin değeri" gibi yalnızca "hayalî" bir ifadedir (bkz. 4.5. alt bölümü). Bu "değer" toprak rantının beklenen büyüklüğüne bağlıdır. Toprağın fiyatı, getirisi toprak rantı ile aynı olduğu zaman, normal bir faiz oranı sonucunda edinilen sermayenin toplamı kadar yüksektir. "Toprağın değeri" bu nedenle hayalî sermayenin "değer"ine benzer şekilde hesaplanır

55 Toprak rantı ödemesinin toplamı, toplam toplumsal artık değerden bir kesinti oluşturur. Bu kesinti sonucunda toplam toplumsal kâr kitlesi, bu kesinti gerçekleşmeseydi olacağından daha küçüktür. Ortalama kâr daima kendini bu daha

küçük toplam toplumsal kâr kitlesine dayandırır; bu nedenle o yalnızca faiz ve girişimci kârına ayrılır.

56 Bağımsız el işi örneğinde bu ayrışma ortadan kaldırılır, ancak gerçekte ayrı olan şeylerin kazara rastlaşması olarak görünür.

57 Kişileşme ve kişiselleşme kavramları ayırt edilmelidir. Kişileşme, kapitalistin sermayenin kişileşmesinde görüldüğü gibi "kişi"nin, bir "şey"in mantığına boyun eğmesine işaret eder (Almancada *Personifikation*). Kişiselleşme ise bir "şey"in, bir "kişi"nin ona yüklediği niteliklere sahip olmasına işaret eder, sermayenin kendiliğinden işleyen bir özne olması gibi. (Almancada *Personifizierung*). Kişiselleşme toplumsal yapıların bireylerin bilinçli edimine indirgenmesidir.

58 Modern antisemitizmin bir karakteristiği olarak çok da önemli görünmeyen, 19. yüzyılın sonlarında "ırk teorilerinin" yükselmesi ile birlikte otaya çıkan antisemitizmin ırk odaklı teorik bir temele sahip olması bu durumu daha ziyade antisemitizme bilimsel bir kisve kazandıran 19.yüzyıl bilimindeki köklü inanca borçludur. Modern antisemitizm ırk teorilerinin yükselmesinden önce olduğu kadar bu teorilerin gözden düşmesinden sonra da etkilidir.

59 Antisemitizmin bu ifadesi kapitalizmin güdük ve yüzeysel bir eleştirisine dayanır. Finansal piyasaları kapitalizmin yarattığı sorunların tek nedeni olarak gören açıklamalarda olduğu gibi kapitalizmin her güdük eleştirisi antisemitik değildir. Ancak bu gibi yüzeysel eleştiriler antisemitik klişeler için kapı açmaktadır.

60 Bu nedenle, eğer antisemitizmin yayılmasına ilişkin daha kesin bilgi edinilmek isteniyorsa, burjuva toplumu tarafından oluşturulan psikolojik yapıları ele almak oldukça makul olacaktır. 1930'larda Horkheimer ve Adorno ile Wilhelm Reich tarafından başlatılan tartışmalara ilişkin bu noktada daha fazla şey söylenemez.

61 Moishe Postone "Antisemitizm ve Nasyonal Sosyalizm" çalışmasında böyle aceleci bir kesinliğe düşmüştür: Postone meta fetişinden Auschwitz'e dolaysız ve kaçınılmaz bir izlek önermiştir.

62 Birçok katkıdan bazıları şunlardır: Lenin'in *Devlet ve Devrim*, Evgeny Pashukanis'in *Genel Hukuk Teorisi ve Marksizm*, Gramsci'nin *Hapishane Defterleri*, Althusser'in *İdeoloji ve Devletin İdeolojik Aygıtları*, Johannes Agnoli'nin *Der Staat des Kapitals*, Nicos Poulantzas'ın *Devlet, İktidar, Sosyalizm* ve Heidi Gerstenberger'in *Impersonel Power* adlı eserleri.

63 Genç Marx'ın 1840'ların başlarındaki yazılarında, gerçeklik ve olması gerekeni karşılaştıran bir devlet eleştirisi de görülür. Böylesi bir devlet eleştirisinin yetersizliğinin sonucu olarak, Marx, ekonomi politik eleştirisi ile ilgilenmeye başladı. Bu nedenle, Marx'ın bu erken dönem çalışmaları ekonomi politik eleştirisi temelinde geliştirilecek bir devlet eleştirisi için pek de verimli değildir.

64 Marx, *Kapital*'de bu noktayı vurgular: "Dolaysız olarak üretimin kendisinden kaynaklanan ve kendisi de üretimin üzerinde belirleyici etkide bulunan efendilik-kölelik ilişkisini belirleyen şey, karşılığı ödenmemiş artık emeğin dolaysız üreticilerden çekilip alınmasının özgül iktisadi biçimidir. Ama üretim ilişkilerinin kendilerinden kaynaklanan iktisadi topluluğun tüm biçimlenmesi ve dolayısıyla aynı zamanda onun özgül siyasi biçimi bunun üzerine kuruludur" (*Kapital*, 3:777).

65 Jeremy Bentham (1748-1832) faydacılık ilkesine dayalı bir etik sistemi savunan İngiliz bir filozoftur.

66 Marx'ın iyi bilinen formülasyonunu takiben, bu ve izleyen ifadelerin yalnızca "ideal ortalaması içinde" burjuva devleti için geçerli olduğu söylenebilir. Tıpkı kapitalist üretim tarzının "ideal ortalaması içinde" serimlenmesinin kapitalist bir toplumun eksiksiz bir analizini vermemesi gibi, "ideal ortalaması içinde" burjuva devlet analizi de eksiksiz bir devlet analizi ortaya koymaz. Vatandaşların (özellikle kadın vatandaşların) tam bir hukuki ve siyasal eşitliğinin sağlanması kimi devletlerde 20. yüzyılın ikinci yarısına kadar uzanan bir süreç olmuştur; bir ölçüde de hâlâ devam etmektedir. Ayrıca birçok devlette küresel göç süreçlerinin bir sonucu olarak, yalnızca hukuken eşit vatandaşlar değil, aynı zamanda artan sayıda, daha az hakka sahip ya da yasa dışı göçmenler örneğinde olduğu gibi neredeyse hiçbir hakka sahip olmayan başka ülke vatandaşları da yaşamaktadır.

67 Marx'ın geçerken değindiği bu durum Michael Foucault'nun *Discipline and Punish* kitabının merkezî temalarından biridir. Bu bağlamda Foucault, iktidarı çeşitli toplumsal sınıfların basitçe el koyabileceği bir donanım olarak gören geleneksel iktidar kavramını eleştirir. Buna karşı Foucault herkesin içselleştirilmiş tutum ve davranışlarına sinen "iktidarın mikrofiziği" kavramını geliştirir.

68 Sermaye sürekli olarak yeni alanlar ele geçirmek zorunda olduğundan, özel mülkiyet ilişkileri de yeni koşullar altında sürekli olarak yeniden inşa edilmek zorundadır. Güncel bir örnek olarak internette olduğu gibi (bkz. Nuss, 2002).

69 Paranın *varlığı* devlet faaliyetlerine dayanmaz; daha ziyade, parayı gerektiren metadır (bkz. 3. bölüm). Ancak, normal kapitalist koşullar altında, devlet, kurumları aracılığıyla (gelişmiş kapitalizmde genellikle bir merkez bankası, bkz. 8. bölüm), *paranın belirli bir somut tezahürünün* değerini garanti altına alır.

70 Lenin'in kendisi ne Hobson'a olan borcunu, ne de kitabının mütevazı karakterini inkâr eder. Bu küçük kitapçığı Marksizmin deha ürünü klasik bir çalışmasına dönüştüren yalnızca "Leninizm"in yaratıcılarıdır.

71 Can çekişen kapitalizmin Birinci Dünya Savaşı ve (İkinci Dünya Savaşı) ile birlikte canlanmasıyla Marksizm-Leninizm çerçevesi içerisinde "Tekelci Devlet Kapitalizmi" teorisi geliştirildi. "Tekelci Devlet Kapitalizmi" emperyalizmin son aşamasının en son evresi olarak düşünüldü: Devlet aygıtlarının tekellerle birleşmesi can çekişen kapitalizmi bir süre daha hayatta tutuyordu.

72 Lenin'in "asalak" nitelemesini aldığı Hobson'un bu sıfatı kullanmasının bir anlamı vardı, çünkü Hobson (desteklediği) sağlam bir refah kapitalizmi ile (eleştirdiği) güvenilmez bir emperyalizmi karşı karşıya getirmek istiyordu.

73 Hardt ve Negri'nin, ulus devletlerin emperyalizmi kavramının yerini alan, territoryal bir iktidar merkezî olmayan imparatorluk kavramı bu uluslararası düzenin gösterişli bir idealleştirilmesidir.

74 Yolsuzluk ve kişisel zenginleşme hiçbir zaman nadir rastlanan şeyler değildi, ancak bu durum reel sosyal devletin işleyiş tarzı hakkında bize çok az şey söyler.

Dizin

altın 20, 70, 74, 79, 80, 181
altyapı 227, 228, 235
antisemitizm 209, 210, 211, 213, 215, 268
artık değer 11, 96, 101, 107, 112, 114, 117, 118, 120, 121, 127, 129, 130, 132-142, 145, 146, 149-152, 156, 157, 161-165, 167, 169-173, 187, 194, 200, 201, 204, 205, 236, 264, 266
mutlak artık değer 117, 133, 169
artık değer oranı 111, 114, 120, 121, 134, 136, 162, 163, 164, 169, 170, 171
nispi artık değer 117, 118, 122, 134, 136, 145, 169

bankalar 79, 100, 179, 180, 181, 186, 211, 214, 215, 267
biçim belirlenimi 98, 167, 265
birikim 18, 103, 106, 140, 142, 144, 146, 157, 158, 175, 187, 188, 189, 191, 192, 194, 223, 234-236, 239, 241
ilksel birikim 223, 234
kapitalist birikim 106, 142, 223
burjuva devlet 226, 229, 231, 232, 234, 237, 244, 247, 256, 269
burjuva iktisadı 36, 63, 65, 86, 89, 97
burjuva toplumu 17, 28, 38, 89, 91, 110, 202, 204, 208, 213, 221, 224, 231, 232, 268
burjuvazi 26, 28, 39, 203, 218-221, 223

çevresel yıkım 132
çevrimler 192, 198
çöküş teorisi 198, 199, 200, 201

değer biçimi 63, 65-70, 263
eş değer biçim 66
basit değer biçimi 67, 68
genel değer biçimi 68-70
göreli değer biçimi 66
değer büyüklüğü 37, 47, 49, 51, 62, 63, 70, 74, 75, 77, 83, 85, 87, 94, 100, 109, 167
değerin tözü 63, 83, 109
değerlenme 18, 19, 21, 95, 97, 98, 99, 100, 108, 111, 112, 114, 117, 118, 139, 147, 148, 162, 176, 178, 236, 237, 244
değer teorisi 11, 12, 47, 48, 51, 53, 54, 63, 72, 73, 85, 94, 167, 186, 214, 262, 263, 265
parasal değer teorisi 94, 167
değer yasası 51, 87
demokrasi 27, 231
determinizm 223
diyalektik 30, 31, 39-43, 262
dolaşım 34, 60, 62, 75, 77-79, 81, 91, 92, 94-97, 99, 101, 148-153, 158-162, 167, 175, 193, 214, 218, 231, 264
basit dolaşım 73, 91, 93-95, 99, 214, 264
sermayenin dolaşımı 148, 188
dolaşım maliyeti 148, 150, 152
dolaşım zamanı 150, 152, 153
dönüşüm problemi 166

ekonomik mucize 137, 144, 192
ekonomizm 28, 227
ekstra artık değer 120, 121, 122, 127, 130, 136, 169
eleştiri 10, 13, 19, 31, 32, 37, 38, 40, 42, 86, 201, 243
emek
basit emek 59
emek gücü 20, 23, 36, 104, 105, 107, 108, 142, 144, 149, 191, 195, 264
emek süreci 111, 112, 117, 122, 123, 125, 129, 134, 137, 146, 178, 207
emek üretkenliği 49, 118, 119, 120, 123-125, 131, 142, 169
harcanan emek 48, 49, 53, 54, 58, 59, 75, 82, 91, 119, 138, 199, 207, 263
işbirliği 248
nitelikli emek 59
somut emek 55, 56, 58, 67, 214
soyut emek 54-58, 60, 74, 75, 109, 113, 214
üretken emek 137, 138, 139, 151
üretken olmayan emek 133, 139, 151, 152
emek değer teorisi 36, 48, 51, 53, 73
emek gücünün değeri 104, 105, 106, 107-109, 113, 114, 119, 161, 219, 264, 265
emek süreci 122

emek üretkenliği 121
emek zaman 48, 119, 150
emperyalizm 33, 244, 245, 246, 247
eşdeğer biçim 66

fabrika 23, 25, 124, 125, 131
faiz 19, 140, 174-179, 181, 183-187, 189, 195
fetişizm 81, 82, 84, 85, 87, 204, 208, 210, 221, 224, 243, 252, 264
fiyat 48, 75, 100, 105, 121, 140, 183, 190, 248, 266
Fordizm 133, 136, 137, 192

gerçek soyutlama 54, 57
gerçek ücret 135, 137
girişim kârı 96, 174, 176, 178, 205

gizemlileştirme 110, 162, 204, 265

hisse senedi 182-185, 189, 190, 211, 267
hisse senedi fiyatları 184, 185
hizmetler 50, 105, 138
hukukun üstünlüğü 232, 234

iktisadi kategorilerin kişileşmeleri 72, 209
ilişkisi 17, 42, 46, 48, 59, 60, 66, 68, 70, 81, 83, 90, 133, 156, 161, 168, 178, 179, 182, 219, 231, 232, 241, 246, 252, 263

kapitalist 10, 15, 17-21, 24, 26, 32, 34, 36, 39, 40, 44-47, 75, 80, 81, 89, 91, 93, 95, 97-99, 101, 102, 106, 110, 112, 115, 116, 118-133, 136-139, 141, 142, 144, 147, 149-156, 158, 159, 161-169, 173-178, 181, 188-200, 202, 203, 205, 207-211, 213, 214, 216, 218, 220, 221, 223-225, 229-231, 233-249, 254, 256, 264, 265, 269
kapitalizm 9, 10, 11, 15, 16, 19, 20, 21, 23, 33, 34, 40, 44, 45, 64, 90, 91, 106, 108, 109, 115, 133, 134, 144, 146, 152, 158, 169, 188, 191-193, 198, 209, 220, 234, 243, 245, 249, 250, 252, 266
kapitalizm öncesi toplumlar 16, 17, 115, 188

kâr 17, 18, 19, 20, 21, 46, 47, 96, 98, 100, 114, 117, 120, 122, 127, 137, 148, 158, 161-166, 168-173, 175-177, 183-185, 188-190, 192, 194-197, 200, 201, 205, 207-209, 211, 213, 235, 250, 255, 266, 267, 268
kâr oranı 114, 160, 162-165, 168-173, 176, 177, 188, 189, 195
kâr oranlarının düşme eğilimi 168
kişiselleşme 215, 268
komünizm 7, 24, 250, 251, 253, 254, 255
kredi 13, 78, 81, 140, 175, 179-182, 184, 186-190, 198, 211, 242, 266, 267
kredi parası 179-181, 184
kredi sistemi 81, 186, 188-190
kriz 10, 12, 13, 36, 77, 173, 181, 182, 188, 190-195, 197, 198, 210, 220, 249, 266
kullanım değeri 44, 45, 49, 50, 55, 57, 58, 66, 67, 71, 76, 77, 88, 93, 97, 101, 104, 108, 111, 112, 138, 139, 150, 199, 214

maliyet fiyatı 160, 165
manifaktür 123, 125, 126
Marksizm 12, 15, 23, 24, 28-30, 54, 58, 62, 133, 203, 220, 222, 227, 253, 266, 268
  Batı Marksizmi 31, 262
  Marksist dünya görüşü 28-30, 36, 38, 41, 42, 103, 253, 262
Marksizm-Leninizm 29, 30, 133, 227, 253
meta
  basit meta üretimi 90
  meta dolaşımı 77, 97
  meta fetişi 81, 82, 89
  meta sahibi 52, 57, 70-72, 77-79, 98
metaların aşırı üretimi 196
mübadele değeri 44

nominal ücret 135

ortalama kâr oranı 165, 168, 169, 170, 176, 188, 189
özgürleşme 252, 255

para 19, 22, 32, 47, 63-65, 70-74, 76-81, 87-91, 93-103, 110, 122, 135, 139,

148-152, 167, 175, 176, 179-182, 185, 186, 191, 193, 208, 211-214, 217, 235, 244, 247, 248, 252, 254, 263, 265, 267
dolaşım aracı olarak 77-79, 94, 193
dünya parası olarak 79
ödeme aracı olarak 78, 79, 180
para biçimi 63-65, 70, 73, 87, 148, 185
para kapitalisti 176, 177
para meta 70, 73, 79, 80, 88
para sermaye 148-151, 191
poliçe 180
proletarya 16, 26, 216, 218, 219, 220, 221, 224, 229

reel sosyalizm 9, 251, 253, 254
refah devleti 192, 231, 236-238, 253
rekabetin tunç yasaları 122

sabit faizli menkul kıymet 182, 185, 267
Say Yasası 193
sermaye
değişir sermaye 111, 113, 114, 120, 128, 140, 142, 153-157, 163, 172
değişmez sermaye 113, 119, 120, 128, 140, 141, 154, 155, 157, 163, 164, 171, 172, 244
dolaşır sermaye 153, 154, 161
faal sermaye 176, 177, 178
faiz getiren sermaye 19, 140, 152, 175, 176, 186, 187, 195, 214
hayalî sermaye 7, 174, 175, 177, 179, 181, 183-185, 187, 189, 195, 267
sabit sermaye 153-155, 164, 170, 187, 266
sanayi sermayesi 19, 148, 151, 152, 179, 186
sermayenin merkezileşmesi 143
sermayenin yoğunlaşması 143
sermaye piyasası 183, 267
ticari sermaye 152
tüccar sermayesi 19, 148, 152, 266
üretken sermaye 149, 151, 154, 179, 185, 195, 211
sermaye devri 153, 163, 168
sermaye döngüsü 148, 149, 153, 155
sermaye fetişi 126, 151, 174, 178, 214
sermayenin aşırı birikimi 196
sermayenin bileşimi
sermayenin değer bileşimi 141, 140, 170
sermayenin organik bileşimi 141, 265
şeyleşmesi 207, 208, 209
sınıf
sınıf ilişkileri 231, 233, 234, 264
sınıf mücadelesi 105, 216, 217, 219-222

sömürü 7, 16 ,15, 17, 90, 91, 93, 95, 97, 99, 101, 103-105, 107-109, , 108, 114, 135, 136, 177, 178, 203, 212, 223, 231-233, 236, 243, 252, 254

sosyalizm 9, 13, 23, 27, 28, 253

Taylorizm 123, 137, 192
toprak rantı 17, 204, 205, 206, 267

Üçlü Formül 110, 202, 204
ulus 53, 243, 269
üretim
üretim dönemi 20, 153
üretim faktörü 207
üretim fiyatları 163, 165, 166, 167, 170, 266
üretim ilişkileri 175
üretim süreci 19, 111, 112, 137, 148, 149, 153, 154, 159, 162, 177, 193, 204, 214, 218, 233
üretim dönemi 20
üretim ilişkilerinin şeyleşmesi 207, 209
üretken emek 138
üstyapı 227, 228

yabancılaşma 24, 25, 264
yatırım 143, 187, 188, 195
yedek sanayi ordusu 139, 142, 143, 144, 146

yeniden üretim 105, 106, 155, 156, 158, 159, 176, 181, 193, 204, 214, 219, 254
basit yeniden üretim 156

yoksullaşma teorisi 144, 145

Sadece Karl Marx'ın ve Marksist düşüncenin başyapıtı değil; içinde yaşadığımız sistemin temel dinamiklerini kavramamızın, bugünkü ve geçmişteki krizleri anlamamızın, yarın neler olabileceğini zihnimizde canlandırmamızın da başlıca yapıtıdır *Kapital*.

Meta, para, emek, değer, artık değer, sömürü, sermaye, kâr, faiz, kredi... derken tüm bir düzen belirli bir dizgeyle ve onu bunalıma sürükleyen yasalarıyla gözlerimizin önüne seriliverir.

Bu uyaran, uyandıran, gerçeği sorgulatan, dolayısıyla devrimci bir öz barındıran "serimleme"nin içine girmek için kılavuz niteliği taşıyan bir giriş kitabı var şimdi elimizde.

Prestijli Marksist yayınlardan *Prokla*'nın baş editörlüğünü yapan, sadece Almanca değil İngilizce iktisat literatüründe de kaleme aldığı çalışmalarla öne çıkan Alman iktisatçı Heinrich'in ***Kapital**'e Giriş*'i, bu alandaki en yetkin çalışmalardan biri. Benzer giriş kitapları, çoğunlukla, *Kapital*'in sadece ilk cildiyle sınırlı kalırken, üç cilde birden odaklanmasıyla fark yaratan bu çalışma, hem Marksizmin başyapıtıyla ilk kez tanışanlara hem de *Kapital*'le ilgili daha kapsamlı okuma yapmak isteyenlere hitap ediyor.

*"Bu çalışmada, herhangi bir basitleştirme yapmaksızın, anlaşılabilir bir **Kapital** okuması ileri sürüyorum."* Michael Heinrich

*"Okuduğum en iyi **Kapital**'e giriş kitabı."*
Michael Perelman, California State Üniversitesi

"Kriz zamanlarının zorunlu okuması."
Paul LeBlanc, La Roche College

"Marx'ın teorisine yönelik esaslı bir yeni yorum ve kavrayış."
John Milios, Atina Politeknik Üniversitesi

*"Marx'ın **Kapital**'ine en iyi ve en kapsamlı giriş."*
Werner Bonefeld, York Üniversitesi

THG 0192725 GEG

18 TL. KDV DAHİL
ISBN 978-605-172-173-6
9 786051 721736

Yordam Kitap
YordamKitap YordamKitap